



XXXIII. évfolyam 9-10. szám

Ara: 740 Ft

# História



Közép-Kelet-Európa  
és a Délvidék a II. világháborúban  
- Áldozatok, együttélés, megbékélés

SEPTEMBER | 9-10



## Tartalom

### KÖZÖS DOLGAINK

- **Glatz Ferenc:** Együttéléstől a tömeggyilkosságig 2
- **Arnold Suppan:** Út a II. világháborúhoz Kelet-Közép-Európában 3
- **Pái Tibor:** Bácska 1918 és 1941 között 5
- **Sipos Péter:** Jugoszlávia felosztása 1941-ben 9
- **Ablonczy Balázs:** Teleki Pál dilemmái 14
- **Szakály Sándor:** A Délvidék visszafoglalása és a magyar katonai vezetés 18
- **Sokcsevits Dénes:** Egy történelmi zsákutca 23
- **Vladimir Geiger:** Horvátország embervesztesége, 1941–1944 28
- **A. Sajti Enikő:** Az újvidéki razzia elő- és utótörténete 29
- **A Szerb–Magyar Akadémiai Vegyes Bizottság nyilatkozata 31**
- **Pái Tibor:** Bácska 1941 és 1945 között 35
- **Pejin Attila:** A vajdasági zsidóság 38
- **Stark Tamás:** A zsidóság összegyűjtése és táborba szállítása 41
- **Srdan Cvetković:** A leszámolás, „likvidálás” korszaka, 1945–1948 42
- **Zoran Janjetović:** Kisebbségi sors a II. világháború végén 46
- **Stefan Troebst:** Helyreállítható-e a multietnikus társadalom? 51

### MŰHELY

- **Forró Lajos:** A 183-as fond 57
- **Csorba Béla:** Németek és magyarok a járeki haláltáborban 60
- **Mezei Zsuzsanna:** A délvidéki áldozatok adatbázisa mint történelmi forrás 62
- **Teleki Júlia:** Magyar holokauszt 64
- **Fodor István:** Szerbiai levéltári források 67

### Címlapon:

Törött szárnyú turul a délvidéki vérengzések áldozatainak emlékére. A szobrot 1993-ban állították az áldozatok márványba vésett nevével a szabadkai tömegsírnál

E számunk megjelenését támogatta az OTKA (K-69173, „A Balkán története”).

## História

Szerkesztő: Glatz Ferenc

A szerkesztőbizottság tagjai: **Burucs Kornélia, Csorba László, Demeter Zsuzsanna, Erdődy Gábor, Fodor Pál, Kertész István, Sipos Péter, Szász Zoltán, Zsoldos Attila**

Olvasószerkesztő: Kovács Éva

Munkatársak: **Farkas Ildikó, Kocsis Gabriella, Bognár Katalin, Oprán Emese, Horváth Imre (számítógépes tördelés), Nagy Béla (térkép)**

Megjelenik évente tízszer. Előfizetési díj 2011-re: 3200 Ft.

Felelős kiadó: História Alapítvány (Bp. VIII., Rákóczi út 5.)  
Kuratóriumi elnök: Gecsényi Lajos  
Levél cím: Pf. 9. Budapest, 1250. www.historia.hu  
Bankszámlaszáma 11701004-20125394 OTP  
Devizaszámlaszámok: Budapest Bank Rt.  
1051 Budapest, Herceggymás u. 5.  
USD HU47-10103104-82876600-00000997;  
Euró HU46-10103104-82876600-01000309  
Adószám: 19654243-2-41

Szedés, tördelés: MTA TTI Kiadványosoprot,  
1014 Budapest, Uri u. 53. Tel.: +36-1-224-6700/615, 623, 625;  
tel./fax: +36-1-356-0457

Nyomdagrafikai előkészítés: Krónikás Bt., Biatorbágy

Nyomatás és kötészet: MESTERPRINT Kft.,

Budapest, Vak Bottyán u. 30–32/B

Felelős vezető: Szita Lajos ügyvezető igazgató

Terjeszti: LAPKER Rt. és alternatív terjesztők

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletág.

Előfizethető közvetlenül a postai kézbesítőknél, az ország bármely postáján,

Budapesten a Hírlap Ügyfélszolgálati Irodákban és a Központi Hírlap Centrumnál

(Bp., VIII. ker., Orczy tér 1. Tel.: +36-1-303-3447; postacím: Bp., 1932).

További információ: +36-80-444 444 hirlapelofizetes@posta.hu

HU ISSN 01392409. Index: 25384

# Együttéléstől a tömeggyilkosságig

„Együttéléstől a tömeggyilkosságig. Vajdaság a második világháború idején”. Ez volt a címe a 2011. szeptember 30-án rendezett nemzetközi konferenciának, amelyet a Szerb–Magyar Akadémiai Vegyes Bizottság, a Budapesti Európa Intézet, az MTA Történettudományi Intézete, az Európa-történelmi Kutatócsoport rendezett. Az előadók: szerb, magyar, osztrák, német, szlovák történészek. E számunkban az előadások szerkesztett szövegét közöljük.

A történelmet kutatjuk és közben a jelenen és a jövőn gondolkodunk. Tudjuk: a végtelen történelem egyes mozzanatait épp a jelen érdeklődés emeli történelmi kutatási témává.

## A sokkultúrájú társadalom

A délkelet-európai térségben a 15–20. században a világtörténelem egyik legszokásúbb társadalmi formája jött létre. *Etnikai tarkaság*: különböző – déli, nyugati, sőt északi sláv néptörzsek, albánok, germánok, magyarok, törökök, olaszok, románok, zsidók. *Vallási-szokásrendi sokszínűség*: ortodox – bizánci – és nyugati – római – keresztények és azok felekezetei, muszlimok. (A régió a 11. századtól máig a bizánci és római kereszténység érintkezési övezete, a 15. századtól máig a muszlim-keresztény világ határterülete.) Sajátos szokásrendek kohója az itteni társasági-közösségi élet. A térség a nagy európai és ázsiai birodalmak határtérsege – egyes részei évszázadokig – formálisan is „katonai határörvidék”, az alakuló modern európai polgári igazgatási és jogi (részben adózási) rend alól kivont lakossággal. Amelynek élet-szemléletét, a civil élet szokásrendjét meghatározta: életben maradásához az állandó készség a folytonos háborúskodásokra, a nem reguláris csatákra, villongásokra, kézitúsákra. (Ez magyarázza szerintünk a történelmi irodalomban „agyontárgyalt” és „agyonpszichologizált”, úgynevezett kegyetlen „balkáni” magatartásformákat.) A Nyugat-Balkánnak nevezett térség egyik része sajátosan tagolt a nehezen megközelíthető, zord életfeltételeket nyújtó hegyvidékével, míg a térség északnyugati része Európa egyik legterméke-

folytatás az 54. oldalon ⇨



# Út a II. világháborúhoz Kelet-Közép-Európában

## Visszavágás a párizsi békeszerződésekért

Az európai rendezés, amely az első világháborút követte, a Párizs környéki békeszerződések (Versailles, Saint-Germain, Trianon, Neuilly, Sèvres, illetve Lausanne) alapján 1919–1920-ban jött létre, és Kelet-Közép-Európában több súlyos problémát teremtett. Ezek megakadályozták, hogy a térségben tartós stabilitás alakulhasson ki.

### A vesztesek: Ausztria és Magyarország

A német birodalmi gyűlés és a német-osztrák nemzetgyűlés határozataival szemben a szövetségesek úgy döntöttek, hogy a versailles-i békeszerződésben (1919) kötelezik a Német Birodalmat az osztrák önállóság elismerésére. A német-osztrák lakosság akaratának ellenére többségében németek által lakott területek kerültek Csehszlovákiához, Dél-Tirolt és a karintiai Kanaltal (Friuli-Venezia Giulia) keleti részét Olaszországhoz, Marburg (Maribor) városát és vidékét pedig a Szerb–Horvát–Szlovén Királysághoz csatolták. Alsó-Karintiában, ahol fegyveres összetűzések alakultak ki karintiaiak és délszláv csapatok között, Wilson amerikai elnök közbenjárására népszavazást tartottak, amely 1920 októberében Ausztria javára dőlt el.

A németek lakta Nyugat-Magyarországra vonatkozóan Bécs eredetileg népszavazást követelt, mivel azonban e területek a saint-germaini és trianoni békeszerződések értelmében Ausztriához kerültek, népszavazást végül – olasz közvetítéssel – 1921 decemberében tartottak, amikor Sopron és környékének lakossága többségi döntéssel a Magyarország mellett maradt

választotta. A békeszerződés rendelkezései Ausztriát több mint 13 milliárd korona külföldi adósság törlesztésére és a mintegy 35 milliárd koronányi háborús kötvény kétharmad részének jóváírására kötelezték; ezenkívül kártérítést is előírtak, többek között szarvasmarha-, ló-, sertés- és juhszállítás Olaszország, Szerbia és Románia részére.

Magyarország kiindulási helyzete a béketárgyalások során még kedvezőtlenebb volt, mint Auszriáé. 1918 novemberében és decemberében a szövetségesek részéről már olyan demarkációs vonalakat húztak meg, amelyek a magyar csapatok visszavonását irányozták elő Erdély keleti részéből, a Bánátból, Bácskából, Baranyából és a Felvidékről. Amikor a békekonferencia jegyzékben követelte a Körösvidékről való kivonulást is, Károlyi Mihály elnök átadta a hatalmat a Kun Béla vezette tanácskormányának, amelyet a szovjet-orosz kormányzathoz való kötődése miatt a békekonferencia nemkívánatosnak tekintett. A magyar Vörös Hadsereg katonai sikereire – amelyekben a Monarchia számos egykori tisztje vezető szerepet játszott – a békekonferencia a csehszlovák és román határok végleges kijelölésével válaszolt és támogatta a Forradalmi Kormányzótanács megbuktatását. Amikor 1919 decemberében a magyar béke-





delegáció végre meghívást kapott Párizsba, olyan határmegállapítási törekvésekkel kellett szembesülnie, amelyek túlnyomórészt magyarok lakta vidékek elcsatolását is előirányozták. Az etnográfiai, gazdasági és vízrajzi ellenérvek, amelyeket magyar részről beterjesztettek, a szövetségesek – főként a francia delegáció – 1919 tavaszától képviselt álláspontján már nem változtathattak. A Magyar Királyság 282 ezer km<sup>2</sup>-nyi területéből (Horvátország-Szlavóniát és Fiumét nem számítva) 93 ezer km<sup>2</sup> maradt, a 18,2 millió lakosból pedig 7,6 millió, vagyis 43%. 3,2 millió magyar került román, csehszlovák, szerb-horvát-szlóven és osztrák fennhatóság alá. Magyarországnak megtiltották az Ausztriával való egyesülést, dunai flottilláját át kellett adnia a szövetségeseknek és kötelezték, hogy Olaszországnak, Jugoszláviának, Görögországnak vágómarhát, továbbá Jugoszláviának köszönet szállítson.

A trianoni békét a magyar társadalom „égbekiáltó igazságtalanságként” élte meg, aláírásának napján Budapest utcáin százezrek tüntettek ellene.

#### Új határok: büntetésből

A békeszerződések fő célja volt, hogy Franciaország biztonságát szolgálják Németország irányában, illetve garantálják Franciaország keleti szövetségesei – Lengyelország, Csehszlovákia, Románia és a Szerb-Horvát-Szlóven Királyság – biztonságát Németországgal és Szovjet-Oroszországgal szemben. Ennek következtében nemcsak a világháború kirobbantásával vádolt „vesztes nemzeteket” – németeket, német-osztrákokat, magyarokat, bolgárokat és törököket – hozták hátrányos helyzetbe a „győztes nemzetekkel” – lengyelekkel, litvánokkal, csehekkel, szlovákokkal, románokkal, szerbekkel, horvátokkal, szlovénekkal és olaszokkal – szemben, hanem *különböző mércét alkalmaztak a határmegállapítások során* is. Egyoldalú stratégiai, gazdaság- és közlekedéspolitikai megfontolások vezettek a nemzeti önrendelkezés elvének megsértéséhez: Danzig (Gdańsk) városában, a Memel-vidéken, Cseh-, Morvaország és osztrák Szilézia túlnyomórészt németek lakta peremvidégein, Dél-Szlovákia, a Kö-



Az osztrák köztársaság kikiáltása. Bécs, 1918. november 12.

rös-vidék és Észak-Vajdaság többségében magyar területein, Bulgária Jugoszláviához csatolt régióiban, az egykori osztrák tengerpart horvát-szlóven lakosságú vidékén, a németajkú Dél-Tirolban, valamint Elzász-Lotharingiában és Eupen-Malmedyben. Ausztria és Magyarország „emberveszteségei” (Ciszlajtániában 10 millióból 3,7 millió német, illetve Transzlajtániában 10 millióból 3,2 millió magyar) összehasonlíthatatlanul magasabbak voltak, mint Németország hasonló veszteségei

Folyóiratcímlap a magyar köztársaság idejéből. Borsszem Jankó, 1919. január 9.



(65 millióból 3,5 millió német a Német Birodalomban).

A felbomlott birodalmak utódállamai az egykor domináns nemzetekhez tartozók (németek, német-osztrákok, magyarok, oroszok, törökök) milliós tömegeit kebelezték be, akiket ugyan kizártak az új alkotmányos és közigazgatási struktúrák kialakításából, azonban magasabb gazdasági, társadalmi és kulturális státusukat jórészt megtarthatták. Ez az újonnan kialakult ellentmondás az alkotmányos, igazgatási-jogi másodrendűség, valamint a társadalmpolitikai elsőbrendűség között *állandó jellegű konfliktusokat szült az új államnemzetek és az új nemzeti kisebbségek között*, főleg Felső-Szilézia keleti részén, a cseh tartományokban, Szlovákia déli részén, Erdélyben, a Vajdaságban és Alsó-Stájerországban. Az új nemzeti államok külsőleg átvették ugyan a nyugat-európai nemzetállamok modelljét, az új, etnikai alapokon szerveződött „államnemzetek” azonban sem készek, sem hajlandóak nem voltak arra, hogy a nemzeti kisebbségek színes palettáját az új államnemzet részeként elismerjék. Az új államnemzetek elitjei abban bíztak, hogy a nemzeti kisebbségeket – célzott szociál- és oktatáspolitikával – néhány évtizeden belül be tudják olvasztani. Megtervezett asszimilációs lépésekre azonban csak néhány nagyobb városban – Prágától Pozsonyon, Kolozsváron, Újvidéken keresztül Triesztig – került sor, ezek azonban itt sem arattak átütő sikert.

#### Az új államok kisebbségellenessége

A soknemzetiségű birodalmak felbomlásával kapcsolatos tapasztalataik révén az új lengyel, cseh, román és szerb állampolitikai elithez tartozók tisztában lehettek volna azzal, hogy az „idegen” nemzeti csoportokkal óvatosan kell bánni. Jól tudhatták, hogy az újonnan kisebbségi helyzetbe került etnikumok – különösen a régi államalkotó nemzetek (master nations) tagjai – legalább olyan fejlettségi szinten vannak, mint az új államalkotó nemzetekhez tartozók, mindenesetre nem lehet őket minden további nélkül az új államnemzetbe asszimilálni. Kérdés, vajon mi indította a lengyel, cseh, román és szerb elitet



## Bácska 1918 és 1941 között

A Szerb–Horvát–Szlovén Királyság 1918. december 1-jén jött létre; neve 1929-től Jugoszláv Királyság lett. Mintegy 250 ezer km<sup>2</sup> területe és kezdetben 12 millió lakosa volt. Az új ország hét évtizedes fennállásának végéig három meghatározó problémával küzdött. Ezek: a külpolitikai kihívások, a belső berendezkedés (központosítás vagy föderáció), valamint a nemzetiségi kérdés.

Az új állam részévé vált a mai Vajdaság, illetve a Délvidék (Bácska, Bánság, Szerémség, Baranya) is. Az 1922. évi területi felosztás alapján a mai Vajdaság területét három kerületre osztották: a bácskai (ahová Baranya is tartozott), a belgrádi (ahová a Bánság tartozott) és a szerémségi kerületekre. Az 1929. évi területi felosztással szinte az egész mai Vajdaság a Baranyával együtt a Dunai bánsághoz került. A Bánságból Belgráddal együtt Pancsovát és Zimonyt vonták ki. Ez a beosztás 1939-ben változott meg, amikor a Szerémséget az újonnan alakult Horvát bánsághoz csatolták.

Az 1922. évi első területi felosztás szerint a bácskai települések három városhoz és 15 járáshoz tartoztak. Az ugyanebben az évben készült népösszeírás során a mai Vajdaság területén 1 526 426 lakost számláltak össze. 752 391 fő a Bácskában élt (ez a vajdasági lakosság 49,19%-a volt). Anyanyelv szerint a mai Vajdaság területén szerbek, illetve horvátok (44,4%), szlovének (0,5%), cseh–szlovákok (3,9%), ruszinok (0,9%), magyarok (23,8%), németek (20,8%), albánok, törökök, bolgárok, románok, cincárok, lengyelek stb. éltek. A vallási megoszlás a következő volt: ortodox-pravoszlávok 40,01%, római katolikusok 47,94%, görög katolikusok 1,09%, evangélikusok 9,46%, izraeliták 1,26%. Közülük a Bácskában élt az ortodox-pravoszlávok 26,17%-a (159 916 fő), a római katolikusok 61,33%-a (449 038 fő), a görög katolikusok 73,28%-a (12 180 fő), az evangélikusok 68,26%-a



Az új szerb telepésfalvak egyike, az 1921-ben létrehozott Tomislavci címere

(98 638 fő), az izraeliták 71,60%-a (13 808 fő), a muzulmánok 52,32%-a (982 fő) stb. 1921 és 1931 között a mai Vajdaság lakossága 102 722 fővel gyarapodott.

Az 1931. évi összeírás szerint a mai Vajdaságnak már 1 632 148 lakosa volt, s ebből Bácskában 787 386-an éltek (az összlakosság 48,24%-a). 66 327 fő a természetes szaporulatot, míg 36 395 fő a bevándorlókat (a hegyvidékekről) jelentette. A betelepítések céljai nemzeti-politikai, gazdasági és szociális indítatásúak voltak. A mai Vajdaság területén a betelepítések időszakában – 1919 és 1929 között – összesen mintegy 100 ezer telepes és családtagjaik letek otthonra. Ez az összlakosság 6,12%-át adta. A betelepítések alatt a mai Vajdaságban 130 új település jött létre, ebből 66 a Bácskában. A becslések szerint 29 465 telepes költözött a Bácskába, ami az összlakosság 3,8%-át jelentette.

Az 1931–1941 közötti korszakra nincsenek pontos adatok, mivel az 1941-re tervezett lakosság-összeírás a háború

miatt elmaradt. Ezért csak becslésekre hagyatkozhatunk, amelyek szerint a mai Vajdaság lakossága tovább növekedett, bár lassabban és kisebb mértékben, mint az előző korszakban. Még nehezebb kimutatni a II. világháború alatti demográfiai mozgásokat. Ezek megállapításához komoly kutatásokra lenne szükség. Az azonban biztonsággal állítható, hogy a két világháború között is megmaradt a korábbi évszázadokból a terület többnemzetiségű jellege, egyik nemzet vagy vallás sem tudott abszolút többséghez jutni. Bár a nemzeti sokszínűség az évszázadok során pozitív jelentést hordozott, bizonyos történelmi időszakokban – elsősorban külső tényező hatására – a nemzeti ellentétek eljutottak egyes nemzetek szinte teljes kiirtásáig. E folyamat erősödött fel a háborús események során is 1941–1945 között.



A szerb Sokol (szláv hazafias, kulturális és sportszervezet) tagjai Nagybecskerekben, 1930-as évek

Szerb gyűlés a községi Sokol-épület előtt Ópalánkán



PÁL TIBOR



arra, hogy az általuk támadott német, magyar, orosz és török asszimilációs stratégiák megfordításával hasonló hatalmi vágyakat dédelgessenek. Habár valóban kimutatható volt a régi német, német-osztrák, magyar, orosz és zsidó elithez tartozók néhány tízezer fős – gazdasági okokból történt – kivándorlása Németországba, Ausztriába, Magyarországra, valamint Szovjet-Oroszországba, több százezres migrációra azonban csak a németek körében került sor az új lengyel nyugati területeken. Hasonló jelenséget Ausztria–Magyarország utódállamaiban nem figyeltek meg. Az új, „nemzetidegen” államban maradás

azonban nem feltétlenül jelentette azt, hogy a kisebbséghez tartozók a többség államával azonosulni tudtak volna, még ha ezt várták is tőlük.

Az új nemzeti államokban – különösen Lengyelországban, Csehszlovákiában, Romániában és Jugoszláviában – az új nemzeti elit tehát kísérletet tett arra, hogy megtörje a régi nemzetek, a németek, a német-osztrákok, a magyarok, az oroszok és a törökök hagyományos privilégiumait, és erősítse az új „államnemzetek” nyelvét, kultúráját, gazdasági erejét és politikai befolyását. A hatalomgyakorlás eszköztárába tartozott az alkotmány újraírása, a regionális és községi határok megváltoztatása, az új államnyelv rögzítése, az oktatáspolitikai átalakítása, a földreformok végrehajtása, a részvénytársaságok székhelyének kijelölése vagy a haderőreform. Az új állami és pártvezetők célja az volt, hogy „visszafordítsák a diszkrimináció történelmi modelljeit és radikálisan átformálják a szociális, valamint etnikai-hatalmi viszonyokat”. E törekvések szempontjából nem jelentett különbséget, hogy az adott állam demokratikus vagy diktatórikus berendezkedésű volt; egy demokratikusan megválasztott parlamenti többség is viselkedhetett kisebbségellenes módon.

### Gazdasági hátrányban

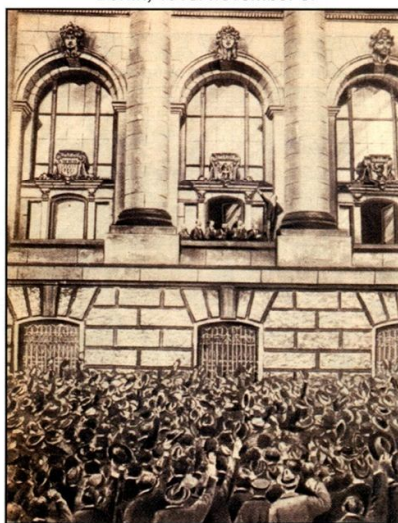
Az új államalapítások és a békeszerződések felbomlasztották Ausztria–



A lemondott II. Vilmos német császár, a Hohenzollern-család tagjaival a hollandiai Doorban, 1920-as évek

Magyarország gazdasági egységét. Az utódállamok közül Ausztriát érintette a legsúlyosabban ez a változás, mivel ellátása nagymértékben támaszkodott a szomszédos országokból származó élelmiszer-, szén- és cukorimportra. Érthető módon az osztrák importvámok 1918 után csökkentek, az 1927. évi 17,5%-ig. (Összehasonlításképp: 1913-ban az osztrák–magyar vámtarifa mértéke átlagosan 22,8% volt.) Az egykori Habsburg-monarchia valamennyi többi utódállama az 1920-as években növelte az importra kivetett vámokat: Lengyelország üveg-, papír-,

A német köztársaság kikiáltása. Berlin, 1918. november 9.



vas- és textiliparát, Románia textil- és papíriparát, Csehszlovákia cukor-, kerámia-, pamut-, gép- és vegyiparát, Jugoszlávia mezőgazdasági termékeit és üvegiparát, Magyarország vas- és üvegiparát igyekezett védeni. A gazdasági világválság hatására 1930-ban a Duna-térség valamennyi állama drasztikus módon még tovább emelte a védővámjait: Ausztria 36,0%, Magyarország 45,0%, Jugoszlávia 46,0%, Csehszlovákia 50,0%, Románia 63,0% és Lengyelország 67,5% magasságába. A magas vámtételekhez importkorlátozások, devizakontroll és a barterkereskedelelem növekedése társult. Nem csoda, hogy mindez

néhány éven belül az *utódállamok közti kereskedelem csődjéhez* vezetett. 1935-ben az egykori Cisz- és Transzajlántania közötti kereskedelem a háború előtti szint 15,5%-ára zuhant vissza.

### Németország: Versailles revíziója nemzeti cél

II. Vilmos császár szégyenteljes menekülése Hollandiába nem hozott morális törést Németországban a császárság rendszerével szemben. A Weimari Köztársaság demokraták nélküli demokrácia maradt, nem kis mértékben a versailles-i „erőszakbéke” hatására. A wilsoni elvek érvényesítése helyett a németeknek is olyan békefeltételeknek kellett eleget tenniük, amelyek „a győztesek között fáradságosan kialakított kompromisszumokat tartalmaztak, nagymértékben a két nyugat-európai nagyhatalom [Franciaország és Nagy-Britannia] érdekeinek megfelelően”.

Habár a Német Birodalom a versailles-i békeszerződés rendelkezései által jelentős területi veszteségeket szenvedett (Ausztria–Magyarországhoz, illetve a Török Birodalomhoz képest azonban kisebb mértékben), meggyengítése ellenére a kontinens gazdaságilag legerősebb hatalma maradt. Nem egyes országrészek elcsatolása, a gyarmatok elvesztése, az 58 évre kiszabott jóvátétel-fizetési kötelezettség vagy a katonai jellegű korlátozások jelentették a német társadalom és a poli-



tikai elit számára a legnagyobb arculcsapást, hanem a szövetségesek morális felsőbbrendűségének hangoztatása, amely Németország (egyedüli) háborús bűnösként való elítélésében csúcspontot ki. „Ezáltal Versailles revíziója minden német politikus számára – a szélsőbaltól az extrém jobboldalig – politikai imperatívusszá vált.”

A hiperinfláció megfékezése és a Ruhr-vidék körül Franciaországgal kialakult konfliktus rendezése után (1925) a Német Birodalom ismét hatalmi tényezővé vált, amellyel szemben elensúlyként hiányzott a felosztott Ausztria–Magyarország. Ugyanakkor a szintén megalázott és meggyengített Szovjet-Oroszország (1922-től Szovjetunió) Sztálin uralma alatt készülődni kezdett a birodalmi felemelkedésre. Berlin és Moszkva 1922. évi rapallói megegyezése immár egy kitarító, ha még nem is radikális revizionizmus irányába mutatott a versailles-i békerendszerrel szemben. Végül Hitler hatalomra jutása után mutatkozott meg brutális nyíltsággal a háború utáni rendezés törékenysége és krónikus instabilitása.

### Délkelet-Európa: francia, angol érdekerület

Az európai békerendszer 1918 után a nyugati győztes államokra – Franciaországra, Nagy-Britanniára és Olaszországra – épült, míg a Habsburg-monarchia és a Török Birodalom széthullott, Németország és Szovjet-Oroszország átmenetileg a partvonalon kívülre került. A Franciaország részéről kezdeményezett és megvalósított biztonsági rendszer Németországgal és a Szovjetunióval szemben (az úgynevezett *cordon sanitaire* – szó szerint: egészségügyi védőövezet), amelynek alapját a Lengyelországgal, Csehszlovákiával, Romániával és Jugoszláviával kötött kétoldalú szerződések alkották, természetesen nem tudta sem az újonnan kialakult hatalmi vákuumot kitölteni, sem az egyensúlyt és stabilitást biztosítani a térségben. A francia koncepció ugyanakkor világos volt: a lengyelországi és csehszlovákiai erős pozíciókat erősíteni, hasonlóakat kialakítani Magyarországon, átvenni a gazdasági és politikai vezetést Délkelet-Európában – mindezt a német befolyás visszaszorításával. Azonban hamarosan konku-



**Francia tiszti kaszinó a megszállt Düsseldorfban, 1920 körül.**  
A felirat: „Németeknek tilos a bemenet!”

rencia támadt a nagyhatalmak között a térségre vonatkozóan, Nagy-Britannia például gyorsan benyomult az osztrák bankszektorba.

Délkelet-Európa gazdasági szanálása közös érdekek bizonyult, amelyet a régióba áramló befektetések és tőkekihelyezések volumene is jól mutat. A gazdasági világválság ellenére 1932 elején a brit befektetések a Duna menti országokban 8597 millió, az Amerikai Egyesült Államok befektetései 7684 millió, míg a francia beruházások 3034 millió frankra rúgtak. A legnagyobb mértékben eladósodott ország a térségben ekkor Románia volt (5266 millió svájci frankkal), majd Magyar-

**A Ruhr-vidéki német bányák katonai ellenőrzés mellett szállítják a szénét jóvátételi kötelezettségeiknek eleget téve, 1923 körül**



ország (3774 millió), Jugoszlávia (3269 millió) és Csehszlovákia (2037 millió) következett a sorban. Az egy főre jutó államadósság mértéke Magyarországon volt a legmagasabb.

### Németország gazdasági és katonai talpra állása, 1931–1938

Németország 1931 nyarán látványos fordulattal letért a multilaterális kereskedelmi egyezmények addig követett útjáról és megkezdte külkereskedelmi kapcsolatainak kétoldalú kiépítését a délkelet-európai térségben, amelynek célja az ipari nyersanyagokat és mezőgazdasági termékeket szállító államokkal való szorosabb együttműködés kialakítása volt. Német részről hangoztatni kezdték, hogy „természetes meghatározottság” az itteni agrárországokba iparcikkeket exportálni és viszont agrártermékeket importálni. Ez a koncepció tökéletesen illeszkedett a nemzetiszocialisták „nagygazdasági térről” alkotott stratégiájához. Még mielőtt Hjalmar Schacht birodalmi gazdasági miniszter 1934 szeptemberében meghirdette volna a náci Németország fel-fegyverkezést szolgáló „új tervét”, már aláírták a Magyarországgal (1934. február) és Jugoszláviával (1934. május) kötött új kereskedelmi egyezményeket, a sorban 1935 márciusában Románia következett.

### A német revans keleten, 1938

Habár az 1919-ben alapított Népszövetség hivatalosan a „nemzetközi béke és biztonság” alapelvét propagálta, a gyakorlatban a fegyverkezés terén kettős mércét alkalmazott: amíg a „vesztes” államoktól leszerelést és fegyverkezési korlátozásokat követelt meg (harc repülőgépek, páncélosok, nehéztüzérség és tengeralattjárók tilalma), addig az új kelet-közép-európai államok – francia segítséggel – akadálytalanul fegyverkeztek. Lengyelország, Csehszlovákia, Románia és Jugoszlávia külön-külön is nagyobb létszámú hadsereget tartott fenn, mint a Weimari Köztársaságban 100 ezer főt számláló Reichswehr – nem is említve Ausztria, Magyarország és Bulgária jóval kisebb hivatásos állományát. Hans von Seeckt tábornok, a Reichswehr

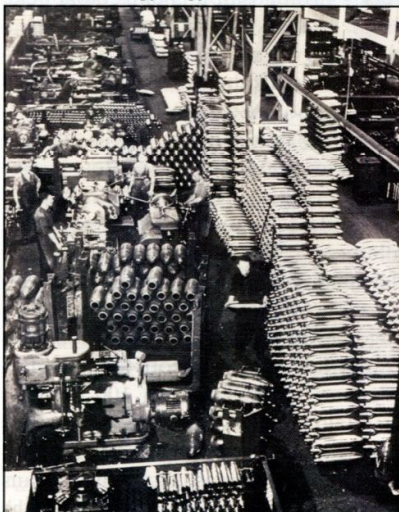




vezérkari főnöke már 1923-ban háromlépcsős tervet készített egy 102 hadosztály erejű hadsereg felállítására, és a kormány, a parlament, valamint a Szövetséges Ellenőrző Bizottság háta mögött megkezdte a Reichswehr felfegyverzését. Az 1925-ben lezárt tervben szereplő nyolc hadsereg és 252 fő táborszaki kar egyébként megfelelt a német hadsereg 1939. szeptember 1-jén alkotott haderejének. A II. világháborúban egy sor egykori osztrák-magyar tiszt is fontos szerepet játszott, főleg a német, a magyar és a horvát hadseregben.

1938. március 12-én, a Wehrmacht Ausztriába való bevonulásának napján a Pester Lloyd, a nemzetközileg is elis-

Német fegyvergyár, 1930-as évek



mert magyar napilap a következőképp kísérelte meg az események értelmezését: Bismarck hét évtizeden át érvényben volt kislemez koncepciója után végül is győzött az össznémet eszme. Egy békés Európában a német munka és német szellem alkotó erejének eredményét láthatnánk ebben. De ennek a békés Európának a képe csak fikció, hiszen Európa fegyverekkel van tele. Bizonytalanság és feszültségek vezetnek a mai helyzethez. A területi rendezés, „az az értelmetlen és elhibázott rend, amelyet a békeszerződések alkottak”, válságba került. Európának ezért „egy nagy, világos, hosszú távú, történelmi koncepcióra” van szüksége, „amely kivezetheti ebből a krízisből”. Egy olyan politikára lenne szükség,

„amelyet Versailles-től és Trianontól eltérően nem a bosszú és a kényszer kicsinyes szenvedélye vezet”. Olyan közös nevezőt kellene találni, „amely a nemzetek önrendelkezési jogát a kontinensek önrendelkezési jogával, és igen, a büszke és szabad egyén önrendelkezési jogával fűzi egybe”.

\*

Ma sok történész – Raymond Aron nyomán – az 1914 és 1945 közötti korszakról mint „harmincéves háborúról” beszél, illetve 1919–1939-re mint a „két háború közötti időre” tekint, amely tulajdonképpen csak egy hűszéves fegyverszünet volt. Ez a fogalomhasználat Kelet-Közép-Európára vonatkoztatva talán tűnik, hiszen a térség az I. világháború végén a nyugati hatalmak segítségével megszabadult ugyan a lehangoló keleti birodalmaktól, azonban legkésőbb 1938-ban a nemzetiszocializmus örvényébe, majd 1945-ben – a Vörös Hadsereg győzelmével – a szovjet impérium uralma alá került.

**ARNOLD SUPPAN**

(Fordította és szerkesztette:  
Dömötörfi Tibor)

Irodalom

James J. Sheehan: Where Have All the Soldiers Gone? The Transformation of Modern Europe. Boston–New York, 2008; György Ránki: Economy and Foreign Policy. The Struggle of the Great Powers for Hegemony in the Danube Valley, 1919–1939. New York, 1983; Arnold Suppan: Jugoslawien und Österreich 1918–1938. Bilaterale Außenpolitik im europäischen Umfeld. Wien–München, 1996; Zara Steiner: The Lights that Failed. European International History 1919–1933. Oxford–New York, 2005.

## E számunk szerzői

**A. SAJTI ENIKŐ** az MTA doktora, tszv. egy. tanár (SZTE); **ABLONCZY BALÁZS** PhD, ig. (Párizsi Magyar Intézet); **CVETKOVIC, SRDAN** tud. mts. (Institute for Contemporary History, Belgrád); **CSORBA BÉLA** tanár, néprajzkutató (Újvidéki Egyetem, Újvidék); **FARKAS ILDIKÓ** PhD, tud. mts. (MTA TTI); **FODOR ISTVÁN** ig. (Történelmi Levéltár, Zenta); **FORRÓ LAJOS** tanár, újságíró (Zenta); **GEIGER, VLADIMIR** (Hrvatski Institut za Prosvjet, Zágráb); **GLATZ FERENC** akadémikus, ig. (MTA TTI); **JANJETOVIĆ, ZORAN** tud. főmts. (Institute for Recent History of Serbia, Belgrád); **MEZEI ZSUZSANNA** levéltáros (Vajdasági Tartományi Levéltár, Újvidék); **PÁL TIBOR** PhD, egy. docens (Újvidéki Egyetem, Újvidék); **PEJIN ATTILA** történész-muzeológus (Városi Múzeum, Zenta); **SIPOS PÉTER** a tört. tud. doktora, tud. tanácsadó (MTA TTI); **SOKCEVITS DÉNES** PhD, tszv. egy. docens (PTE); **STARK TAMÁS** a tört. tud. kand., tud. főmts. (MTA TTI); **SUPPAN, ARNOLD** egy. tanár, alelnök (Osztrák Tudományos Akadémia); **SZAKÁLY SÁNDOR** az MTA doktora, tszv. egy. tanár (KGRE); **TELEKI JÚLIA** író, a Vajdasági Békemozgalom elnöke (Csürog); **TROEBST, STEFAN** PhD, ig. (Universität Leipzig)

Rövidítések:

egy.: egyetemi, ig.: igazgató, kand.: kandidátus, KGRE: Károli Gáspár Református Egyetem, mts.: munkatárs, PTE: Pécsi Tudományegyetem, SZTE: Szegedi Tudományegyetem, TTI: Történettudományi Intézet, tört. tud.: történelemtudomány, tszv.: tanszékvezető



# Jugoszlávia felosztása 1941-ben

## A német nagyhatalmi politika érvényesülése

A kontinens területét a szovjet határtól nyugatra a La Manche csatornáig és az Északi-foktól délre a Vizcayai-öböl 1940 nyarán a Német Birodalom uralta. Ez a hatalmi helyzet azonban mindaddig ingatag volt, ameddig Nagy-Britannia folytatta a háborút. Hitler ismételt békeajánlatait azonban London határozottan visszautasította.

### I. A tengelyhatalmak politikája

#### Németország Kelet felé fordul (1940–1941)

Hitler 1940. július 21-én a hadsereg, a flotta és a légiőrnagyok főparancsnokainak értekezletén a konok brit magatartást két tényezőre vezette vissza: bizakodásra az amerikai politika fordulatában és az Oroszországba vetett reményre (és hogy mindkettő aktivizálja majd magát Nagy-Britannia mellett). A német diktátor úgy vélt, hogy Sztálin időnyerés végett kacérkodik Angliával, hogy ameddig a háború tart, birtokába vegyen mindent, amit csak akar, s amit nem szerezhet meg, ha hamar létrejön a béke. Walther von Brauchitsch vezértábornagy, a szárazföldi hadsereg főparancsnoka utasítást kapott arra, hogy „foglalkozzék az oroszkérdéssel” és tegyen „gyakorlati előkészületeket” e tárgyban.

#### Az új hadicél: Oroszország (1940)

A döntő elhatározását a Kelet felé fordulásra Hitler 1940. július 31-én ober-salzbergi rezidenciáján jelentette be a fegyveres erők vezetőinek. „Anglia reménye Oroszország és Amerika. Ha az Oroszországhoz fűzött remény megszűnik, ugyanez történik Amerikával is,

mert Oroszország kiesése roppant mód felértékeli Japánt Kelet-Ázsiában. Oroszország Anglia kelet-ázsiai kardja és Amerikáé Japán ellen [...] Oroszország az a tényező, amelyre Anglia leginkább számít. Viszont, ha Oroszországot szétzúzzuk, akkor Anglia utolsó

reménye is megszűnik.” A hadicélokot Hitler Ukrajna, Fehéroroszország és a Baltikum megszerzésében jelölte meg. Mindezt 1940. december 18-án a „21. sz. Barbarossa-eset” c. utasítás foglalta írásba. Ebben a német véderő parancsot kapott arra, hogy a Szovjetunióra „egy gyors hadjáratban” vereséget mérjen.

#### Németország megjelenése Délkelet-Európában

Hitler döntése a Szovjetunió elleni háborúról lényegesen befolyásolta 1940 második és a következő év első felében a délkelet-európai és a balkáni német politikát. E térségnek ugyanis a német stratégiában kettős szerepe volt: biztosította a keleti határok jobbszárnyát, valamint hadi fontosságú nyersanyagok







Hitler pártrendezvényen, 1940 körül



Romos házak London német bombázása után, 1940

szállítását. E célok érdekében Hitler erősíteni kívánta a birodalom politikai és katonai befolyását. 1940 szeptemberében elhatározta, hogy – formailag ugyan román kérésre – Wehrmacht-alakulatokat küld Romániába. Az álcázás végett „tancsapatok”-nak nevezett (egy gépesített és egy légvédelmi hadosztályból, illetve egy vadászgépszázadból álló) erőcsoport, feladatai közé tartozott a ploiești-i olajvidék védelme, a román hadsereg kiképzése, valamint német és román csapatok bevetésének előkészítése román területről a Szovjetunióval való háború esetén. A magyar kormány hozzájárult ahhoz, hogy a német csapatok országa területén vonuljanak át romániai támaszpontjaikra. Ez az engedékenység *Magyarország fegyveres semlegességének feladását* jelentette.

### Háromhatalmi egyezmény

A tengelyhez való kötődést erősítette, hogy 1940 novemberében Magyar-

ország, Szlovákia és Románia csatlakozott Németország, Olaszország és Japán szeptemberben megkötött háromhatalmi egyezményéhez. Az eredeti cél az Egyesült Államok elriasztása volt a háborúba való beavatkozástól Nagy-Britannia oldalán. Berlinben azonban kialakult az álláspont, hogy a délkelet-európai és balkáni kisebb államok a paktumhoz való csatlakozással demonstrálhatják tengelyelkötelezettségüket az angolszászok és a Szovjetunió ellenében. A térségben uralkodó ellenséges államközi viszonyok lehetővé tették Németország számára, hogy az egyes kisebb országokkal bilaterálisan érintkezzen, s külön-külön érvényesítse velük szemben hatalmi fölényét.

A német uralmi pozíciók kiterjesztésében és megszilárdításában különleges szerep jutott a *gazdaságnak*. Németország már 1934–1935-ben meghódította a délkelet-európai piacot. Az érintett országok számára előnyösnek bizonyult a növekvő német importigény agrártermékekre és ásványi

nyersanyagokra. A külkereskedelmi kapcsolatok 1939-től alárendelődtek a birodalom hadi érdekeinek.

A német hegemoniában számottevő szerepe volt a térségben uralkodó rendszerek jellegének. Minden országot autoriter rezsim kormányzott. Ezek külpolitikailag is mentesek voltak a közvélemény ellenőrzésétől, módjukban állott a hirtelen orientációváltás és titkos egyezségek megkötése. A tekintélyuralmi rendszereket, amelyek a felső politikai osztályra, az állami bürokráciára és a hadseregére támaszkodtak, Hitler sokkal inkább kívánatos és megbízható partnernek tekintette a fasiszta mozgalmaknál. Ezek ugyanis, ahogyan a romániai Vasgárda 1940–1941-es rövid regnálása bebizonyította, képtelenek voltak arra, hogy „üzemeltessék” az államot, a gazdaságot és az infrastruktúrát a hadi érdekeknek megfelelően. Ezért legfeljebb csak végső tartalék gyanánt jöttek számításba, ahogy például Szálasi Ferenc Nyilaskeresztes Pártja.

Ploiești-ből Németországba induló kőolajvonatok, 1940



Ünnepség Románia háromhatalmi egyezményhez csatlakozásakor, 1940





A német befolyás eszköztárának szerves részét alkották a több százezer főnyi *német népcsoportok*. A kisebbségeket az SS kötelékébe tartozó Volksdeutsche Mittelstelle (Népi Német Közvetítő Szerv) irányította. A népcsoportok számára 1938–1941 között lehetővé vált, hogy autonóm módon a nemzetiszocialista politikai élet formáit építsék ki, és mintegy „ötödik hadoszlop” gyanánt működjenek.

Németország 1939–1940-ben arra törekedett, hogy távol tartson a délkelet-európai-balkáni térségtől minden háborús cselekményt, elejét vegye az államközi területi viták fegyveres összeütközésig történő eszkalálódásának. Ezt Hitler a szovjet–román, a magyar–román és a bolgár–román vitákban elérte. Elképzelését éppen tengelypartnerre, Benito Mussolini olasz diktátor hiúsította meg.

### **Olaszország és Anglia a Dél-Balkánon (1940. október–november)**

Az olasz politika 1935-től, az etiópiai hódító háborútól mindinkább a német érdekek alárendeltjévé vált. Ugyanaz a Duce, aki 1934-ben az osztrák náci puccskísérlete idején a Brenner-hágón, az osztrák–olasz határon felvonultatott csapatokkal megakadályozta, hogy Hitler támogassa az ausztriai nemzetszocialisták hatalomátvételi kísérletét, 1938 márciusában kénytelen-kelletlen beletörődött az Anschlussba. A következő esztendőben pedig megkötötte Hitlerrel az „acélpaktum” néven ismert katonai szövetséget.

Olaszország 1940 júniusában szinte napokkal a Wehrmacht franciaországi hadjáratának győzelmes befejezése előtt feladta „nem hadviselő” státusát, hadat üzent Franciaországnak és Angliának. Célja az volt, hogy részesedjék a győzteseknek dukáló zsákmányból és elérje a régi vágyalom beteljesedését: a Földközi-tengert „olasz tóvá” tegye. Első lépésként igényt tartott többek között Nizzára, Savoyára, Korzikára és Tuniszra. Hitler azonban ezeket a kívánságokat nem teljesítette. Egyfelől a jelentéktelen olasz katonai teljesítmény semmiféle jogcímet nem adott

számottevő szerzeményekre, másfelől nem fért össze Franciaország-politikájával a szigorú fegyverszüneti feltételeken túl a legyőzött ország további megálázása, ami alááshatta az együttműködést és az esetleges angolelles kooperációt Vichyvel, a kollaboráns francia kormánnyal.

A csalódott Mussolini kárpótlásért a Balkán, s különösen Görögország és Jugoszlávia felé fordult. Kiderült azonban, hogy ebben a törekvésben sem számíthat feltétel nélkül német támogatásra. Hitler elismerte ugyan, hogy a két balkáni állam Olaszország érdekszférájába tartozik, de óva intette tengelypartnerét bárminemű katonai akciótól. Hitler attól tartott, hogy a térségben egy új hadszíntér jöhet létre, ami egyfelől megza-



**Eva Braun fotóalbumából: Mussolini és Hitler Münchenben, 1940. június**

varhatja a keleti hadjárat előkészületeit, másfelől lehetőséget nyújthat Angliának arra, hogy visszatérjen a kontinensre. Az olasz diktátor tudomásul vette a tilalmat, de felháborodott azon, hogy Romániában megjelent a Wehrmacht, méghozzá anélkül, hogy erről Hitler őt előzetesen tájékoztatta volna. Mussolini élt a gyanúperrel, hogy német kollégája minden korábbi egyezség ellenére a Balkánt is be akarja vonni érdekövezetébe. Elhatározta, hogy október végén megtámadja Görögországot az 1939 áprilisa óta olasz fennhatóság alatt álló Albániából.

1940. október 28-án az olasz hadsereg offenzívát indított Görögország ellen, abban a reményben, hogy hamar végez a gyenge kis állammal. Az epiruszi hóborította hegyekben azonban az olaszok teljes vereséget szenvedtek.

A sikeres görög ellentámadás következtében november végén már csak a sok ezer fogoly maradt görög területen a Duce csapataiból.

Ily módon 1940 késő őszen a Balkánon a német érdekek számára veszélyes forgatókönyv körvonalazódott. Megmaradtak ugyanis az angol csapatok is. A brit csapatok elfoglalták Kréta szigetét és a görög szárazföldön brit bombázók települtek, amely potenciális fenyegetést jelentett a romániai olajmezőkre. Nem tűnt lehetetlennek, hogy egy második, angol–német front alakul ki, amit tekintettel a Szovjetunió ellen 1941-ben tervezett hadjáratra a németeknek mindenképp meg kellett akadályozniuk.

Hitler 1941 februárjában kijelentette, a birodalom nem tűrheti, hogy Olaszország vereséget szenvedjen, mert akkor felszabadulnak a Balkánon és az Afrikában lekötött angol erők, ezért *szükség van a német beavatkozásra*. A vezér az egész régióban a Szovjetunió elleni haditerv, a Barbarossa felvonulás déli szárnyát fedező hátországot látott. A kockázatos helyzetből két következtetést vont le: egyfelől meg kell szilárdítani a politikai szövetséget a délkelet-európai államokkal a háromhatalmi egyezményhez való csatlakozás révén, másfelől előkészületeket kell tenni katonai beavatkozásra az olaszok támogatására és főleg annak megakadályozására, hogy Anglia ismét megvesse a lábát a kontinensen.

Magyarország és Románia bevonása a háromhatalmi egyezménybe minden nehézség nélkül 1940 novemberében lezajlott. Nem úgy történt Bulgária esetében. A bolgár államvezetés, élén III. Borisz cárral, elvileg ugyan kifejezte készségét, de a tengelypaktum aláírását halogatta. Bulgária jelentősége a novemberi hadi események – az olasz és az angol dél-balkáni offenzíva – következtében azonban jelentősen megnövekedett a német stratégiában. Egyrészt védelmi zónát jelentett a román olajmezőket fenyegető brit légitámadások ellen, másrészt nélkülözhetetlen felvonulási területként jött számításba a Wehrmacht tervezett görögországi hadjáratá esetén. A bolgár kormány végül 1941. március 1-jén csatlakozott a há-





Invázió Görögország ellen: olasz bombázók az albán–görög határ fölött, 1941. január 9.



Görög faluba bevonuló német csapatok az olasz kudarc után, 1941. június

romhatalmi egyezményhez, miután német részről ígéretet kapott arra, hogy görög területekhez juthat és ezzel kijárat nyílik számára az Égei-tengerhez.

### Marita hadművelet (1940. december)

Hitler 1940. november 22-én elrendelte a romániai német katonai misszió megerősítését, hogy a Görögország elleni támadásra előirányzott tíz hadosztály akadálytalanul jusson el Magyarországon és Románián át a Duna bolgár szakaszáig. A támadásba a német vezérkar Wilhelm List vezértábornagy különösen erős, öt hadtestből álló 12. hadseregét kívánta bevonni.

1940. december 13-án adta ki Hitler az utasítást a „Marita” fedőnevű vállalkozás végrehajtására. Ennek célja az első lépésben Észak-Görögország, majd a lehetőségek szerint egészen Korinthoszig a görög szárazföld birtokbavétele. A hadművelet előkészítése során *Magyarország fegyveres semlegessége újabb csorbát szenvedett*. 1940. december 13-án megindult a német alakulatok és hadfelszerelés átszállítása Romániába. Az átvonulás olyan mértékben igénybe vette az ország vasútvonalait, hogy katonai menetrend lépett életbe, amely éppen a karácsonyi csúcsgorgalom idején korlátozta a MÁV személy- és teherforgalmát. 1941. március 2-án megkezdődött a Dunán vert hidakon át a német csapatok bevonulása Bulgáriába.

Március végéig befejeződött a 12. német hadsereg főerőinek felvonulása a bolgár–görög határon, a támadás kezdetét április elejére tűzték ki.

## II. Államfordulat Jugoszláviában és a tengelyhatalmak támadása

### Jugoszlávia csatlakozása az egyezményhez (1941. március 25.)

Minden előkészület megtörtént a fegyveres leszámolásra Görögországgal. Egyetlen talány maradt: Jugoszlávia, amely középúton járt, s ragaszkodott a semlegességéhez. A belgrádi kormány a küszöbönálló balkáni háborúból okvetlenül ki akart maradni, s nyilvánvalóvá tette, hogy nem engedélyezi sem az olasz, sem a német csapatok áthaladását országa területén. Hitler 1940 végén még súlyt fektetett arra,

### III. Borisz bolgár cár Skopjében, 1930-as évek



hogy Jugoszláviával tárgyalások útján jusson megegyezésre. Továbbra is kívánta a gazdasági együttműködést az agrártermékekben és ásványi kincsekben, különösen ércekben bővelkedő országgal. Még területgyarapítást is kilátásba helyezett: Jugoszlávia megkaphatja a görög Szaloniki kikötőjét.

A csalétek – Szaloniki – azonban nem volt eléggé vonzó ahhoz, hogy a balkáni ország elkötelezze magát a tengely mellett. A német nyomás 1941 tavaszán erősödött. Hitler obersalzbergi rezidenciáján március elején személyesen figyelmeztette Pál régensherceget a háromhatalmi egyezményhez való csatlakozás szükségességére a „legrövidebb időn belül”. Hajlandó volt Jugoszláviának olyan engedményeket tenni a csatlakozás fejében, amelyeket egyetlen más ország sem kapott vagy merészelt kérni. Németország garantálta a délszláv állam területi integritását, lemondott az átvonulás jogáról és a segélynyújtási kötelezettségről egy esetleges háború esetén az Egyesült Államokkal, illetve a Szovjetunióval. Továbbá Belgrád ismételt titkos ígéretet kapott Szaloniki birtoklására.

A jugoszláv kormány végül 1941. március 21-én a csatlakozás mellett döntött, s március 25-én Bécsben a miniszterelnök aláírta a szerződést. *A döntés alapvető oka a birodalom katonai erejétől való félelem volt*. A jugoszláv hadügyminiszter becslése sze-





Jugoszlávia csatlakozik a háromhatalmi egyezményhez. Bécs, 1941. március 25.



A csatlakozás híre angolbarát katonatisztek támogatásával zavargások törnek ki Belgrádban 1941. március 27-én.

rint a hadsereg német támadás esetén csupán Bosznia és Hercegovina megközelíthetetlen hegyeiben tudna egy hónapnál tovább kitérni, az ország többi részét a Wehrmacht napok alatt elfoglalná.

Figyelmen kívül maradt azonban két tényező. Egyfelől a Szerbiában tradicionálisan erős németellenes közhangulat, másfelől a hadsereg, s különösen a légi-erő felső parancsnoki karának angolbarát érzülete. A jugoszláv kormányfő-  
fiak sem voltak optimisták és magabiztosak. Cvetković miniszterelnököt, aki az aláírás után, március 26-án Budapesten át utazott haza, a protokoll szerint a magyar külügyminisztérium egyik munkatársa üdvözölte a pályaudvaron. Kérésére, hogy „...mikor érkezik Belgrádba, miniszterelnök úr?“, a lakonikus válasz így hangzott: „...ekkor és ekkor, de nem tudom, hogy még miniszterelnök lesz-e.“

### Államcsíny Jugoszláviában (1941. március 27.)

A kormányfő balsejtelmei valóra váltak. Egy spontán népi tüntetésektől támogatott államcsíny, amelyet angolbarát tábornokok és tiszték hajtottak végre, március 27-én elsöpörte a kormányzatot. Haragos tömegek tódultak Belgrád utcáira. Ez volt az egyetlen főváros a korabeli Európában, ahol darabokra szaggatták Hitler képét és horogkeresztes zászlókat égettek, miközben angol és francia lobogókat lengettek.

Pál régensherceg az ország elhagyására kényszerült, és a kiskorú, még

megkoronázatlan II. Péter király lépett a trónra. A kormányfői tisztséget Dušan Simović tábornok töltötte be. Mindennek azonban már aligha volt jelentősége. Az új vezetés sorsát hivatalba lépése óráiban Hitler már eldöntötte. A diktátor még 27-én értesült a belgrádi államfordulatról. Nyomban magához rendelte a katonai vezetőket, akiknek kijelentette, hogy elhatározta Jugoszláviának mint államnak a szétzúzását. A támadást nem előzi

meg ultimátum vagy hadüzenet, és nem veszi tudomásul az új vezetés nyilatkozatát a csatlakozás érvényben maradásáról.

### Németország támad (1941. április 6.)

A Jugoszlávia elleni hadművelet stratégiai szempontból nem jelentett problémát a Wehrmacht számára. Hiszen „csupán” a Görögország elleni Marita-terv kibővítésére volt szükség







A második Teleki-kormány



Fogadtatása a pályaudvaron a második bécsi döntés után



Az örök barátsági szerződés aláírása Jugoszláviával

Horthy Miklós Teleki Pál temetésén, 1941. április



## Teleki Pál dilemmái

**T**eleki Pál, az 1941. április 2-ről 3-ára virradó éjjelen öngyilkosságot elkövető miniszterelnök az egyik legtöbbet idézett, emlegetett 20. századi magyar történelmi személyiség. A történelem iránt érdeklődő közvéleményt foglalkoztatják Teleki halálának körülményei, évekkal ezelőtt nagy vitát kiváltott szobrának ügye. Emlékét őröklő cserkészmozgalom és a politikájára rokonszenvelő tekintő értelmiségiek köre. Mi vezetett el ennek a kétségkívül formátumos, ugyanakkor számos elmentmondásos vonással terhelt politikus-tudósra a halálához, milyen döntések formálták azt az utat, amelynek a végén az önként választott halál állt? – cikkünk erre próbál választ találni.



Teleki Pál portréja kevéssel halála előtt

## A háború szele

1939-ben Teleki Pál a közkedvelt politikusok közé tartozott a háborúból kimaradó Magyarországon. A nyilvánosság megrostálása (az Est-lapok betiltása és átalakítása, illetve az ellenzéki lapok között rendet vágó lapengedély-felülvizsgálatok), a közvéleményben szándékkal erősített tudós-tanári imázs, Kárpátalja visszacsatolása, a győri program és a nyomában beinduló gazdasági fellendülés, szociális reformtörvények, a rend és nyugalom látszatára való törekvés és talán az általa támogatott második zsidótörvény miatt is: Teleki népszerű volt. Választási beszédek ezek hallgatták, és tapsoltak végeérhetetlenül kigyózó mondatainak az 1939. tavaszi választási kampány során, a szegedi tanyavilágban többen is felkérték keresztapának, az országgyűlésben olyan nagy többség állt mögötte, amilyen egyetlen kormányfőnek sem 1920 óta. A háborúból való kezdeti magyar kimaradás pedig tovább növelte az iránta megnyilvánuló rokonszenvet. Bár a háború elején bevezetett sajtócézúra és a fokozatosan tért nyerő kötött gazdálkodás bizonyosan nem volt népszerű, az előtte álló hatalmas feladatokat a Teleki-kormány egy többé-kevésbé stabilizált országgal tudta végrehajtani.

A *külpolitikai problémák* közül a magyar történetírás jobbjára a német–lengyel háború első napjaiban *megtagadott német átvonulási kérés* szokta emléteni, amikor a magyar fél némi tanakodás után nem járult hozzá, hogy német kórházvonatok használhassák a Kassa–Nagyszalánc–Velejte vasútvonalat. Kevésbé ismert, hogy a néhány nappal későbbi hasonló szlovák kérést is megtagadta a Teleki-kabinet. Ez az egy példa – a területi szuverenitás kérdése – azonban elég jól mutatja a magyar külpolitikai mozgástér szűkülését a háború éveiben: míg 1939 szeptemberében a magyar kormány német mondhatott a német kérésre, 1940 őszén, a II. bécsi döntés és a romániai politikai krízis nyomán hozzá kellett járulnia, hogy német „tancsapatok” – valójában a román olajmezők biztosítására és a közrend fenntartására kiküldött haderő – átvonuljanak Magyarország területén. (A minisztertanács meghatározta, hogy a német véderő tagjai hol szállhatnak ki a leplombált vagonokból, hol vételezhetnek vizet a legénységnek vagy szemet a mozdonyokba.) 1941 tavaszán ez a mozgástér tovább szűkült: a magyar kormánynak hozzá kellett járulnia ahhoz, hogy a Wehrmacht Magyarország területéről intézzen támadást Jugoszlávia ellen: szó sem volt megtagadásról vagy az átkelés szigorú szabályozásáról.



## Élet-halál kérdések

Nem csak a területi szuverenitáshoz való viszony volt a Teleki-kormány egyetlen külpolitikai problémája. Az utókor historiográfiájának politikatörténeti szempontú megközelítése általában nem sok teret enged azon döntések rekonstrukciójának, amelyek eltérnek a később elfogadott, történettudományi elbeszéléstől. Bár az utóbbi nyilván hosszas tudományos viták, könyvekbe, doktori disszertációkba, tanulmányokba fordított meglátások eredménye, ennek az álláspontnak sokszor vajmi kevés köze van a történeti szereplők mindennapjaiban megélt döntési kényszerhez. A Teleki-kormány esetében a történetírás jobbra a „fegyveres semlegesség”, a „revízió”, a „magyar–lengyel barátság”, a „titkos külpolitika” fogalmaival operál, amelyek, bár mind-mind jelen voltak a korszak gondolkodásában, korántsem tekinthetők kizárólagosnak. (Bár Teleki Pál személyesen soha nem használta a „fegyveres semlegesség” kifejezést; ha már képes beszédre volt szüksége a külpolitikában, inkább a „nyitott ablakok” fontosságát hangsúlyozta.)

Ha egy olyan sokoldalúan tájékozott külpolitikai újságíró, mint Saly Dezső, az Új Nemzedék főszerkesztője is a rémhírek, pletykák, félinformációk valóságos dzsungelében kellett hogy működjön (ahogy erről „Szigorúan bizalmas” című könyve is beszámol), aligha lehetett ez másként kormányférfiaknál. Utólag persze kiderülhetett, hogy a pletykák némelyike igaz volt, de megjelenésük pillanatában valamennyi bombasztikus hír egyazon súllyal bírt. 1939–1940-ben a nyugati diplomátákat például nem a magyar semlegesség megővése foglalkoztatta legjobban a közép-európai problémák közül: Sir Geoffrey Knox vagy O'Malley budapesti brit követ, esetleg Barcza György londoni magyar követ brit partnerei folyamatosan azzal gyötörték Telekit és munkatársait: mit tesz majd Magyarország Románia németek általi megszállása esetén? 1939 tavaszán, a Csehszlovákia anektálása utáni felbuzdulásban ugyanis nemcsak Lengyelország, hanem Románia határait is garantálta a nyugati közösség. Ezt a Bukarest biztonsága iránti fokozott aggodalmat Teleki miniszterelnök általában meglehetősen ingerülten vette tudomásul és megnyugtatóként néha annyit tett hozzá, hogy egy esetleges szovjet támadás esetén nem fogják kihasználni Románia szorult helyzetét. De külügyminisztere hozzáfűzte, hogy senki nem várhatja el azt, hogy egyetlen magyar katona is a vérért áldozza Romániáért. A Teleki-kormány ebben az időszakban folyamatosan úgy próbált szabadulni a nagyhatalmi nyomás alól, hogy külpolitikai kitérés pontokat keresett, alternatív lépésekben gondolkodott és magát európai középhatalmi szervezőként tételezte: e külön út jelzésére szolgált a Finnország megsegítésére küldött magyar légió, a Japánnal való hivatalos diplomáciai kapcsolatfelvétel, a különböző kisállamokkal (például Bulgáriával) kötött kulturális szerződések, egyéb egyezmények (Törökország) vagy a Jugoszláviával kötött balvégzetű egyezmény.

A tengelyhatalmakkal való szövetségkötés időpontjáig (1940 ősze) úgy tűnhetett, hogy ennek a külön útnak van létjogosultsága és adott körülmények között sikeres lehet. Megvalósítható a revízió, valamelyes külpolitikai különállás, a jó viszony megőrzése az angolszász hatalmakkal. Ezt az egyensúlyozást a miniszterelnök személyesen ambicionálta és vélhetően úgy gondolta, hogy intellektusára alapozva sikerrel végig

is viheti. A Teleki által lenézett amerikai követ, Montgomery ezt éleslátóan akként fogalmazta meg: „mindenkivel okosabbnak gondolta magát”. 1940–1941 fordulójának eseményei néhány hét alatt romba döntötték ezt a koncepciót.

## Idebent

Teleki tragédiájának nem csak diplomáciai összetevői voltak. A személyes motívumok mellett (súlyos betegség, családi tragédiák és konfliktusok) 1941 áprilisában érezhette úgy, hogy belpolitikai elképzelései is zátonyra futottak. Annak ellenére, hogy sokan Teleki személyes sikereként tekintettek a revízióra, a miniszterelnök egyre borúsabban ítélte meg az ezért fizetendő árat. Nem feltétlenül csak a német elköteleződést sokallta: úgy is vélte, hogy a magyar társadalom nem küzdött meg eléggé a visszacsatolt területekért; azok közé tartozott, akik 1940 nyarán határozottan szerettek volna egy román–magyar háborút – miközben ennek lehetőségétől a vezérkar megriadt. Ráadásul a kormányfő úgy vélte, hogy a megvalósult revíziók (főleg a felvidéki és az észak-erdélyi) nem tükrözik az ő elképzeléseit, amelyek nem pusztán az etnikai elvre, hanem ennél komplexebb, gazdasági, földrajzi, vízrajzi elvekre alapultak. A visszacsatolt területeken megvalósult magyar nemzetiségpolitikával pedig kimondottan elégedetlen volt, amit élete utolsó utazása, az 1941. március végi szatmári látogatás csak megerősített.

Bár nem tudhatjuk, hogy élete utolsó napjaiban mi járt a fejében, semmi nem mutat arra, hogy a második zsidótörvény bevezetését vagy a harmadik előkészítését megbánta volna, elgondolkodott volna akár azokon a könyörgő vagy átkozódó sorokon, amelyeket a törvény érintettjei neki címeztek.

A magyar társadalom ostromozása már az 1930-as években megjelent Teleki-írásoknak is egyik visszatérő témája volt. A tudós-politikus felröptette az anyagi javak hajhászását, a modernitás túlzott igényét, a felületességet, az államtól függést, a városra áramlást, a társadalom hagyományos (vagy annak tekintett) egyensúlyának megbomlását. A Teleki-kormány sokszor méltatlanul háttérben hagyott szociális politikája földreformban vagy például az ONCSA megalapításában a Horthy-korszak legnagyobb szabású szociális reformjai közé tartozott. A kormánypárt jobboldala és a nyilasok, illetve később az Imrédypárt által úzótt féktelen szociális demagógia azt az érzést kelthette benne, hogy ezek a törekvései is hiábavalók. Úgy láthatta: a rendszer túl merev, működtetői és társadalma túlságosan éretlen arra, hogy eszméit megértse.

Teleki Pált dilemmái: személyes problémái mellett a nagyhatalmi politika kényszerei, a saját kudarc érzete lökték arra az útra, amelynek végén úgy gondolhatta: nincs más választása, mint a saját áldozat. Tette mélységesen értelmiségi és tipikusan magyar, önsorsromboló tett volt: a személyes és a közéleti kudarc szétválaszthatatlansága, a „tudományos” politikába vetett hit megrendülése miatti fájdalom jele.

**ABLONCZY BALÁZS**

## Irodalom

Újabb adatok Teleki haláláról. *História*, 1982/1. 7–11.; Ablonczy Balázs: Teleki Pál. Bp., 2005; Fodor Ferenc: Teleki Pál. Bp., 2001; Teleki Pál: Válogatott politikai írások és beszédek. Bp., 2000; Tilkovszky Loránt: Teleki Pál titokzatos halála. Bp., 1989.

A háttérben Teleki Pál miniszterelnök gyászmenete látható. *MOL*





Simović tábornok és az ifjú II. Péter király a puccs után



II. Péter Churchill társaságában angliai száműzetése idején

Jugoszlávia leveréséhez. Ehhez a német hadvezetőség a délkelet-európai-balkáni térségben elegendő erővel rendelkezett. A 12. hadsereget részben átcsoportosította az ország déli része elleni támadásra, északi irányban pedig a Stájerországban és Magyarországon újonnan feltöltött 2. hadsereget alkalmazták. A támadás mindkét ország ellen április 6-án kezdődött és igen rövid idő alatt teljes győzelemmel végződött. A román és bolgár területeken Görögország ellen felvonultatott alakulatokat 9 napon belül átcsoportosították Skopje és Belgrád ellen. Nyugat-Magyarországon és az egykori osztrák–jugoszláv határon március 29. és április 10. között a 2. német hadsereg alárendeltségében 9 német hegyvidéki, gyalogos, páncélos és gépesített hadosztály összpontosult Zágráb és Szarajevó, valamint a boszniai hegyvidék elleni támadásra. Jugoszlávia április 17-én, Görögország április 23-án kapitulált. Hitlernek sikerült katonailag, politikailag és gazdaságilag biztosítani a Szovjetunió ellen irányuló Barbarossa hadművelet déli szárnyát.

A német diktátor Jugoszláviát koalíciós háborúval kívánta a lehető leggyorsabban szétzúzni, ezért számításba vette Olaszország, Magyarország és Bulgária bevonását. Romániának a német hadvezetés nem szánt aktív szerepet, csupán Temesvár környékén voltak össze német erőket tartalékképzés végett. Bulgária a hadjáratban

való részvételt a „török veszélyre” hivatkozva elhárította, de ígéretet tett megszálló csapatokra a győzelem után. Olaszországtól a németek nem vártak hatékony közreműködést sem Albániában, sem az olasz–jugoszláv határon. Nem így jártak el Magyarország esetében.

### III. Jugoszlávia felosztása

#### Olasz és német területgyarapítások

A délszláv állam szétzúzása Jugoszlávia felosztását jelentette a koalíciós partnerek között. A legfontosabb törekvés az





volt, hogy megszűnjék a Balkánon a szerb befolyás. Az osztozkodás során Berlin legalább részben helyt adott Olaszország, Magyarország és Bulgária területi igényeinek, ezzel még inkább a birodalomhoz kötötte szövetségeseit.

1941. április 18-án, még a fegyverszünet aláírásának napján német–olasz egyezmény parafálta *Szlovénia felosztását*. Ennek értelmében a hajdani osztrák tartományok, Stájerország és Karintia azon területeit, amelyek a jugoszláviai Szlovénia északi részét képezték, Németországhoz, déli övezetét pedig Olaszországhoz csatolták. A birodalom 9600 km<sup>2</sup> területtel és 775 ezer lakossal gyarapodott. Az új szerzeményeket polgári közigazgatás alá rendelték, formálisan azonban egyelőre egyik területet sem kebeleztek be a Nagynémet Birodalomba. A felosztás után is folyamatos maradt a hadi fontosságú ércek, ólom, vas, cink, réz, króm stb. szállítása. Ezért Kelet-Szerbiában külön német védelmi területet jelölt ki.

Szerbia német katonai megszállás és igazgatás alá került. Az 1941. április 24-én Bécsben lezajlott német–olasz megbeszélésen Hitler és Ciano megegyezett abban, hogy Szerbia „olyan kicsiny maradjon, amennyire lehetséges, s így lehetetlenné válik, hogy a jövőben megismétlődjön az összeesküvő klikk árulása”. A Bánát szintén német katonai megszállás alá került.

Olaszország megkapta Szlovénia déli részét Ljubljánával. Montenegrót az olasz hadsereg szállta meg. S megvalósult a régi álom – olasz fennhatóság alá került az Adriának az itáliai félszigettel átelleni partja: a Fiumei-öböl és környéke, a dalmáciai partvidék Zára és Split között a szigetekkel, kivéve Pag, Brač és Hvar nagy szigeteit, a Cattarói-öböl és környéke, összesen 5400 km<sup>2</sup>, 380 ezer lakossal. Az olasz uralom alatt lévő Albániához csatolták az északi részével határos jugoszláv területet, így Montenegró egy részét, Koszovó nagyobb felét. Az olasz protektorátus területe 28 ezer km<sup>2</sup>-ről 43 ezer km<sup>2</sup>-re növekedett.

### Önálló Horvátország

Hitler Jugoszlávia feldarabolásában döntő fontosságú mozzanatnak tekintette az önálló Horvátország létrehozá-

sát. Ezzel Mussolini is egyetértett (a római politika a független Horvátország trónjára a Savoyai-ház egyik hercegét ültette, II. Tomisláv néven). A Független Horvát Állam birtokállományát a horvát–szlavón törzsországok, Bosznia (a Drináig), Hercegovina és a dalmát partvidék egy része alkották. Területe 102 ezer km<sup>2</sup> volt, a jugoszláv királyság kétötöde, és kétszer akkora, mint a németek megszállta maradék Szerbia. A 6 millió lakosból 3 millió katolikus horvát, 2 millió pravoszláv szerb és bosnyák, félmillió boszniai muszlim, 140 ezer német, 70 ezer magyar, 40 ezer zsidó, valamint 150 ezer szlovén, cseh, szlovák és ukrán volt. Az NDH lakosságának etnikai és vallási összetétele nem felelt meg az usztasa álomnak, amely nem csupán független, hanem egyöntetűen katolikus és horvát országot képzelt el, amelyben nincsen helye más vallásoknak és etnikumoknak. Ante Pavelić „Poglavnik” vezetésével gőzerővel és a legkíméletlenebb módszerekkel nyomban meg is kezdődött a „homogenizálás”. „A zágrábi kormányzás háromféle módon törekedett a szerb kérdés megoldására: a szerbek katolikus hitre való áttérítésével, tömeges áttelepítésükkel-elüldözésükkel és végül tömeges megsemmisítésükkel” – jellemezte az usztasa politikát Palotás Emil történész. A koncentrációs táborokban 300-350 ezer szerbet gyilkoltak meg. A legnagyobb láger Jasenovác volt, a Száva partján, Zágrábtól 100 km-re. Áldozatul esett a zsidóság 80%-a, mintegy húszezer cigány és az usztasák politikai ellenfelének zöme.

Az usztasák kegyetlenségére csupán egyetlen epizód pars pro toto. 1941-ben Curzio Malaparte olasz író, haditudósító, aki századosi egyenruhájának köszönhetően szabadon mozgott a németek és olaszok megszállta országokban, felkereste székhelyén Ante Pavelićet. A Poglavnik íróasztalán egy nagy vesszőkosarat látott, amely úgy vélte, osztrigát tartalmazott. A diktátor azonban felvilágosította: „Húséges usztasáim ajándéka: hús kiló emberszem.”

Bulgária jelentős „jutalmat” kapott annak fejében, hogy átengedte területét a Wehrmacht Jugoszlávia és Görögország elleni felvonulásához. A bolgár csapatok megszállták Macedónia nagy részét, valamint Kelet-Szerbia ha-

tár menti sávját, 28 ezer km<sup>2</sup> területet. Görögországtól pedig megszerezték Nyugat-Trákiát égei-tengeri kijáratral.

### Magyarország részese

Azok az ígéretetek, amelyekkel a vezér és kancellár rávette Horthy Miklós kormányzót a hadjáratban való részvételre, csak részben valósultak meg. Magyarország visszakapta ugyan a Bácskát, a baranyai háromszöget és a Mura-vidéket, összesen 11 ezer km<sup>2</sup> területet, 1 millió lakossal, de nem jutott tengeri kijárat, s nem foglalhatta el a Bánátot sem. Antonescu ugyanis részen volt. A Conducător 1941. április elején Brauchitsch vezértábornagytól értesült a Jugoszlávia elleni támadás tervéről és nyomban kérte, hogy a Tiszától keletre ne vessenek be magyar alakulatokat. Hivatalosan Antonescu április 5-én kapott tájékoztatást a másnap induló német támadásról egy német diplomata révén. A román államvezető közölte az informátorával, hogy Románia távol marad a hadjáratától, de amennyiben magyar csapatok behatolnak a Bánát jugoszláviai részére, a román hadsereg parancsot kap a magyarok kiűzésére.

Csakhamar kiderült, hogy Bukarest sem akart kimaradni a „hullarablásból”. Április 23-án Antonescu memorandumot küldött Berlinbe és Rómába, s ebben hangsúlyozta, hogy jóllehet Romániának nem voltak területi követeléseai Jugoszláviával szemben, a bolgároknak és a magyaroknak tett jelentős engedmények következtében új helyzet állt elő és Románia követeli a Bánát egykori jugoszláv részét.

Az 1941. április 24-i bécsi német–olasz megállapodás kimondta, hogy a Bánát továbbra is német megszállás alatt marad, hogy elejét vegyék a magyar–román konfliktusnak. Magyarország az egyezmény értelmében szabad kikötőt kap Dalmáciában, de ezt konkrét formában nem rögzítették.

**SIPOS PÉTER**

Irodalom

Generaloberst Halder: Kriegstagebuch. Band II. Stuttgart, 1963; Ciano's Diary 1939–1943. London–Toronto, 1947; Fülöp Mihály–Sipos Péter: Magyarország külpolitikája a XX. században. Bp., 1998; John Keegan: A második világháború. Bp., 2003; Palotás Emil: Kelet-Európa története a 20. század első felében. Bp., 2003.



# A Délvidék visszafoglalása és a magyar katonai vezetés

## Döntés a bevonulásról, 1941

Az első világháborút követő mintegy 20 évig tartó időszak következetes magyar politikájának revíziós célkitűzéseit az 1930-as évekre a megváltozott nemzetközi helyzet, illetve a magyar követeléseket részlegesen támogató német és olasz politika lépései sikerre „vezették”. Az első bécsi döntés (1938. november 2.), Kárpátalja visszacsatolása (1939. március 15–18.), majd a második bécsi döntés (1940. augusztus 30.) után a magyar revíziós céloknak gyakorlatilag *egyetlen és az utolsó iránya*, a déli irány maradt, a Jugoszláv Királyság.

### Jugoszlávia–Magyarország, 1920–1941

Jugoszláviával – a volt kisantantállamok közül egyedüliként – a trianoni békediktátum aláírását követő időszakban Magyarország igyekezett a lehető legjobb kapcsolatokat kiépíteni. Ennek egyik sajátos megnyilvánulása volt a

Sándor szerb trónörökös és Pasíc miniszterelnök francia vendéglátóival, 1920 körül



mohácsi csatavesztés 400. évfordulójára megrendezett emlékezős (1926) az államfő, vitéz nagybányai Horthy Miklós kormányzó beszéde, amelyben a délszláv állammal kapcsolatos viszonyok javítását, a közös múltat és a szerbek katonai erejét is hangsúlyozta. Az államfői beszéd – amelyet egyes vélekedések szerint Horthy a miniszterelnökkel, Bethlen István gróffal előzetesen „nem egyeztetett” – érdemi válasz nélkül maradt. Ettől függetlenül az 1929-ben Jugoszláv Királyság nevet felvett délszláv állammal volt a legelfogadhatóbb a kapcsolata a Magyar Királyságnak.

E kapcsolat látványos romlását eredményezte az 1934-ben Marseilleben végrehajtott merénylet, amelyben a jugoszláv király – I. Sándor – és a francia külügyminiszter – Jean Louis Barthou – életét vesztette. A jugoszláv és francia állam képviselői a merénylettel Magyarországot is kapcsolatba hozták és a Nemzetek Szövetsége is „vizsgálódott” az ügyben. Végezetül nem született Magyarországot elítélő határozat, de a kapcsolatok javulására éveket kellett várni.

Ez a nemzetközi viszonyokban bekövetkezett változások eredményének volt/lett betudható. Az 1930-as évek közepétől a Német Birodalom sorrendre látványos külpolitikai sikereket ért el az egykori győztesekkel szemben. Nagy-Britanniát és Franciaországot folyamatosan engedményekre „kényszerítette”, és e sikerek Európa helyzetét jelentősen megváltoztatták.

Az 1939. szeptember 1-jén megkezdődött német–lengyel háborút rövidesen Németországnak küldött brit és francia hadüzenet követte – tényleges

\* 1940. május 1-jével altábornagy, 1942. november 1-jével vezérezredes.

katonai lépések viszont nem! –, majd a Szovjetunió is bekapcsolódott a lengyelek elleni hadműveletekbe, és az 1939. augusztus 23-án aláírt Molotov–Ribbentrop-megállapodás értelmében jelentős lengyel területeket foglalt el.

A háború kitörését követően – 1939. szeptember 5-én – vitéz Náday István tábornok, a II. világháború éveinek egyik jelentős magyar katonai vezetője\* naplójába többek között ezeket írta: „Magyarország célkitűzése ma Erdély visszafoglalása. Románia jelenleg semlegesen ingadozik a tengely és az Entente közt, érzelmi vonalon Entente. Jugoszlávia a horvát kiegyezés áldozatát a külső erőkiejtés érdekében azért hozta, hogy minden eshetőségre felkészüljön. Lelkileg Entente, és gondosan ügyel, hogy a tengelynek ne adjon okot a fizikai beavatkozásra. Ebben a környezetben Magyarország nem tehet mást, mint (amit) tesz, tudniillik vár, lehetőleg kevés feltűnéssel, addig, míg nem kerül kenyértörésre a dolog. Legbölcsebb hallgatni.”

Magyarország az adott időben valóban hallgatott és igyekezett felkészülni. A magyar politikai és katonai vezetés erőfeszítései eredményeként hirdette meg még Darányi Kálmán miniszterelnök az úgynevezett „győri programot”, amely az ország védelmi képességeinek fejlesztésére 1 milliárd pengő felhasználását kívánta biztosítani. Ebből 600 millió közvetlenül a magyar királyi

Darányi Kálmán győri programbeszéde az ország védelmi képességeinek erősítéséről, 1938





honvédségre, míg 400 millió a védelmi képességeket erősítő beruházásokra „terveztetett”.

Ugyanezen esztendőnek Magyarország szempontjából meghatározó jelentőségű eseménye volt a kisantant-államok 1938. augusztusi bledi tanácskozása, amely tudomásul vette Magyarország fegyverkezési egyenjogúságát, és ezzel gyakorlatilag „felülírta” a trianoni békediktátum katonai előírásait, amelyeket egyébként Magyarország az 1920-as évek végétől, az 1930-as évek elejétől már nem tartott be.

A bledi tanácskozást követően – amely a német–magyar kapcsolatokra „némi árnyat vetett” – Magyarország számára látványos sikerek következtek. A magyarországi közvélemény a revíziós politika eredményének könyvelte el az első bécsi döntést, Kárpátalja „visszaszerzését” és a második bécsi döntést is, jóllehet ezek a sikerek nem önálló magyar kül- vagy katonapolitikai lépések eredményei voltak. Európai összefüggésekben és részben változó érdekek mentén születtek meg. Mindezekkel együtt tény, hogy a Német Birodalom és a Szovjetunió mellett Magyarország vált 1940 végére Európában a legjelentősebb területekkel gyarapodott állammá!

## Magyarország déli „revíziós” iránya

Magyarország ugyanakkor revíziós célkitűzései közül 1940-ben még nem valósította meg a „déli irányt”. A már Teleki Pál vezette magyar kormány (1939–1941) úgy vélte – s ehhez német jóindulattal is bírt –, hogy szükséges a Jugoszláv Királysággal is rendeznie a viszonyát, amelyet egy nemzetközi szerződéssel kívánt megvalósítani.

A magyar–jugoszláv tárgyalások végül is sikerre vezettek, és 1940. december 12-én Belgrádban a két kormány külügyminisztere – Csáky István gróf és Aleksandr Cincar-Marković – alá írta a megállapodást, amelyet a magyar országgyűlés mint az 1941. évi II. törvénycikket léptetett hatályba. Teleki ugyanakkor úgy vélte, hogy Jugoszlávia akkor maradhat csak ki az európai konfliktusból, ha csatlakozik a háromhatalmi egyezményhez, amelyhez az európai államok közül elsőként Magyarország kapcsolódott.

Teleki külpolitikai elképzeléseinek érdekes módon mind a brit, mind a német külpolitika figyelmet szentelt. A britek szerint, ha Magyarország képes egy önálló nemzetközi szerződés megkötésére a Jugoszláv Királysággal, ak-



Teleki Pál és Horthy Miklós a Parlament lépcsője előtt, 1939

kor függetlenséggel bír. A németek viszont a magyar–jugoszláv megegyezést egy német–jugoszláv megállapodás „előzményeként” is értelmezték.

## A kisantant és Magyarország bledi találkozója, 1938

A magyar külpolitika mozgásterének bővítését szolgálták azok az 1937 eleje óta folyó tárgyalások, amelyek Budapest és a kisantantállamok közötti viszony javítását segítették elő. A kisantantállamok és Magyarország 1939. augusztus 29-én Bledben, a kisantant soron következő találkozásánál állapodtak meg. Eszerint Csehszlovákia, Románia és Jugoszlávia elismeri Magyarország fegyverkezési egyenjogúságát, ugyanakkor a felek kölcsönösen lemondanak arról, hogy vitás konfliktusait háború útján rendezzék. (Az egyezmény előtt Magyarország már jóval korábban, 1938. március 5-én elindította a győri programot, amely elkezdte az ország újrafelfegyverzését, így az egyezmény tulajdonképpen ennek az utólagos jóváhagyása volt a kisantant részéről.)

A megegyezés azonban csak részleges volt, Magyarország Jugoszláviával és Romániával valamennyi kérdésben megegyezett, beleértve a kisebbség ügyét is, és az egyezményeket parafálták. Csehszlovákiával azonban a kisebbségi kérdésben nem tudtak megegyezni, ennek következtében a többi megállapodás is érvényét veszítette. A bledi egyezmény soha nem lépett életbe.

Ez volt a kisantant utolsó konferenciája, mert a müncheni egyezmény után, 1938. október 5-én a Szudéta-vidék német



A kisantantállamok vezetőinek bledi találkozója, 1938. augusztus 29.

bekebelezésével és Beneš csehszlovák elnök lemondásával, illetve Csehszlovákia felbomlásával a kisantant gyakorlatilag megszűnt.

F. I.



Az 1940. december 12-én Belgrádban aláírt magyar–jugoszláv szerződés – a közbeszédben „örök barátsági szerződés” – értelmében a felek kölcsönösen lemondtak a fegyveres erőszak alkalmazásáról és a vitás kérdéseket tárgyalásos úton kívánták eldönteni. (Ez a magyar megítélés szerint azonban nem azt jelentette, hogy a területi revízióról a magyar politikai és katonai vezetés lemondott volna.)

A revízió letéteményesének, valamint majdani végrehajtójának Magyarországon a magyar királyi honvédséget tartották, jóllehet ismeretes volt annak gyengesége, különösképpen többfrontos háború esetén. Nem véletlen tehát az, hogy a katonai vezetés az 1920-as, illetve az 1930-as években a kisantanttal szemben alapvetően védelmi elképzeléseket fogalmazott meg és nem gondolt támadó háborúra, pontosabban: nem arra készült.

Ennek oka nemcsak a nemzetközi helyzet – Magyarország szempontjából 1920 után katasztrofálisnak minősíthető – állapota, hanem az is, hogy a magyar királyi honvédséget létszámviszonyai, felszereltsége nem tette alkalmassá a sokak által remélt feladat elvégzésére.

## Jugoszlávia és a háromhatalmi egyezmény

A magyar politikai vezetésnek hosszú éveken keresztül a legfontosabb célja a kisantantállamok között ellentétek kialakítása, azok megléte esetén a konfliktus kiterjesztése volt. A kisantantállamok szövetsége azonban nem a magyar „kísérletek” következtében szűnt meg 1938 őszén, hanem az Európában 1938–1939-ben bekövetkezett változások eredményeként. A csehszlovák állam elemeire hullott szét, Románia különösen 1938-tól igyekezett megnyerni a tengelyhatalmak jóindulatát, Jugoszlávia pedig megpróbált a Náday István jellemezte módon „talpon maradni”.

Utóbbihoz – vélekedtek számosan – fontos lépésnek tűnt Jugoszlávia csatlakozása a háromhatalmi egyezményhez. Jugoszláviát erre a magyar külpolitika is igyekezett „bátorítani”. Telesi Pál gróf 1941. február 26-án, amidőn a Belgrádban aláírt szerződés okmányait ünnepélyesen kicserélték Budapesten, arról szólt, hogy a magyar–jugoszláv barátság elő fogja segíteni az új európai rend kialakulását s a közös barátok – Olaszország és Németország – törekvéseit. A jugoszláv kormány, az egyre jobban ránehezülő politikai nyomás

hatására végül is elfogadta a tengelyhatalmak „ajánlatát”. 1941. március 24-én a Jugoszláv Királyság képviselői, Dragiša Cvetković miniszterelnök és Aleksandr Cincar-Marković külügyminiszter Bécsben aláírták a háromhatalmi egyezményhez való csatlakozási okmányokat.

A látszólagos siker azonban csak néhány óráig élt. 1941. március 27-én Belgrádban katonai hatalomátvételre került sor, és Dušan Simović tábornok vezetésével új kormány alakult, amely teljesen más irányt adott az addigi történéseknek. Hitler egyértelművé tette, hogy – az új jugoszláv kormány jelzései ellenére, miszerint a megállapodást magukra nézve kötelezőnek tartják – Németország nem „tűri el” Jugoszlávia ellenkezését és katonai megdolás lesz a válasz a részéről. Ebben a helyzetben egyértelművé vált, hogy egy esetleges német–jugoszláv háború esetén Magyarország már képtelen lesz kimaradni a konfliktusból.

1941. március 27-én Hitler jelezte a berlini magyar követnek, Sztójay Dömének, hogy amennyiben Németország kénytelen lesz eljárni Jugoszlávia ellen, úgy út Magyarország számára a revízió órája. A maga részéről „...Ma-

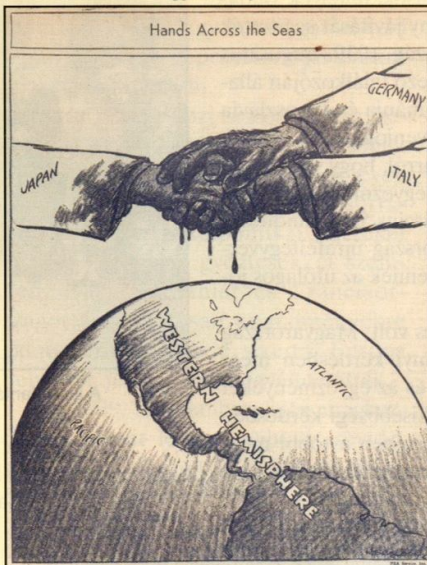
## Háromhatalmi egyezmény, 1940. szeptember

A német szövetségi rendszer kialakulásának első lépése az 1936. október 27-én megkötött német–olasz egyezmény volt, amely a külpolitika összehangolásáról és a két ország gazdasági érdektérleteinek elhatárolásáról szólt. (Az egyezményt milánói beszédében bejelentő Mussolini nevezte a Berlin–Róma-vonulat *tengelynek*, amely köré az államok csoportosulhatnak – így lett a szövetség elnevezése „tengelyhatalmak”).

A háromhatalmi egyezmény másik fontos előzménye volt az 1936. november 25-én aláírt német–japán antikomintern paktum, amelyhez Olaszország is társult 1937. november 6-án. Az 1939. május 21-én *acélpaktum* néven ismertté lett német–olasz szerződés már katonai szövetséget jelentett, amely együttműködést írt elő mindkét országnak még támadó háború esetére is.

Ezt követte 1940. szeptember 27-én a háromhatalmi egyezmény, amelyet Né-

Herbert Lawrence Block (Herblock) amerikai karikaturista egykorú rajza a háromhatalmi egyezményről



metország, Japán és Olaszország kötött meg 10 évre, garantálva egymás kölcsönös politikai, gazdasági és katonai támogatását „a nagy kelet-ázsiai térre és az európai területekre vonatkozó törekvéseiket illetően”. Ezzel létrejött a Berlin–Róma–Tokió-tengely.

Mivel mindhárom ország területi terjeszkedésre készült, az egyezmény tulajdonképpen Európa és Kelet-Ázsia hatalmi felosztását jelentette. A kölcsönös támogatás arra az esetre vonatkozott, ha „a három szerződő fél egyikét olyan hatalom támadja meg, amely jelenleg nem vesz részt az európai háborúban vagy a kínai–japán konfliktusban”.

A szerződéshez később csatlakozott Magyarország (1940. november 20.), Románia (november 23.), Szlovákia (november 24.), Bulgária (1941. március 1.), Jugoszlávia (március 25.), majd az utóbbi szétesése után Horvátország (június 27.).

F. I.



gyarország revíziós igényeit teljes mérvben elismeri, éspedig addig a határig, melyet Ó Főméltósága maga szab meg”. Hitler a megszerezhető területek között nemcsak a Bácskát, de a Bánátot is „említette” és Fiume esetében az esetleges szabad kikötő gondolatát sem tartotta kizártnak. Amit fontosnak vélt jelezni, az Horvátország autonómiája volt.

A *jugoszláv válság* kapcsán a magyar katonai és politikai vezetés álláspontja nem fedte teljesen egymást. A honvédelmi miniszter, vitéz dálnokfalvi Bartha Károly szolgálaton kívüli viszonybeli táborszernagy és a Honvéd Vezérkar főnöke, Werth Henrik gyalogsági tábornok a német hadműveletek támogatása mellett érvelt, míg Teleki Pál a nemrég megkötött szerződésre és a nemzetközi helyzet változására hivatkozott.

### Viták a magyar politikai vezetésen belül

A katonai és politikai vezetés közötti ellentmondás feloldására nem látszott más megoldás, mint egy minisztertanácsi döntés, illetve végső esetben a Legfelső Honvédelmi Tanács határozata. A kérdés először az 1941. március 28-i minisztertanácsi ülésen került napirendre, ahol Bárdossy László külügyminiszter válaszolt a kialakult helyzetet. Az elhangzottak alapján a minisztertanácson olyan döntés született, amely kimondta, hogy háborús konfliktus esetén csak korlátozott magyar katonai fellépésre kerüljön sor, amelynek feltételei legyenek a következők: 1. ha Horvátország kikiáltja függetlenségét, s így Jugoszlávia mint államalakulat felbomlik; 2. ha a Délvidéken az atrocitások következtében a magyarság helyzete tarthatatlanná válik; 3. ha politikai vákuum keletkezik a térségben.

A minisztertanács ülésén elfogadtak a magyar katonai vezetés számára egyértelműsítették, hogy előbb-utóbb – az adott helyzetben inkább előbb – katonai műveletekre kerül sor. Ennek tudatában zajlott le 1941. március 30-án a Honvéd Vezérkar főnöke, Werth Henrik és Friedrich Paulus altá-



Werth Henrik, a Honvéd Vezérkar főnöke és Bartha Károly honvédelmi miniszter, 1940

bornagy, a német szárazföldi haderő (Heer) főszállásmestere között az a tárgyalás, amelyen a magyar honvédség tervezett alkalmazásáról esett szó.

A Honvéd Vezérkar főnöke jelezte, hogy a magyar királyi honvédség kész részt venni a Jugoszlávia elleni hadműveletekben, alárendelni magát a német Véderő Főparancsnokságnak (OKW), illetve biztosítják a német csapatok Magyarországon keresztül történő felvonulását. Megállapodtak abban is, hogy az együttműködés érdekében Kurt Himer vezérőrnagy vezetésével egy összekötő törzs települ Budapestre, a Honvéd Vezérkar főnöke mellé.

A miniszterelnököt, Teleki Pál grófot némileg váratlanul érte a katonák – nevezetesen Werth – lépése, ezért fontosnak tartotta, hogy tisztázzák a helyzetet, amelyre a legalkalmasabbnak a Legfelső Honvédelmi Tanács ülése látszott. Az ülést 1941. április 1-jére, 17 órára hívták össze a Királyi Várba. Az államfő, Horthy Miklós elnökölt, és tájékoztatta a jelenlévőket a Hitler és közte lefolyt levélváltásokról, és jelezte a tanácsülés tárgyát, nevezetesen azt, hogy „...milyen kezdőponttal, milyen célkitűzéssel, milyen erővel és milyen katonai magatartással vegyünk részt a Délvidék felszabadításában”.

A tanácsülésről Náray Antal vezérkari ezredesnek (később vezérőrnagy), a Legfelső Honvédelmi Tanács vezértitkárának 1945 májusában készült emlékezéséből ismeretesek a leglényegesebb adatok. Eszerint a külügyminiszter, Bárdossy László és a

miniszterelnök, Teleki Pál gróf is mértéktartást ajánlott, melyet számos minisztertársuk támogatott. A Honvéd Vezérkar főnöke viszont amellet foglalt állást, hogy miután a magyar államfő elvi hozzájárulásáról biztosította Hitler vezért és kancellárt, a kérdés csak az lehet, hogy mikor, milyen erővel, milyen időpontban lépjen a magyar honvédség. Hasonló álláspontot képviselt a honvédelmi miniszter, vitéz dálnokfalvi Bartha Károly is.

A végső döntést az államfő mondta ki – aki Náray emlékezése szerint – „...kifejtette, hogy bárki által is inkorrekt magatartásnak minősíthető korlátlan és korai katonai beavatkozást, amely túllépné a magyar öncélúság, vagyis véreink és területeink felszabadításának határait, nem tud magáévá tenni. Utasította a miniszterelnököt és a vezérkar főnökét, hogy egyezzek meg egymással a készenlétbe helyezendő hadtestek számára nézve és tegyenek az eseményekhez képest neki sürgősen előterjesztést.”

Ez a kormányzói állásfoglalás gyakorlatilag eldöntötte a hadba lépés vagy hadba nem lépés kérdését. A korábbi elvi állásfoglalása után ez már konkrét elhatározás volt, hiszen kérdésként csak az maradt: mikor, hol, milyen erővel...

Ez utóbbiakban sem alakult ki egyetemes álláspont a katonai vezetés és a politika irányítói között. Werth Henrik az I., IV., V., VI., VII. hadtestek, a Gyorshadtest, valamint a légierő és a folyami erők mozgósítását kívánta. Javaslatát az államfő 1941. április 3-án nem fogadta el, csak egy jóval kisebb akcióhoz, a határvadász erők mozgósításához járult hozzá. Werth erre ajánlotta lemondását. A honvédelmi miniszter, Bartha Károly „közvetített”, aminek az eredményeként a nap folyamán elrendelték a IV. és az V. hadtest mozgósítását is.

Közben mindenkéhez eljutott a hír Teleki Pál miniszterelnök váratlan haláláról. „Vele Mo [Magyarország – Sz. S.] utolsó nagy férfia szállt a sírba” – jegyezte fel Náday István naplójába.



## Döntés: bevonulás, háborúba lépés

A magyar katonai vezetésnek sikerült elképzeléseit keresztülvinnie, és 1941. április 4-én Bartha Károly honvédelmi miniszter Berlinbe repült azért, hogy Hitlert tájékoztassa.

Miközben Budapesten gyászmisén búcsúztatták az öngyilkosságot elkövetett Teleki Pál grófot, a katonai gépezet gördülékenyen ment a maga útján. 1941. április 5-én az addig mozgósított seregtestek mellett az I. és a VII. hadtest is mozgósítottat a kormányzó engedélye alapján, és a katonai vezetés körében biztossá vált a hír, miszerint a lemondását benyújtó Honvéd Vezérkar főnöke, Werth Henrik a helyén marad, és a honvédelmi miniszter a „krízis elmúltával meg fogja győzni a vkf-ét [a Honvéd Vezérkar főnöke – Sz. S.], hogy továbbra is helyén maradjon”.

Az 1941. április 6-i német támadással megkezdődött a német–jugoszláv háború, amelynek Teleki Pál halála után Magyarországon már nem igazán volt ellenzője. Az államfői döntést – amelyet a katonai felső vezetés tagjai egyértelműen támogattak – senki sem merte/kívánta megkérdőjelezni. A Horvátország önállóságát kinyilvánító zágrábi döntést (1941. április 10.) követően pedig megszületett a hadparancs, amely 1941-ben már tényleges hadműveletekbe küldte a magyar királyi honvédség kijelölt seregtesteit:

„Hadparancs!

Honvédek!

A kötelesség ismét arra szólít bennünket, hogy elszakított magyar véreink segítségére siessünk.

Mindig bevált katonai érényeitekre és fegyelmetekre építve bízom benne, hogy ezt az új feladatot is tökéletesen fogjátok megoldani.

A magyarok Istene és a nemzet minden gondolata most is veletek van.

Előre az 1000 éves déli határookra.

Budapest, 1941. április hó 10. napján.

Horthy s. k.  
vitéz Bartha s. k.”



A Délvidékről visszatért magyar csapatok felvonulása a Hősök terén, 1941. május

Az 1941. április 11-én megindított magyar támadás alig két hétig tartott. 1941. április 23-ára befejeződtek a magyar sereg- és csapattestek hadműveletei a német, olasz, bolgár támadásban felbomlott (volt) Jugoszláviában. Magyarország revíziós célkitűzései közül az utolsó is – ha nem is a remélt formában és területi nagyságban – teljesült. Ez alapvetően a trianoni békediktátum utáni revíziós törekvések beteljesedését jelentette.

### A katonai vezetés összetétele

A II. világháború éveiben a magyar katonai felső vezetők születési helyüket tekintve több mint 50%-os arányban

származtak az – akkori megnevezéssel – elcsatolt területekről. Ennek a ténynek bizonyára lehetett némi hatása az álláspontjuk kialakulásában. A születési helyek aránya a következő volt: a Romániához csatolt területekről származott 22%-uk, a Csehszlovákiához került területekről 17%-uk, a Szerb–Horvát–Szlóven (majd Jugoszláv) Királysághoz csatolt területekről 13%-uk és az Ausztriának ítélt területekről 1%-uk.

E tény természetesen erősítette a revíziós gondolatot és hangulatot, de nem ez játszotta a meghatározó szerepet annak „végrehajtásában”. Abban a mintegy húszévnyi szellemi ráhatásnak, a politikai gondolkodásmód alakításának és a mindennapos „ráhangolásnak” volt meghatározó szerepe. Lehetséges, hogy 1944 őszén – főleg a korábbi esztendőik, így 1941 tapasztalatai után – másként kellett volna cselekedniük?

### SZAKÁLY SÁNDOR

#### Irodalom

*Nyomatott források:* Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához 1936–1945. V. kötet. Magyarország külpolitikája a nyugati hadjáratról a Szovjetunió megtámadásáig 1940–1941. Összeállította: Juhász Gy. Bp., 1982; Horthy Miklós titkos iratai. Az iratokat sajtó alá rendezte, magyarózó szövegekkel és jegyzetekkel ellátta: Színai M. és Szűcs L. Bp., 1963; Horthy-Magyarország részvétele Jugoszlávia megtámadásában és megszállásában 1941–1945. Főszerk.: Liptai Ervin–Fábjan Trgo. Bp.–Belgrad, 1986; Magyar Törvénytár 1941. évi törvények. Bp., 1942; Magyarország és a második világháború. Titkos diplomáciai okmányok a háború előzményeihez és történetéhez. Szerk.: Zsigmond L. Bp., 1966.

*Feldolgozások:* A. Sajti Enikő: Délvidék 1941–1944. A magyar kormány délszláv politikája. Bp., 1987; Dombrády Lóránd: Hadsereg és politika Magyarországon 1938–1944. Bp., 1986; Dombrády Lóránd: Werth Henrik akiről nem beszélünk. Bp., 2005; Horvát Csaba–Lengyel Ferenc: A délvidéki hadművelet 1941. április. H. n., é. n.; Szakály Sándor: A magyar katonai elit 1938–1945. Bp., 1987; Szakály Sándor: A magyar katonai felső vezetés 1938–1945. Lexikon és Adattár. Bp., 2003; Szakály Sándor: Töredékek Náday István jegyzeteiből. Kortárs, 1988. 8. 121–136.

*Emlékiratok:* Horthy Miklós: Emlékirataim. A jegyzeteket Sipos P. írta. Bp., 1990; Náray Antal visszaemlékezése 1945. Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta: Szakály S. Bp., 1988.

Bárdossy László beszédet mond a magyar kenyér ünnepén, a dísztribünön Horthy Miklós kormányzó és felesége. Szabadka, 1941. július





# Egy történelmi zsákutca

## A Független Horvát Állam (1941–1945)

A Független Horvát Állam (Nezavisna Država Hrvatska – horvát rövidítése NDH, vagy magyarul FHÁ) megalakulását 1941. április 10-én jelentette be a zágrábi rádióban az usztasa mozgalom egyik vezetője, a hajdani osztrák–magyar hadsereg vezérkari ezredese, Slavko Kvaternik, az itáliai emigrációban tartózkodó pártvezér, Ante Pavelić nevében. Az új állam kikiáltását horvátok tömegei élték meg a belgrádi uralom alóli felszabadulásként. Azonban a horvát állam csak nevében volt független. Noha elvben ugyanaz volt a státusa, mint a tengelyhatalmak szövetségi rendszerébe tartozó más államoknak, a valóságban kormánya kevesebb döntési joggal rendelkezett, és a megszállók gyakrabban avatkoztak be a zágrábi kormányzat belügyeibe, mint mondjuk Magyarországéba, még akár annak német megszállása után is. A horvát állam területén német és olasz csapatok tartózkodtak, létrejött a tengelyhatalmak támogatásának köszönhető, amelyek bukása megpecsételte az usztasa vezetésű államalakulat sorsát is.

### A horvát függetlenségi törekvések és az usztasák

A horvát állam megalakulását nem lehet elvonatkoztatni a tengelyhatalmak Jugoszlávia elleni agressziójától, nem lehet spontán népi akciónak nevezni, de nem is lehet megérteni, ha nem helyezzük bele a horvát függetlenségi törekvések évszázados küzdelmeinek összefüggésébe. Az 1929-ben, a királyi diktatúra bevezetésé-

után Jugoszláviát elhagyó horvát emigránsok által alapított usztasa mozgalom (usztasa horvátul felkelőt jelent) az első években egy radikális, fegyveres nacionalista szervezet volt, amelynek céljaként Horvátország Belgrád uralma alóli való felszabadítását jelölte meg. Ugyanakkor, noha az usztasák propagandája a horvátság szabadságáról beszélt, államuk a valóságban egyetlen diktatúra volt, s ez ellentétben állt a horvát függetlenséget kizárólag demokratikus szabadságjogokkal együtt megvalósítani akaró jogpárti hagyománnyal. Az usztasák hatalomra jutásuk után számos elemet átvettek a fasiszta Olaszország és a náci Németország hatalomgyakorlási módszereiből, sok tekintetben másolták állammodelljüket. Mégis az usztasa mozgalom alapjában véve (minden náci és fasiszta mintaátvétel mellett) elsősorban a nagyhorvát nemzetállam-építő, szélsőséges nacionalista ideológia képviselője volt, és lényegét tekintve a kortárs nagyszerb törekvések megfelelője maradt.

Ante Pavelić és Mussolini a római Palazzo Venezia erkélyén a Dalmácia legértékesebb részeit Olaszországnak átengedő római szerződés aláírása után. Róma, 1941. május 18.

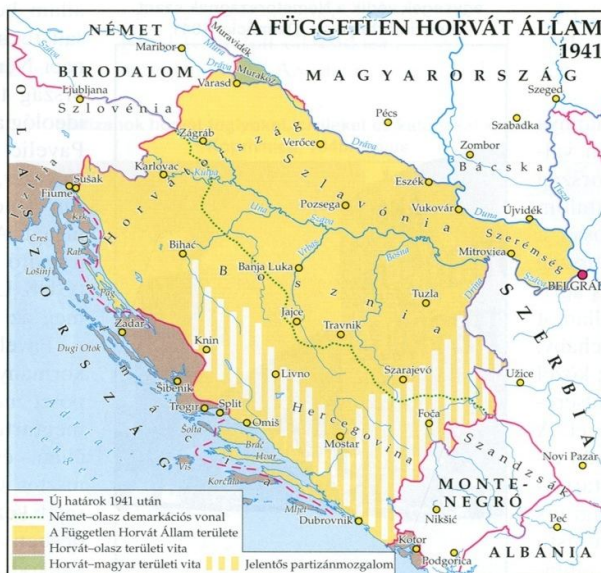
### Horvátok: német–olasz érdekek között

Az usztasa mozgalom 1941 előtt csekély befolyással rendelkezett. Mindössze 2000 tagot számlált és mintegy 20 ezer szimpatizánst a fiatalok körében, igaz, ez utóbbiak meglehetősen militáns csoportokat alkottak. Tisztában voltak ezzel a németek is, becsléseik alapján az usztasák csak a horvát lakosság 2%-át tudhatták maguk mögött (s hatalomra jutásuk után se haladta meg párttagságuk létszáma a százezret). A brit titkosszolgálat segítségével szervezett 1941. március 27-i belgrádi államcsínyt követően Hitler kiküldötte, Edmund Veessenmayer éppen emiatt kereste fel először a legbefolyásosabb horvát politikai erő, a Parasztpárt elnökét, Vladimir Mačeket, és megpróbálta rábeszélteni a független Horvátország kikiáltására – sikertelenül.

A német balkáni politika a II. világháború alatt a helyi viszonyok stabilitását tartotta szem előtt, ezért támogatta Antonescu marsallt Romániában, s nem az ideológiailag rokon Vaszgárdát. A németek eleinte nemigen bíztak az olasz támogatást élvező usztasákban. Csak miután a legerősebb horvát párt vezetője visszautasította Veessenmayer ajánlatát, sőt belépett az új,



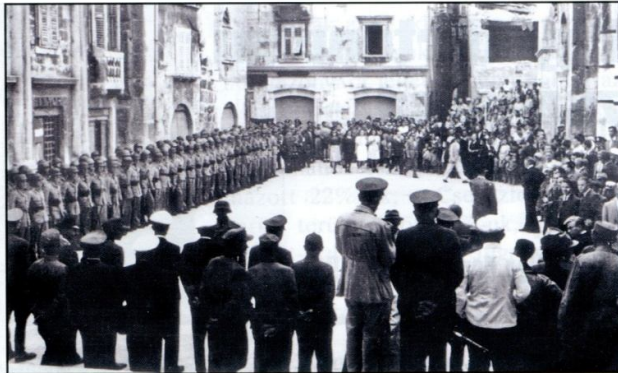
Forrás: <http://www.rainmakronikasplilla.com/>







Olasz fasiszta csapatok felvonulása Dalmáciában, 1940-es évek



A Független Horvát Állam megalakulásának évfordulója usztasa és német csapatok részvételével. Split, 1944

németellenes belgrádi kormányba, volt kénytelen Hitler Jugoszlávia lerohanása után az olaszok emberének tartott Ante Pavelićre és usztasáira bízni a horvát állam megalakítását. Erről a németek megállapodtak az olaszokkal, elvben átengedték Mussolininek Horvátországot mint befolyási övezetet, azonban északi felét saját megszállásuk alatt tartották. Noha hangsúlyozták, hogy nem segítik az usztasákat az olasz érdekek rovására, a valóságban a kulisszák mögött igyekeztek saját érdekeiket is érvényesíteni a Független Horvát Államban. Különösen erőteljes volt az NDH gazdasági erőforrásainak, bányakincseinek, állatállományának, mezőgazdasági terményeinek, valamint munkaerejének kizsákmányolása, amit a németek tudatosan, pontos kitermelési tervekkel érkezve hajtottak végre, nemcsak a horvát, de az olasz érdekek rovására is.

### Diplomáciai elismerés és az NDH határai

Az új ország nemzetközi jogi alannya diplomáciai elismerését követően válhatott: Németország és Olaszország egyeztette lépését. Mindkét hatalom április 15-én fogadta el hivatalosan a horvát állam létezését. Magyarország megvárta a német–olasz lépést, s április 22-én követte azt. A horvát államot az említettekén kívül még csak néhány, a tengelyhez tartozó, vagy ahhoz közel álló (vagy a tengelyhatalmak hadserege által megszállt) állam ismerte el. A Vatikán csak *de facto* volt hajlandó elismerni, *de jure* továbbra is fenntartotta kapcsolatait a jugoszláv emigráns kormánnyal. A Horvát Kommunista Párt egykori titkára, Ante Ciliga állítá-

sa szerint a berlini szovjet követségen keresztül Sztálin is felajánlotta Benzon horvát követnek, hogy elismeri a horvát államot.

Az új államhoz rövidesen – a 19. századi maximalista horvát nemzetállami törekvéseknek megfelelően – hozzászátolták Boszniát és Hercegovinát is, tehát hozzávetőlegesen kétszer akkora volt, mint a mai Horvát Köztársaság. Az állam teljhatalmú vezetője, Pavelić ugyanakkor nem tudta megakadályozni, hogy *Olaszország rátegye a kezét a legfontosabb dalmát kikötővárosokra: Šibenik, Trogir, valamint a legnagyobb és abszolút horvát többségű Split, sőt Fiume horvát elővárosa, Sušak és az összes nagyobb sziget is – Brač és Hvar kivételével* – a fasiszta olasz állam része lett az 1941. május

Partizántámadás után megerősített olasz egységek védik a Németországnak szánt benzintartályokat. Dalmácia, 1941



18-i római egyezmény értelmében. Csak két jelentéktelenebb kikötő maradt a horvát állam határai között. Pavelić a még ennél is nagyobb olasz területi követeléseket valószínűleg a német háttértámogatásban bízva elutasította, de nem kerülhette el az olaszokkal való megegyezést. Dalmácia legértékesebb területeinek átengedése rendkívül negatív visszhangra talált a horvát közvéleményben. Nem véletlen, hogy a dalmáciai horvátok körében már 1941-ben jelentős súlyra tett szert a kommunisták vezetete antifasiszta ellenállási mozgalom.

### Az NDH államszervezete

A Független Horvát Állam politikai rendszere és az usztasa ideológia részben valóban táplálkozott a horvát történelmi hagyományokból, azonban az állam berendezkedése fő jellemvonásait tekintve közelebb állt védnökei, a náci Németország és a fasiszta Olaszország totalitárius államszervezési és ideológiai modelljeihez. Tőlük vette át Pavelić a vezérelvet – Poglavniknak (fővezér, államfő, ugyanaz, mint Führer, Duce, nemzetvezető) nevezette magát. Az emigráns usztasa mozgalom irányító szervét, a Glavni ustaški stant (GUS, Usztasa Főparancsnokság) tette meg az ország vezető testületévé.

Pavelić 1941. április 16-án alakított kormányt, amelyben a miniszterelnöki poszt mellett a külügyek irányítását is megtartotta magának, egyszerre volt állam- és kormányfő, illetve külügyminiszter. Óriási hatalmat összpontosított saját kezében, minden fontosabb kérdésben egyedül döntött, nemegyszer kapkodva és káoszt előidézve. Az usz-



tasák semmiféle kormányzati tapasztalattal nem rendelkeztek, ami akkor is problémát jelentett volna, ha nincsenek háborús körülmények, és az ország irányítói nem képviselnek a mindennapi gyakorlatba erőszakos eszközökkel átültetni kívánt nézeteket. Ráadásul az is zavarokat okozott az állam működésében, hogy *párhuzamos irányítási struktúrák* hoztak létre. Az usztasa pártkötődésű szervezetek az állami bürokráciával párhuzamosan, annak hatáskörébe beavatkozva működtek. Fontos szerepet töltött be a Közrendi és Állambiztonsági Igazgatóság (RAVSIGUR), valamint a sorozott állományú honvédségtől (domobranstvo) függetlenül működő Ustasza vojnica, az usztasa párt fegyveres testülete (bár a háború utolsó szakaszában elegendő számú önkéntes hiányában az usztasa egységeket is már sorozott fiatalokkal töltötték fel).

Az új állam első jogszabálya, amit az államfő április 17-én aláírt, a „Törvényrendelet a nemzet és az állam védelméről” nevet viselte, s a legsúlyosabb büntetést helyezte kilátásba az államrend minden ellenfelének, ezenkívül létrehozta a rögtönítélő bíróságokat. A Független Horvát Államban az usztasa mozgalmon kívül nem működhetett semmilyen más politikai párt, így a nemzeti intézménynek számító Horvát Parasztpárt sem.

A kiépíteni kívánt totalitárius rendszerről az „Usztasa elvek” 1942. évi új kiadása így fogalmaz: „Az NDH totalitárius állam [...], mert arra törekszik, hogy mindent ellenőrizzen, vezessen, irányítson, berendezzen...” Ennek megfelelően teljes ellenőrzés alá vonták a közéletet, a tudományt, a kultúrát, a művészeteket, a sportéletet. Az már más kérdés, hogy az NDH-hoz tartozó terület egészen *sohasem sikerült kiépíteni az új államhatalom szerveit*, nemcsak a különböző ellenállási mozgalmak miatt, de az olasz megszálló hatóságok (sőt 1943 őszén, az olasz kiugrás után



Usztasa tömeggyilkosság a jasenováci koncentrációs táborban

például Kninben az olaszokat váltó németek) sem tették ezt lehetővé.

### Szerbek és zsidók tömeges irtása

Noha eredetileg az usztasa mozgalom nem volt antiszemita (a szervezet propagandatevékenysége az 1930-as évek végéig csak a „szerb uralom” ellen irányult), a náci német kormányzat elvárásait teljesítve az usztasa állam 1941. április 30-án a nürnbergi törvények mintáját követő rasszista jogszabályokat hozott, amelyek a nem árjának minősített zsidókra és cigányokra vonatkoztak. A mintegy 36 (emigránsokkal együtt 40) ezres zsidó közösség tagjait megfosztották állampolgárságuktól, majd vagyonuktól. Sokukat gyűjtőtáborokba, kényszermunkára hurcolták, majd 1941 és 1943 között részben hazai, részben német lágerekben az NDH területén élt zsidóság 75-80%-át meggyilkolták. Az olasz megszálló ha-

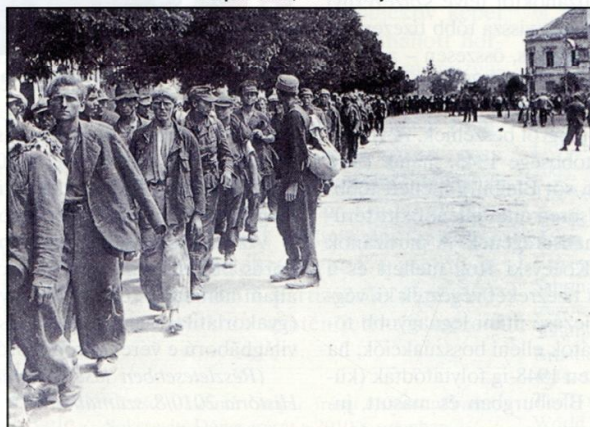
tóságok, a partizánok, a horvát katolikus egyház és bátor civilek segítségével köszönhetően a zsidó közösség mintegy 20-25%-a túlélte a vézskorszakot. A horvátországi roma közösség többségét szintén megsemmisítették.

A II. világháború alatt az usztasák eleget tettek a náci Németország zsidóellenes követeléseinek, de a mozgalom a szerbek elleni küzdelemet mindvégig fontosabbnak tartotta. Ugyanakkor a szerbek-

kel szemben sajátos kettősség volt jellemző az usztasa politikára: esetükben nem követték az *Endlösung*, a végső megoldás elvét, nem akarták kiirtani a teljes szerb közösséget (a muzulmán bosnyákokkal szemben pedig az NDH vezetése toleráns politikát folytatott, őket horvátnak tekintette és képviselőiket a kormányba is bevette). Az usztasa állam politikája a szerbeket ortodox horvátnak tartó (és őket integrálni kívánó) horvát jogpárti hagyomány és az elvakult (a szerbeket elűzni vagy megsemmisíteni akaró) szerbellenesség között ingadozott.

Máig vita tárgyá horvát-szerb viszonylatban, hogy ki kezdte el az öldöklést 1941 tavaszán. Tény, hogy a vereség és a horvát állam kikiáltása miatt a felbomló jugoszláv hadsereg szerb katonái már 1941. április 11. és 13. között bosszúból horvát polgári személyek tucatjait ölték meg. Ugyanakkor – legalábbis 1941 tavaszán – ezek nem voltak szervezett tömeggyilkosságok, míg az usztasa hatóságok szinte azonnal *tömeges megtorlásokkal* válaszoltak. Az 1941 április végétől 1941 nyaráig bevezetett szerbellenes intézkedések (a szerb nemzetiségűek elbocsátása az állami szolgálatból, a Szerb Ortodox Egyház, a cirill betűs írás betiltása, felekezeti váltásra kényszerítés, kitelepítések s más diszkriminatív lépések) ugyancsak jelentős mértékben hozzájárultak ahhoz, hogy a hegyvidéki területek szerb lakossága körében általános fegyveres felkelés törjön ki, részben ju-

Partizánok horvát foglyokat, civileket és katonákat kísérik. Koprivnica, 1945. május





goszláv királpárti csetnik, majd egyre több helyen kommunista partizán irányítás alatt. A fegyveres ellenállás erősödése még véresebb megtorló akciókat váltott ki, s az NDH területének jelentős részén kaotikus állapotok alakultak ki, elszabadult az erőszakspirál.

1941 második felében már (a szerb lakosság megvédése ürügyén kiterjesztett olasz megszállási övezetben) a megszállókkal együttműködő csetnikek is tömegesen irtották a horvát és muzulmán civileket (nemcsak bosszúból, hanem az usztasákhoz hasonlóan etnikai tisztogatás céljából is). Az NDH négyéves fennállása során több mint 300 ezer szerb vesztette életét usztasa, náci német és fasiszta olasz megtorló akciókban, koncentrációs táborokban (a leghírhedtebb láger a Száva-parti Jasenovácson működött), illetve a fegyveres harcokban. A legrosszabb helyzet Bosznia-Hercegovinában alakult ki, ahol a háború során, mind a szerb, mind a muzulmán, mind a katolikus horvát közösség veszteségei meghalad-



Öreg macedón csetnik portréja

MNM Történeti Fényképtár

tak a 10%-ot a véres etnikai alapú összecsapásokban, a megszállók elleni küzdelemben, valamint a horvát-horvát (partizán-usztasa) és szerb-szerb (partizán-csetnik) polgárháborúban.

Noha Hitler 1941 júniusában maga biztatta Pavelićet intoleráns nemzetiségi politika bevezetésére, miután az usztasák képtelenek voltak úrrá lenni a szerb felkelésen, a németek a szerbek iránti politika megváltoztatását szorgalmazták. Ennek jegyében 1942-ben az usztasa vezetés létrehozta a Horvát Ortodox Egyházat és részben német nyomásra, részben a Vatikán és a horvát püspöki kar tiltakozására felhagyott az erőszakos felekezeti váltás szorgalmazásával. Az NDH és a szerb közösség végletekig elmérgesedett viszonyán azonban e lépések már nem igen tudtak változtatni. Ráadásul időközben az usztasák diktatórikus kormányzásával egyre több horvát is szembefordult (a kommunista ellenállási mozgalom vezetésében már a kezdetekben, 1941 nyarán is fontos szerepet játszottak a horvát nemzetiségű párttagok, élükön a szintén horvát származású Josip Broz Titóval). A *partizánmozgalom*, amely azt ígérte, hogy a délszláv államot egyenrangú népek

## Bleiburg, a horvát Katiny

**B**leiburg egy ausztriai kisváros, neve a horvát közvélemény jelentős részében ugyanazt jelenti, mint a lengyelek számára Katiny. Az usztasa (Jugoszláviából kivált, németbarát horvát) rezsimmel szembe forduló horvát lakosság nagyszámú harcolt Tito soknemzetiségű partizánhadseregében, különösen 1943-tól. Sok horvát viszont nem tudta elfogadni a partizánok által megalakítani kívánt új jugoszláv államot, s kitartott a különálló horvát állam oldalán.

A szerémségi front áttörése (1945. április 12.) után a jugoszláv partizánhadsereg feltartóztathatatlanul nyomult előre nyugati-északnyugati irányba. Május 8-án a partizánhadsereg bevonult Zágrábba. A visszavonuló usztasa és horvát domobran- (hónvéd-) egységekhez a partizánoktól félre százezernyi civil is csatlakozott. Velük együtt vonult vissza több tízezer német, szerb csetnik és szlovén domobran is, összesen – a történészek mai becslése szerint – körülbelül 150-200 ezer ember, bár mind a horvát emigráns, mind a korabeli brit források enél jóval nagyobb, 500-600 ezres tömegről beszélnek. A visszavonuló horvát katonák és civilek többsége 1945. május 15-re elérte a mai osztrák-szlovén határt, sőt Bleiburg mellett többségük átkelt Ausztriába, a brit hadsereg által ellenőrzött területre. A britek átadták őket Tito hadseregének. A partizánok Bleiburg közelében, a szlovéniai Kočevski Rog mellett és a maribori úton alig néhány nap alatt tízezreket végeztek ki, végrehajtva így a II. világháború befejezése utáni legnagyobb tömegmészárlást Európában. A horvátok elleni bosszúakciók, ha nem is ekkora mértékben, de egészen 1948-ig folytatódtak (különösen Nyugat-Hercegovinában). Bleiburgban és másutt, ju-



Horvát emlékezők a bleiburgi mészárlás helyén

goszláv területen a megtorlásoknak 1945 tavaszán-nyarán mintegy 50-55 ezer horvát és 20 ezer szlovén, bosnyák és szerb esett áldozatul. Rajtuk kívül mintegy 60-70 ezer németet öltek meg, illetve ennyi halt meg jugoszláv táborokban.

Az említett események (amelyek büntetlenül maradt háborús bűncselekmények) súlyosan érintették az új jugoszláv állam nemzetei közötti viszonyt, még úgy is, hogy évtizedekig (gyakorlatilag a rendszerváltásig) nem lehetett beszélni a II. világháború e véres záróakordjáról.

(Részletesebben lásd e témában Sokcsevits Dénes írását a *História* 2010/8. számában.)



államszövetségeként építi újjá és elutasította a nemzeti alapú erőszakot, 1943-tól kezdve már *tömeges támogatásra* lelt nemcsak a szerbek, de az NDH horvát, s kisebb részben muzulmán bosnyák lakossága körében is.

### Kísérlet a horvát állam megmentésére és az összeomlás

A szövetségesek normandiai partraszállása (1944. június 6.) után az usztasa vezetés néhány előrelátóbb tagja kezdte felismerni, hogy Németország bizonyosan elveszíti a háborút, és a sorsát a náci birodalomhoz kötő horvát állam fennmaradása végveszélybe kerül. Mladen Lorković belügyminiszter és Ante Vokić honvédelmi miniszter (az usztasa elit alakulat, a rettegett fekete légió egyik korábbi parancsnokhelyettese) 1944 nyarán tárgyalásokba kezdett a Horvát Parasztpárt egyes képviselőivel, hogy rajtuk keresztül találják meg az utat az angol-szász szövetségesekhez. Felhívást akartak intézni a szövetségesekhez, hogy szálljanak partra az Adria horvát oldalán, tervbe vették, hogy lefegyverzik a német alakulatokat, valamint ráveszik Pavelićet: mondjon le, és a háború alatt semleges Horvát Parasztpárt alakítson kormányt. A parasztpártiakkal való óvatos tárgyalásokon és tapogatózásokon túl komolyabb előrelépésre, a szövetségesekkel való érdemi kapcsolatfelvételt nem is került sor. Pavelić – bár tudtával kezdődtek meg a tárgyalások – a zágrábi kormány 1944. augusztus 30-i ülésén leváltotta, majd letartóztatta minisztereit, előbb a lepoglavai börtönbe, majd a jasenováci koncentrációs táborba hurcoltatta mindkettejüket, ahol 1945-ben, közvetlenül az NDH összeomlása előtt kivégeztette őket. Az NDH sorsa ettől függetlenül is már megpecsételődött, mert a *szövetségesek* jóval korábban eldöntötték, hogy *Jugoszlávia újjáalakítását támogatják*.

Jelentős szovjet katonai erők segítségével 1945. április 12-én a jugoszláv partizánhadserg átörte a szerémségi frontot (az usztasák és németek védelmi vonalát) és feltartóztathatatlanul nyomult előre nyugati–északnyugati irányba. Az usztasa rendszer, s vele



Tito beszéde Dalmáciában, 1944. szeptember 12. (montázs)

együtt az NDH napjai meg voltak számlálva. Ante Pavelić május 3-án összehívta az usztasa kormányt, amely visszavonta az összes korábbi rasszista intézkedést, és memorandumot intézett a szövetségesekhez a horvát állam megmentése céljából. A dokumentumot angolra fordították és eljuttatták a címzetteknek, akik nem reagáltak rá. Május 6-án az usztasák és a németek kiürítették Zágrábot, maga Pavelić és a kormány is elhagyta a várost, s elmenekült (a háború után előbb Argentínában, majd Spanyolországban telepedett le, s megúszta a bíróság előtti felelősségre vonást). Május 8-án a Tito vezette partizánhadserg bevonult Zágrábra, győzelmük teljes volt (bár egyes usztasa egységek még május közepén is ellenállást tanúsítottak). A partizánok diadalát azonban beárnyékolta az NDH vélt vagy valós támogatói, de még inkább a bevezetni kívánt kommunista diktatúra potenciális ellenfelei ellen végrehajtott, több tízezer áldozattal járó tömeges megtorlás.\*

A II. világháború utáni jugoszláv történetírás alapján ugyanakkor a mai olvasó nehezen kaphat objektív képet az 1941 és 1945 között fennállott horvát államalakulat és az usztasa mozgalom történetéről. A legutóbbi időkig a világ csak az usztasák (sajnos a tragikus valósághoz képest is sokszorosan eltúlzott számú) rémtetteiről olvashatott vaskos jugoszláv kiadványokat, melyek szerzői mélyen hallgattak a másik fél-felek (részben a csetnikek, de különösen a partizánok) által elkövetett gyakran szintén jelentős méretű

tömeggyilkosságokról. A jugoszláv gyakorlatl szemben a horvát emigráció kiadványainak nagy része (bár korántsem mindegyik) igyekezett megszépíteni a megszépíthetetlen múltat. Ennél is nagyobb problémát jelentett azonban, hogy a titói jugoszláv államban sem valósult meg a valódi szerb–horvát megbékélés, ami szerepet játszott abban, hogy az 1990-es évek elején a délszláv állam véres háborúban hullott szét. A történelmi múlttal való reális szembenézés szinte teljesen elmaradt, illetve egyoldalúra sikeredett. Utóbbi tény pedig még manapság is nemcsak a szerb–horvát viszonyt, de a világháborúban ellentétes oldalon harcoló horvátok mai leszármazottai közötti kapcsolatokat is megterheli.

### SOKCSEVITS DÉNES

#### Irodalom

A. Sajti Enikő: Délvidék 1941–1944. A magyar kormányok délszláv politikája. Bp., 1987; Banac, Ivo: Raskad Jugoslavije. Zagreb, 2001; Benigar, Aleksa: Alojzije Stepinac, hrvatski kardinal. Zagreb, 1993; Bilandžić, Dušan: Hrvatska moderna povijest. Zagreb, 1999; Cohen, Philip J.: Serbia's Secret War. Propaganda and the Deceit of History. Texas, 1996; Dizdar, Zdravko: Četnički zločini u Bosni i Hercegovini 1941–1945. Zagreb, 2002; Džaja, Srećko M.: Die politische Realität des Jugoslawismus (1918–1991). München, 2002; Geiger, Vladimir: Folksdojčeri pod teretom kolektivne krivnje. Osijek, 2002; Goldstein, Ivo: Hrvatska 1918–2008. Zagreb, 2008; Magaš, Branka: Croatia through History. The Making of a European State. London, 2007; Matić, Igor Phillip: Edmund Veessenmayer. Agent und Diplomat der nationalsozialistischen Expansionspolitik. München, 2002; Ramet, Sabrina Petra: Tri Jugoslavije. Izgradnja države i izazov legitimacije 1918–2005. Zagreb, 2009; Sundhaussen, Holm: Wirtschaftsgeschichte Kroatiens im nationalsozialistischen Grossraum 1941–1945. Stuttgart, 1983; Žerjavić, Vladimir: The Losses of Yugoslav Population in the Second World War, Geographical Papers. Zagreb, 1991.

\* Lásd Vladimir Geiger írását e számunkban és Sokcsevits Dénes írását a 2010/8. számban.



## Horvátország embervesztesége, 1941–1944

Horvátország és Jugoszlávia II. világháborús és azt követő időszakban elszenvedett demográfiai és tényleges veszteségeit, az áldozatok, rokkantak és eltűntek számát pontosan felmérték az eddigi kutatások. E tekintetben nincs nagy eltérés a kutatók között, ám komoly véleménykülönbség van az áldozatok nemzeti, etnikai és ideológiai hovatartozásáról, arról, hogy melyik katonai csoportosuláshoz tartoztak, valamint a halálozások helyszínéről, körülményeiről és a pusztulásukat előidézők kilétéről is. A kutatás terén többnyire azok az emberveszteségek élveznek előnyt, amelyek a saját népet érintik, s amelyek nem csekély érzelmi töltettel bírnak, miközben elfeledkeztünk arról, hogy *minden áldozatnak és szenvedőnek joga van az emlékezésre*. Különösen nagy a jasenováci tábort és a bleiburgi mészárlás irodalma,\* ami elvezetett a „jasenováci legenda” és ellentétpárja, a „bleiburgi legenda” kialakulásához. E helyszíneken bizonyíthatóan az usztasák, illetve a partizánok álltak az emberveszteségek hátterében.

A jugoszláv politika és tudományosság, különösen a történetírás és a demográfia legnagyobb misztifikációja a Jugoszláviában, de főleg Horvátországban a megszállók és segítők által a II. világháború során okozott emberveszteségek és áldozatok számadataival végzett manipuláció. Jugoszláviában a II. világháború után tudatosan hamisították és növelték meg a számokat, elhallgatták, illetve *ködösítették az áldozatok származását és társadalmi hovatartozását*. Mindez megkönnyítette a manipulációt, aminek alapját Tito 1945 májusában tett bejelentése adta: *Jugoszlávia embervesztesége a háborúban 1,7 millió fő*. Ez az adat azonban teljesen légből kapott volt, hiszen a háború utáni Jugoszláviában az első népszámlálásra csak 1948-ban került sor, amely az ország II. világháborús emberveszteségeivel foglalkozó minden további számítás alapjául szolgál. A háború utáni Jugoszláviában három összeírást végeztek a világháborús emberveszteségekről: 1944-től 1946/47-ig, 1950-ben és 1964-ben. Ezek az összeírások elsősorban azokra az áldozatokra és veszteségekre vonatkoztak, amelyeket a megszálló erők és segítők okoztak. Adatai hasonlósága miatt nincs okunk kételkedni a *nevezett összeírások hitelességében*. A Jugoszláv Szövetségi Végrehajtó Tanács által életre hívott bizottság szerint Jugoszlávia területén 597 323 személy vesztette életét, ebből 194 749 Horvátországban, ami a legnagyobb szám volt az összes tagköztársaság közül. A horvátországi adat 97 731 szerb, 72 819 horvát, 11 294 zsidó és további 12 905 egyéb ismeretlen nemzetiségű személyt tartalmazott.

Miután a számok nem álltak összhangban a „kívánt” 1 millió 706 ezer fős veszteséggel (ennek felét sem sikerült kimutatni), arra megállapításra jutottak, hogy az összeírás sikertelen volt, mert egy sor mulasztás történt az elkészítése során, s így nem tekinthető teljesnek, az áldozatok csak mintegy 56-59%-át érinti. Semmivel nem indokolták, hogy milyen számítások alapján jutottak erre a megállapításra, mindazonáltal döntés született arról, hogy *zárolják az összeírás adatait*. Az, hogy az említett

\* Vö. erre Sokcevičs Dénes írását jelen számunkban és a História 2010/8. számában!

összeírások eredményeit nem közölték, azt eredményezte, hogy *hihetetlenül felnagyították Jugoszlávia emberveszteségeit*.

Az egyik legvitatottabb és legnagyobb közérdekű kérdésre számot tartó kérdés a Független Horvát Állam, az NDH területén működő táborokban, elsősorban a jasenováciban elpusztultak száma. Sem a jugoszláv veszteséglistán, sem a később kiegészített és revideált összeírások nem erősítik meg ugyanis azokat a nézeteket, melyek szerint az áldozatok száma több száz ezres, vagy akár milliós nagyságrendű lett volna. A megszállók és segítők bűneinek feltárására felállított állami bizottság 1945 végén a nürnbergi Nemzetközi Bíróságra eljuttatott jegyzékében 600 ezer, túlnyomórészt szerb áldozatról tett említést, akik 1943 végéig a jasenováci táborban pusztultak el. Ugyanakkor a Szövetségi Végrehajtó Tanács által létrehozott, korábban már említett bizottság 1964. évi adatai szerint a Jugoszlávia területén működő táborokban *összesen 89 851 fő vesztette életét*. Az NDH táborokban a legtöbb áldozat Jasenovácson és Stara Gradiškán volt, 49 874, illetve 9587 fő.

Horvátországban – válaszul a szerb részről eltűnt számokra – számos tudományos és kevésbé tudományos munka jelent meg az NDH-ban és azon belül Jasenovácson elkövetett bűnökről, *tagadva* a „jasenováci mítoszt” és a *népirtást a horvátok részéről*. A horvát emigráns történeti irodalomban és publicisztikában viszont a csetnikek és partizánok által kivégzett és *megölt horvátok számát növelik elképesztő magassággig*, azt állítva, hogy az áldozatok száma elérte az egymilliót.

Horvátországban és másutt is a kommunista hatalom berendezkedésével egyidejűleg letartóztatásokra és likvidálásokra került sor. Tekintet nélkül az etnikai, nemzeti hovatartozásra, a kommunista hatalom rövid úton vagy gyakran megrendezett bírósági eljárás során távolította el a valós vagy vélt ellenséget. A nyugatra menekült és ott 1945 tavaszán magukat az angol hadsereg egységeinek megadó horvát usztasa, domobrán és fehérorosz alakulatokat az angolok kiszolgáltatták Tito partizánjainak. A fogságba esett katonákat és civileket a Jugoszláv Néphadsereg egységei terelték Szlovénián keresztül Horvátországba és a foglyotáborokba. 1945 végén Jugoszláviában a foglyotáborokban összesen 355 785 foglyot őriztek, akik közül 114 ezer volt „jugoszláv”, többségében horvát. A német katonák tették ki a többséget (194 ezer fő), akik közül 1945–1953 között 80 ezer és 100 ezer fő közöttre tehető a meghaltak vagy megöltek száma.

A Bleiburgról és „a kálváriáról” szóló gazdag szakirodalom különböző adatokkal és számításokkal szolgál. Az elpusztult és elpusztított fogoly usztasák, domobránok és a civil lakosság elleni kegyetlenkedések áldozataira vonatkozó számok az 50 ezertől a főleg a *horvát és szerb emigráns irodalomban szereplő 200 ezres-250 ezres számításokig terjednek*, de helyenként az 500 ezres-600 ezres szám is felbukkan. A rendelkezésre álló és elfogadható statisztikák alapján a bleiburgi esetről vélhetően összesen 70 ezer és 80 ezer közöttre tehető az áldozatok száma, amelyből a horvátok körülbelül 50 ezer fővel részesednek.

**VLADIMIR GEIGER**

(Fordította: Hornyák Árpád)



Az emberveszteséget jelző táblák a jasenováci koncentrációs tábor helyén



# Az újvidéki razzia elő- és utótörténete

Délvidék, 1941–1944

Horvátország Jugoszláviából történő kiválásának másnapján, 1941. április 11-én, Horthy kormányzó parancsára a magyar csapatok átlépték a magyar–jugoszláv határt. Fő katonai feladatuk – a Bácska Magyarországhoz történő visszacsatolása mellett – a Jugoszláviát lerohanó, Belgrád irányába előrenyomuló német csapatok hátának biztosítása volt. Három nap alatt, a jugoszláv hadsereggel történő nagyobb összecsapás nélkül foglalták vissza a Duna–Tisza közt, a Bácskát és Dél-Baranyát, illetve a Murakózt, s ezzel lezárult a magyar területgyarapodások korszaka.

## Fegyveres ellenállás – áldozatokkal

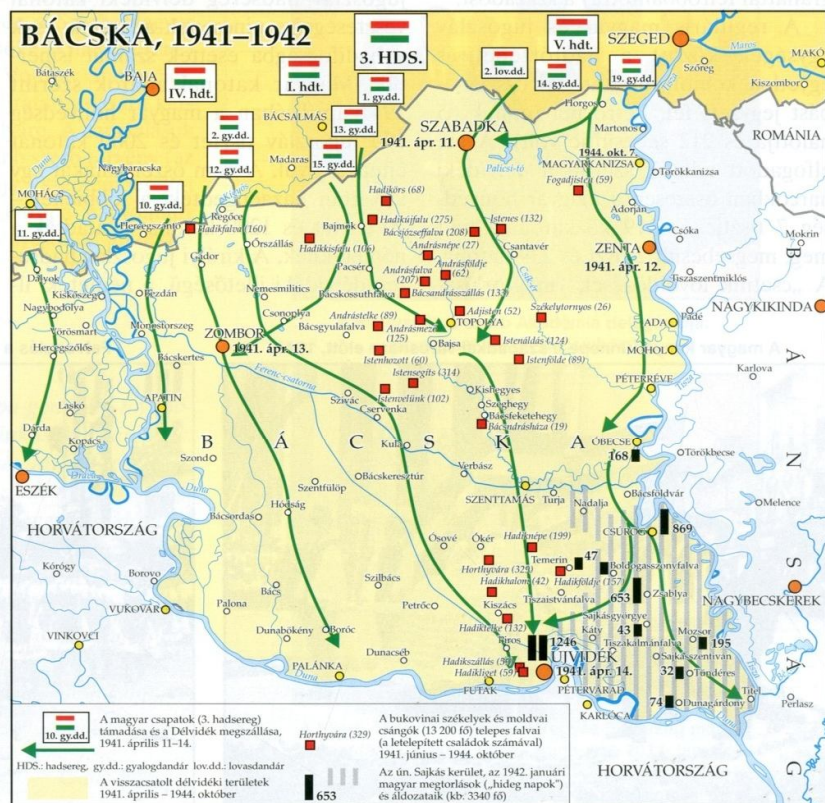
A délvidéki magyarok nemzeti felszabadulásként, „a szerb elnyomás” megszűnéseként, a „23 éves rabság” alóli nemzeti felszabadulásként élték át a Magyar Királyi Honvédség alakulatainak bevonulását. Spontán és jól szervezett ünnepi szentmiseiken mondtak hálát a visszacsatolásért, országzászlóavatásokat rendeztek, számos helyen népviseletbe, pártába öltözött lányok dízsorfalja között vonultak be a magyar honvédség alakulatai.

A magyarok által átélt, „mámorító nemzeti felszabadulás” ellentétjeként, a felvidéki és észak-erdélyi bevonulással ellentétben, a Délvidék katonai visszafoglalását a szerb nacio-

nalistákkal, zömmel a helyi csetnik szervezetek tagjaival történő fegyveres összecsapások, korabeli kifejezéssel élve: „csetnik lövöldözések” és súlyos emberi veszteségek terhelték. A hadsereg nemcsak a fegyveres ellenállást számolta fel, de az összecsapásoknak sok ártatlan civil, döntően szerb áldozata is volt.

Peterdy Pál vezérőrnagy, az április 13-án Zomborba bevonuló 10. kaposvári gyalogos dandár parancsnoka az egységét ért „csetnik lövöldözések” eseményeit napi jelentésében így írta le: a tüzelés egész éjjel tartott, de „a tüzfészek hollétéről a sötétségben nem lehetett bizonyosságot szerezni, mert

mindenki önkéntelenül a nagyobb háztömböket vette gyanúsnak, pedig a nem feltűnő, kis házakban volt a legtöbb berendezve”. Egyes tiszték a gimnázium padlásán, mások a Sokol-házban\* vélték felfedezni a lövöldöző csetnikeket, reggel viszont azt az információt kapták, hogy a „szerb toronyból”, azaz az ortodox templom tornyából lőttek, ezért öt ágyúlovést adtak le a toronyra. „Mind az öt lövés telitalálat volt, mely után a tüzelés megszűnt.” A későbbi, 1944. őszi következményei miatt érdemes felidézünk az Újvidék melletti Temerinhez tartozó Szöreg-puszta (Sirig) szerb telepés falu esetét. A temerini magyar nemzetőrök kiterelték a telepéseket a falu határába, hogy üdvözljék a magyar hadsereget. A kivonuló jugoszláv hadsereg és a magyar előőrsek között éppen ezt megelőzően egy kisebb összecsapás volt, s máig nem tisztázott körülmények között a magyar egységek hirtelen körbezárták a kiterelt, fehér zászlókat lengető szerb telepéseket, és közülük egyes adatok szerint 111 főt, más adatok szerint 470-et megöltek. (A temerini tűzoltólaktanyába zárt 150



\* A sokol magyarul sólymot jelent. A 19. század második felében létrejött szláv, többek között délszláv hazafias, kulturális és sportszervezeteket neveztek így, amelyeknek a testkultúra, a hazafias, „vitézi” érzelmek, hagyományok és kultúra terjesztése, ápolása volt a célja, elsősorban a fiatalok között. 1919-ben Újvidéken alakult meg az egységes jugoszláv Sokol szervezet. Elsősorban Csehországban, de Szerbiában is ma ismét erős szervezeteik működnek. (A szerk.)





Magyar katonatisztek Zomborban,  
1941. április



Magyar és német katonák, magyar csendőrök és rendőrök együtt  
tisztították meg a Dunát a szerb aknáktól, 1941. augusztus

szerb életét ezzel egy időben egy helyi magyar ügyvéd, illetve orvos mentette meg, akik kezeskedtek arról, hogy ők nem csetnikek.) A körülményekkel és a következményekkel nem számoló csetnik lövöldözés kapcsán napjainkban gyakran idézett eset Boldogasszonyfalván (Gospodinci) történt. A helyi szerb pópa lánya, aki ott állt a magyar csapatokat lelkesen üdvözlők között, egy csokor virággal lépett oda az egyik tiszthez, és a csokorba rejtett pisztollyal lelőtte (más verzió szerint gránáttal felrobbantotta) a századost.

A reguláris magyar és jugoszláv egységek között a hadtörténetírás egyetlen komolyabb katonai összecsapást jegyzett fel, Petrőcnél (ennek 65 halottja és 212 sebesültje volt). A ma elfogadott adatok szerint a délvidéki harcokban összesen a magyar honvédség 7 tiszte és 119 közkatonája halt meg, megsebesült 2 tiszt és 239 katona. A „csetnik lövöldözések” megtorlásá-

nak magyar adatok szerint 1435 civil áldozata volt, a „bandaharcokban” pedig 1122 fő, döntően szerbek vesztették életüket. A bevonuláskor a magyar katonaság ellen elkövetett fegyveres támadás miatt ezen kívül statáriális úton 313 főt végeztek ki. A nem katonai áldozatok száma tehát a magyar adatok szerint 2870 fő volt. A közvetlenül a háború után készült jugoszláv adatok szerint a Délvidéken ennél jóval több, 3506 civil vesztette életét a magyar honvédség bevonulásakor. (A jugoszláv hadsereg délvidéki katonai veszteségeire nincsenek adataink, csak a hadifogságba esettek számát ismerjük. Magyar katonai adatok szerint 1941 áprilisában a magyar honvédség 150 jugoszláv tisztet és 2000 katonát ejtett foglyul. A nem ószerbiaiakat egy idő után hazaengedték, a többieket – 70 tisztet és 1200 katonát – átadták a németeknek. A királyi jugoszláv hadsereg délvidéki illetőségű, a németek, il-

letve az olaszok által fogságba ejtett katonái közül a bécsi hadifogoly-kiválogató bizottság tevékenysége révén 1942. május végéig 9521 főt engedtek haza, köztük 4282 volt magyar, 1688 szlovén, 1195 szerb, 689 bunyevác.)

A terület visszafoglalásakor, majd a katonai közigazgatás időszakában a helyi megbízható magyarokból úgynevezett ötös és tízes bizottságok vizsgálták felül a lakosság, főként a szerbek és a zsidók jugoszláv időkben tanúsított nemzethűségét, illetve a helyi „megbízható magyarok” gyakorata házról házra járva mutatták meg a honvédeknek, hol élnek szerintük megbízható, illetve „gyanus elemek”.

### Menekülés, kitelepítés és internálás

Április 14-én Gorondy-Novák Elemér altábornagy, a 3. magyar hadsereg parancsnoka elrendelte a „szabadcsapatok által veszélyeztetett területek

A magyar kenyér ünnepe a szabadkai városháza előtt, 1941



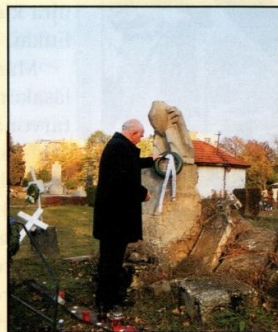
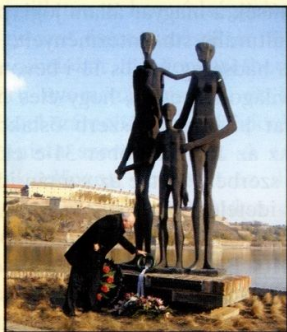
Felvonulás a magyar kenyér ünnepén, Újvidék, 1941





## A Szerb–Magyar Akadémiai Vegyes Bizottság nyilatkozata

2011. szeptember 26-án a szerb parlament törvényt fogadott el a „vagyon-visszaszármaztatásról” (ügynevezett restitúciós törvény), amely kizárt a kedvezményezettek (valamikori károsultak) köréből minden olyan személyt (és leszármazottait),



Glatz Ferenc koszorút helyezett el mind a II. világháború szerb, német, zsidó áldozatainak Duna-parti emlékművénél, mind a Futaki úti katolikus temetőben a magyar áldozatok emlékművénél. Újvidék, 2011. november

aki a II. világháború idején a megszállók hadseregében harcolt. A törvényt támadták mind a (szerbiai) vajdasági magyar szervezetek, mind a magyar politikai pártok és vitatták történelmi körökben is, mint a „kollektív felelősség” elvének nyilvánulását. Amely most éppen a magyarságot sújtaná.

A kérdés az volt: Tadić elnök aláírja-e a törvényt. (Ez október 3-án megtörtént.) Szeptember 29-én a Szerb–Magyar Akadémiai Vegyes Bizottság magyar elnöke (Glatz Ferenc) Nyilatkozatot javasolt a szerb elnöknek (Vojislav Stanovčić), amelyben a két állam elnökét a törvény újratárgyalására kérte. A Nyilatkozat eljutott rendeltetési helyére. A tárgyalások folytatódtak, és várható volt, hogy egy újabb szerb törvény (az ügynevezett rehabilitációs törvény) felülírja a szeptember 26-i jogszabályt. A kárpótlás így talán a rossz európai hagyomány (a „kollektív felelősség” elve) helyett érvényesítheti a korszerű európaiság (az egyéni felelősség) elvét. (A szerk.)

### NYILATKOZAT

„Budapest, 2011. szeptember 29.

Tisztelt Elnökeink!

*A szerb–magyar megbékélés az Európa-gondolat továbbélésének egyik próbája ma. Jeleníti a politikusok, a tudósok, de mindenekelőtt az emberek megbékélését. Mi, a Szerb–Magyar Akadémiai Bizottság vezetői igyekszünk mindent megtenni a múlt tisztázása érdekében. Mert meggyőződésünk, hogy 2000 után először a térség népeinek, így szerbeknek, magyaroknak több a közös érdeke, mint az ellenérdeke. Látjuk, hogy ezen közös érdekek felismerését hátráltatják a múltban egymáson ejtett sérelmek. Kérjük államaink elnökeit, hogy ismert tekintélyükkel lépjenek fel a politikai megbékélés érdekében. Ma rajtunk, a két nemzet politikusain, értelmiségén Európa szeme.*

Tisztelettel:

Vojislav Stanovčić      Glatz Ferenc”



Boris Tadić szerb és Sólyom László magyar államfő közös sajtótájékoztatója. Budapest, 2009. október 12.



Orbán Viktor és Boris Tadić találkozója. Belgrád, 2010. november 26.



A magyar és a szerb Akadémia delegációja. Budapest, 2010. december 13.



A Szerb–Magyar Akadémiai Vegyes Bizottság magyar tagozatának alakuló ülése. Budapest, 2011. január 6.



pacifikálását” – megkezdődött a jugoszláv telepesek és a nemzethűségi szempontból gyanús személyek kitelepítése és internálása. A táborokba zárt mintegy 12 ezer-14 ezer, zömmel dobrovoljac telepest és családtagjaikat kezdetben tömegesen űzték át a németek által megszállt Szerbiába. Ez éles tiltakozást váltott ki mind a német katonai parancsnokság, mind a német kormány részéről, és visszadobták őket a határon. Budapest kénytelen volt tárgyalásokat kezdeményezni átvételükről, itt felvetették a Délvidék teljes szerb lakosságának szerbiai kitelepítését, illetve a horvát kormánnyal történő tárgyalásokon egy magyar–horvát lakosságcsere gondolatát. Ezek a tárgyalások azonban eredménytelenek maradtak, így a szerbkérdés megoldására más formákat kellett keresni.

Mintegy 50 ezer, zömmel 1918 után betelepült délvidéki szláv lakos, hivatalnokok, tanárok, ügyvédek, a jugoszláv államhoz így vagy úgy kötődő személy és családja menekült el a visszacsatolás után a Délvidékről. Velük gyakorta olyan tartalmú nyilatkozatot írtattak alá, hogy a magyar állammal szemben semmiféle anyagi követelésük nincs. Az államilag irányított, szervezett formában letelepített magyarok, bukovinai székelyek, moldvai csángók, vitézek, horvátországi, boszniai és szerbiai magyarok száma számításaink szerint 25 ezer-30 ezer fő lehetett, a spontán népmozgások adatait megbecsülni is nehéz.

### Csetnikiek és partizánok

A Délvidék Magyarországhoz történő visszaállítását tehát kezdettől fogva, különösen a szerbekkel szemben, *kiélezett etnikai ellentétek* kísérték, amit tovább súlyosbított, hogy Magyarország 1941. június végén belépett a Szovjetunió elleni háborúba. A déli határai mentén, közvetlenül az újonnan visszacsatolt területek szomszédságában az ország integritását veszélyeztető, egyre erősebb, *szovjetbarát kommunista* és *angolbarát royalista* fegyveres ellenállási mozgalmak bontakoztak ki. A Draža Mihailović-féle royalisták (csetnikiek) és a kommunista Tito vezette partizánok közötti ellentétek csakhamar polgárháborúba torkolltak, de mivel



Magyar katonatisztek zászmányolt csetnik zászlóval, 1941

mindkét irányzat projugoszláv orientáltságú volt, nemcsak a partizánok, de Mihailović mozgalma is folyamatos fenyegetést jelentett Magyarország integritása szempontjából.

A szerb kisebbséggel történő éles konfrontáció ellenére, akik a visszacsatolt Délvidék lakosságának mintegy 21,2%-át tették ki, 1942 januárjáig a magyar állam komoly eredményeket ért el a Délvidék jogi, szellemi-kulturális, közigazgatási, gazdasági és politikai visszaállítására, konszolidációjára. A szerbek, a horvátok és a szlovének a Délvidék lakosságának 47,4%-át, a németek 17,2%-át alkották, tehát a nem-

Szombathelyi Ferenc, a Honvéd Vezérkar főnöke, 1942



magyar nemzetiségűek aránya csaknem 65% volt. Az egymást váltó magyar kormányok azt tartották legfontosabb feladatuknak, hogy kidomborítsák a Délvidéken a magyar állam kontinuitását és gyökeresen felszámolják a jugoszláv állam 1918 óta kiépített nacionalizáló, magyarellenes struktúráit, és újra kiépítsék a magyar állam jogi, politikai, kulturális stb. intézményeit.

Már a hadsereg április 11-i bevonulásakor világossá tették, hogy éles határvonalat húznak „a szerb őslakosság”, azaz az 1918. október 31-e előtt is itt élő szerbek, illetve az ezután ide-települt, ide-telepített, *nemzetileg megbízhatatlannak tartott szerbek* között. Novákovits Béla altábornagy, a déli hadsereg katonai közigazgatási csoportjának vezetője, abból kiindulva, hogy „a szerb őslakosság egy részében megvan a hajlandóság arra, hogy a magyar hazának hűséges polgárává váljék”, utasította a katonai közigazgatás helyi vezetőit, hogy ezt a folyamatot „megfelelő módon” segítsék elő. Megtiltotta, hogy a szerbeket „bűncselekmény alapos gyanúja nélkül” letartóztassák, vagy internálják, amire a terület visszafoglalásakor számos példa akadt. Parancsában kiemelte, hogy „az egyes esetekben elkerülhetetlenül szükséges intézkedéseket is a legnagyobb tapintattal kell végrehajtani, s mindig olyan módon, amely nyilvánvalóvá teszi, hogy az intézkedés nem a szerb nemzetiségű őslakosság egyeteme ellen, hanem csakis az intézkedéssel érintett személy ellen irányul”. Arra bízta a helyi parancsnokokat, hogy az őslakos szerbek részéről a magyar állam iránt megnyilvánuló hűség jelzéseit „kellő megértéssel, tapintatos magatartással” segítsék elő.

### Szabotázsakciók és megtorlásuk

A szerb kisebbség magyar államba történő integrálásának lehetőségét szüntette meg a Jugoszláv Kommunista Párt (JKP) Tartományi Bizottságának az azonnali proletárforradalom hamis reményében kiadott, felkelésre buzdító felhívása. Egy olyan párt állt az egyre sűrűsödő szabotázsakciók mögött, amely szorosan kötődött ahhoz a Szovjetunióhoz, amelynek társadalmi berendezkedésével Magyarország nem-



csak hogy élesen szemben állt, de amely ellen június 27-én hadba is lépett. Az első diverzáns akcióra 1941. július 19-én Óbecsén (Stári Becej) került sor, ahol a learatott gabonát gyújtották fel. Ezt a szabotázsakciót októberig még több mint harminc követte, és sűrűsödtek a csendőrséggel, illetve a honvédséggel történő fegyveres összecsapások is. A szabotázsakciókat minden esetben széles körű nyomozás kísérte, és kemény kézzel számolták fel a délvidéki kommunista szervezeteket. A szabotázsok elfogott tetteit az illetékes katonai bíróságok minden esetben statáriális eljárással, halálra ítélték. Október elején azonban a szabadkai rendőrkapitányság olyan jelzést kapott, hogy „nagyobb szabású gyújtogatás, robbantás és kommunista megmozdulás” várható, amihez a horvátországi lázadóktól kapják majd a fegyvereket és a robbanóanyagot. Lényegében e hír hatására fordult Szombathelyi Ferenc, a Honvéd Vezérkar főnöke Bárdossy László miniszterelnökhöz azzal a javaslattal, hogy a magyar állam elleni szervezkedés, valamint a magyar honvédség és csendőrség elleni szabotázsakciók letörésére vezessék be a katonai bíróságot a Délvidéken. Mivel ezek az esetek, hangsúlyozta Szombathelyi, kimerítik a hűtlenség büntetést, azt indítványozta, hogy ilyen ügyekben kizárólag a vezérkar főnöke járjon el, vagyis a többi illetékes parancsnok ítélkezési jogát szüntessék meg. Mint a miniszterelnökhöz intézett levelében olvashatjuk: „Bácskában az utóbbi időben erőteljesebb kommunista szervezkedés ütötte fel a fejét, amely Horvátországból kap fegyveres támogatást. Ez a kommunista szervezkedés pánszláv alapon működik és katonai vonatkozásai (hűtlenségi esetek és a honvédség ütü erejét gyengíteni célzó szabotázsok) az eddigi kommunista szervezkedésektől eltérően, sokkal nagyobb számban és veszélyesebb alakban fordulnak elő.”

Az 1941. őszi kommunistaelenes nyomozások során Szombathelyi adatai szerint 2367 főt tartóztattak le, ebből 1941. december elejéig



Utcán heverő női holttest. Délvidék, 1941

mintegy 600 fő ügyét vizsgálták ki, a vezérkar főnökének (VKF) rögtönítélő bírósága elé 342 letartóztatott ügye került, ebből 116 főt találtak bűnösnek hűtlenség vádjában, közülük 93 főt ítélték kötél általi halálra, 64 elítéltet pedig ki is végeztek. A többieknek Szombathelyi megkegyelmezett. Az ítéletek minden esetben tartalmazták a kivégzés sorrendjét, a kivégzést a többi elítéltnek végig kellett néznie. Enyhébb esetekben a letartóztatottak ügyét átadták a szegedi, illetve a pécsi törvényszék öttagú különtanácsának.

Dražica Mihailović csetnik hívei is megpróbálták a Bácskában kiépíteni szervezeteiket, szervezkedési kísérletüket azonban még csírájában elfojtották, így szervezett szabotázsakciókat sem hajtottak végre. A jobbára volt jugoszláv katonatisztek közül (97 fő) verbuválódott egyetlen délvidéki szervezkedési kísérletüket 1943 őszén felszámolták. A VKF rögtönítélő bírósága két vezetőjüket halálra ítélte, azonban az ítéletet nem hajtották végre. Kalandos történetük 1944 őszén összefonódott a Lakatos-kormánynak a partizánok fel-

Sajkás-vidéki partizánok Csúrogon, 1944 körül



Forrás: <http://www.delvidekitragedia.hu>, Vajdasági Múzeum

tartóztatását célzó, úgynevezett bácskai szerb véderő létrehozásának tervével.

### Az újvidéki vérengzés

1941 késő őszen, telén egyre több jel mutatott arra, hogy a bácskai kommunisták szétvert szervezeteit a határon túlról, elsősorban a Bánátból igyekeznek újjászervezni. 1941. december végén a zsabalyai csendőrsőt bizalmasan arról értesítették, hogy a Bánátból „gyanús elemek szivárogtak” át a Bácskába, s pár nap múlva Zsablyán néhány partizángyanús egyént letartóztattak, majd január első napjaiban egy Zsablyához közeli tanyán a csendőrök tűzharcba keveredtek az ott rejtőzködő fegyveresekkel. Megkezdődött az úgynevezett Sajkás-vidék katonai megerősítése, illetve Szombathelyi parancsára 1942. január 6-án megkezdődött a terület „tervszerű átfésülése és megtisztítása”. A németek ezzel párhuzamosan a Bánátban tartottak nagyszabású partizánvadász razziait, s ma már tudjuk, a két akciót a magyar és a német hatóságok igyekeztek összehangolni. Mint ismeretes, Szombathelyi vezérkari főnök Feketealmi-Czeydner Ferenc altábornagyot bízta meg a razziait végző karhatalmi erők egységes vezetésével, és a razziait január 12-én kiterjesztették Újvidékre is. A razzia „túlméretezése” Berlinnek szóló üzenet volt, újabb magyar egységek keleti frontra történő küldését próbálták volna ezzel megakadályozni.

Az 1943. évi magyar–brit titkos tárgyalások, illetve a Dražica Mihailovićtal történő kapcsolatfelvétel során (2006-ban unokája kezdeményezte rehabilitációját, de az ezzel kapcsolatos bírósági eljárás még nem zárult le) Screcker Károly magyar megbízott az ankarai brit nagykövethöz 1943. áprilisi terjedelmes memorandumában ezt írta a razziairól: „Újvidéken a szerb partizánok, a »csetnikek« forradalmi felkelésének ürügyén [a felkelés valóban kitört és le kellett verni] a helyi parancsnokló tisztek parancsot adtak a szerbek és a



zsidók tömeges lemészárlására és szabad rablást engedélyeztek. Szándékosan elvágták a Budapestre vezető távbeszélőkábeleket, nehogy ellenparancsok érkezhessenek; 48 óra telt el, amíg Budapesten tudomást szereztek a tényekről. Ekkor repülőgépek vitték a parancsot a kegyetlenség azonnali beszüntetésére, de mire azok odaértek, áldozatok százai pusztultak el – egyedülálló esemény a magyar történelemben. Az eset szörnyű hatást váltott ki Budapesten, de a kormány gyengeséget tanúsított a tettesek megbüntetésében, mert a német követség és a tábornokok szolidaritásukat nyilvánították a bűnösökkel.”

Az áldozatok számát többé-kevésbé pontosan ismerjük, a magyar és a szerb adatok azonban eltérnek egymástól: a Feketealmay és társai ellen 1943 őszén készült vádirat szerint a razzianak 3309 fő áldozata volt, az V. hadtest parancsnoksága által 1944-ben összeállított statisztika szerint a razzia során 3340 személy tűnt el. A szerbiai történetírás „megközelítőleg 4 ezer áldozatról” ír, s napjainkig 3808 főt tudtak név szerint azonosítani. Újvidéken az 1246 áldozat többsége zsidó volt.

A razzia máig kitörölhetetlen nyomokat hagyott Magyarország és Jugoszlávia, illetve Szerbia 20. századi történetében, sőt egy időre a végletekig kiélezte a délvidéki magyarok és szerbek viszonyát. Sombor-Schweinitzer József országos rendőrfőkapitány-helyettes, akit közvetlenül a razzia után a belügyminiszter küldött a szerbek „megrendült polgári hűségbe vetett bizalmának helyreállítása” céljából a Bácskába, látogatása végén keserűen így fogalmazott: „alig van ember, aki a szerbek közül a magyar érdekek szolgálatába volna állítható.”

Az 1942. évi razzia által kiváltott belső tiltakozások, de főként a háború menetében beállott változások és azok várható külpolitikai következményei a razzival történő szembenezésre sarkallták a felelős magyar politikai köröket, amely példa nélküli volt a háborúban álló Európában. A Kállay-kormány 1943 őszén *bíróság elé állított*

*ta a razzia felelőseit*, és a katonatisztek szökése ellenére a csendőrökre szigorú büntetéseket róttak ki. (1945 után a jugoszláv katonai bíróságok az úgynevezett nagy razzia-perekben a razziban való részvételért 16 főt ítéltek halálra és végeztek ki, a magyarországi népbíróságok pedig 1945 és 1948



Feketealmay-Czeydner Ferenc és Grassy József szembesítése a népbírósági tárgyaláson, 1946

között két csendőrt ítéltek halálra. 1948 és 1961 között újabb 140 per indult csendőrök ellen, ahol a vádak között gyakran szerepelt a razziban való részvétel is. Az 1956 és 1961 közötti csendőrperek esetében hasonló adatokkal nem rendelkezünk.) Budapest ezzel párhuzamosan sikeres lépéseket tett a szerbekkel kapcsolatos nemzetiségpolitika hagyományos elemeinek (iskolapolitika, nyelvhasználat, egyesületek működésének engedélyezése, a kulturális mozgástér bővítése stb.) felújítására, az úgynevezett keménykéz politikájának felülvizsgálatára. Sőt *felmérték a razzia által okozott anyagi károkat és tartásdíjigényeket is*, és megkezdődött a károk kifizetése. A kártalanításból – amit a Sztójay-kormány Magyarország német megszállása után beszüntetett – a zsidókat eleve kizárták.

### Semmivé vált békéltetés

Magyarország vesztes, illetve Jugoszlávia győztes pozíciói a II. világháború végén a kiengesztelő lépések kedvező hatását nem egyszerűen leértékelték, hanem teljesen lenullázták. De nemcsak a háborús fejlemények, a külpoliti-

kai tér Magyarország szempontjából kedvezőtlen alakulása is hatástalanította a Kállay-kormány szerbek felé tett békéltető lépéseit. A délvidéki szerb polgárság, értelmiség Milan L. Popović országgyűlési képviselő által vezetett azon része, amely, az ő szavaival szólva, elhatárolódott „a gyűlölet és türelmet-

lenség apostolaitól”, azaz a jugoszláv ellenállási mozgalmaktól, és hajlandó lett volna elfogadni a Budapest által felajánlott jövőt, azaz hajlandó lett volna kisebbségként visszailleszkedni a magyar állam keretei közé, politikailag teljesen súlytalan volt itthon is és külföldön is. Budapesttel *modus vivendi* kereső politikájukat a jugoszláv ellenállás mindkét szárnya egyszerűen árulásnak tekintette. (Popović képviselőt és a Délvidék egyetlen szerb nyelvű napilapjának egész szerkesztőségét háborús

bűnösként 1945 után halálra ítélték és kivégezték.)

1944 őszére a magyarok és a szerbek jövőjét formáló erőviszonyok 1941-hez képest radikálisan megváltoztak. Európa jövőjét már nem Berlinben írták, hanem Londonban, Moszkvában és Washingtonban, a Délvidéket pedig nem Budapestről, hanem Belgrádból kormányozták. A szerbek egy győztes, eddig soha nem látott nemzetközi tekintéllyel rendelkező Jugoszlávia büszke polgárai lettek, a magyarok pedig ismét kiszolgáltatott, kisebbségi sorba kerültek. Elvesztették az anyaországhoz való tartozás minden előnyét, privilégiumát, de magukkal vitték az 1941–1944 közötti korszak minden terhet. És a győztesek az első hónapokban nem ismertek irtalmat.

### A. SAJTI ENIKŐ

#### Irodalom

Bagdi Róbert: A Délvidék népessége az 1941. évi népszámlálás alapján. Limes, 2009. 2.; A. Sajti Enikő: Délvidék 1941–1944. Bp., 1987; Magyar–brit titkos tárgyalások 1943-ban. Összeállította, sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta: Juhász Gyula. Bp., 1978; Aleksandar Kasaš: Madari u Vojvodini 1941–1946. Novi Sad, 1996; Békés Márton: A Kovács-dosszié elé. Gondolatok egy csendőrsors töredékei felett. Vasi Szemle, 2007/2. 155–168.



# Bácska 1941 és 1945 között

## Adatok az áldozatokról

Jugoszlávia a II. világháború előtt a Német Birodalom és szövetségesei érdekszférájába tartozott. Németország erősödésével egy időben az ország egyre nagyobb mértékben került a birodalom befolyása alá, olyannyira, hogy 1941. március 25-én szövetségre is lépett vele. Két nap múlva Jugoszláviában államszínre és tüntetésekre került sor, amelyek után Nyugat-barát politikai és katonai erők kerültek hatalomra. Ezek az események kiváltották Hitler haragját, annál is inkább, mivel a tervezett görög hadjárat gondokat okozott a német hadvezetésnek, s ez megpecsételte az ország sorsát.

### Jugoszlávia megtámadása

Az 1941. márciusi események meglepetést okoztak az északi szomszédnál, Magyarországon is, akivel Jugoszlávia 1940 végén örökbarátsági szerződést kötött. Ennek ellenére az uralkodó magyar politikai körök Németország intézkedéseit részesítették előnyben. Emiatt tiltakozásul gróf Teleki Pál magyar miniszterelnök öngyilkosságát követett el, mivel azon a véleményen volt, hogy Magyarország Németország oldalán a pusztulásba rohan.

A Független Horvát Állam (NDH) 1941. április 10-i kiáltása utáni napon Magyarország megkezdte a hadműveleteket Jugoszlávia ellen, mondván, az nem létezik többé és nincs jogi akadály. Bácskai, baranyai és muravidéki bevonulás következett. A 3. magyar hadsereg 1., 4. és 5. hadosztályai mintegy 80 ezer katonával, 1941. április 13-ig elfoglalták az említett területeket. A jugoszláv királyi had-

sereg dél felé vonult vissza, és komolyabb harcokra nem került sor, leszámítva a bácsipetróci (Bački Petrovac) és szőreg–temerini összecsapásokat. Bácskában és Baranyában mintegy 15 ezer jugoszláv katona esett fogságba. A bevonulással Magyarország a Bácskában, Baranyában és a Muravidéken 11 601 km<sup>2</sup>-rel és mintegy másfél millió lakossal növelte területét és lakosságát. Ebből több mint 300 ezer magyar, 243 ezer szerb, 220 ezer horvát, 80 ezer szlovén, 40 ezer szlovák nemzetiségű volt. A számítások szerint tehát a lakosság mintegy 37%-a bizonyult magyarnak. A német lakosság nem üdvözölte a bevonuló magyar hadsereget és eléggé ellenségesen viselkedett vele, helyenként összetűzésekre is sor került a helyi magyarok és németek, valamint a németek és a magyar hadsereg között. Ebben szerepe volt annak, hogy 1941 áprilisában a német csapatok rövid ideig Újvidéken és Dél-Bácskában tartózkodtak, de a magyar politikai uralkodókörök is szereték volna kiterjeszteni hatalmukat a Bánságra, a német érdekszférára.

Bukovinai székely gyerek egy bácskai iskolában, 1941



## A visszacsatolás előkészítése

Bácskában és Baranyában bevezették a katonai közigazgatást, amelynek célja a terület pacifikálása és a terület Magyarországhoz való visszacsatolásának előkészítése volt. A katonai közigazgatás 1941. augusztus 4-ig állt fenn. Habár ezek után bevezették a polgári közigazgatást, az csak 1941. december 16-án kapott jogi alapot, amikor törvénybe iktatták Bácska és Baranya Magyarországhoz való csatolását.

A magyarság számarányának növelését a hatalom az 1918 után Jugoszlávia más tájairól betelepült lakosság kiutasításával és újabb magyar lakosság – például a székelyek – betelepítésével szerette volna elérni. A kitelepítendő lakosság részére gyűjtőközpontokat hoztak létre, amelyekből Bácskában és Baranyában összesen 13 volt. A kitelepítettek számáról több adat is megjelent, de a legtöbbször 30 ezer főre becsülik. A betelepített székelyek számát 3806 családra, azaz 15 593 személyre teszik szakmai körökben.

### Ellenállás és megtorlás

A Jugoszláv Kommunista Párt (JKP) nem fogadta el Jugoszlávia megszűnését, és 1941 júliusában megkezdte az ellenállást. Ez legtöbbször a gabonafélék, illetve más termékek felégetésében és egyéb szabotázsokban nyilvánult meg. A magyar hatóságok az akciókra élesen válaszoltak: 1941–1942-ben a bíróságok előtt 1436-an feleltek ilyen tettekért, közülük 130 főt halálra ítélték,

67-et felmentettek és 1239-et börtönbüntetésre ítélték. Az ellenállási mozgalomban részt vevők védelme érdekében 1941 végén a bácskai vezérkar úgy döntött, hogy egy időre beszünteti tevékenységét.

A németek 1941. év végi veresége Moszkva alatt a szerbeknél, így a bácskaiaknál is reményt keltett. A helyi hatóságok – félve attól, hogy előbb-utóbb nyílt lázadásra kerül sor – feljebbvalóiknak eltúlzó jelentéseket továbbítottak. Ezt tetőzte, hogy a JKP döntését figyel-



men kívül hagyva megalakult a *sajkás-vidéki partizánosztog*, amely megtámadta az itteni magyar honvédséget, csendőrséget. Így került sor Szombathelyi Ferencnek, a magyar Honvéd Vezérkar főnökének a parancsára az újvidéki helyőrség megerősítésére, majd 1942. január elején – még néhány összecsapás után – a partizánok és a magyar katonaság között a Sajkás-vidék átfésülésére. Az akció január 6-án kezdődött, és eredetileg tíznaposra terveztek. A hadművelet Goszopgyinci, Gyurgyevó, Zsablya, Csúrog, Tündéres, Sajkáslak, Mozsor, Titel, Sajkás és Temerin községekre terjedt ki, amelybe egyes helyi lakosok is bekapcsolódtak. Időközben döntés született arról, hogy az akciót – mivel kezdettől fogva nem hozott elfogadható eredményt – folytatni kell. Így a hadművelet január 21–23-án Újvidéket is elérte, majd pedig január 26–29-én Óbecsét. Szombathelyi vezérkari főnök 1942. január 30-án parancsolta meg az akció beszüntetését és a katonaság, illetve a csendőrség laktanyákba való visszavonulását. Annak ellenére, hogy a sajkás-vidéki eseményekkel kapcsolatban hírzárlatot rendeltek el, Bajcsy-Zsilinszky Endre országgyűlési képviselő Milan L. Popovičtól információt szerzett az eseményekről és levélben erőlyesen tiltakozott Bárdossy László miniszterelnöknél. A történetekről a szélesebb közvélemény január utolsó napjaiban szerzett tudomást, amikor Bajcsy-Zsilinszky, Peyer Károly és Raszai Károly az országgyűlésben hozták azt nyilvánosságra és kérték az események kivizsgálását.

Az áldozatok számáról mind a történeti forrásokban, mind a történeti munkákban különböző adatokat találunk. Aleksandar Kasaš művében megállapítja, hogy az áldozatok száma a Sajkás-vidéken 2345 fő, magában Újvidéken pedig 1253, míg Óbecsén 225 volt, ami összesen 3823 áldozat. Nemzetiség szerint a legtöbb szerb (2578) és zsidó (1068) volt. Zvonimir Golubović szerint a Sajkás-vidéken 2425, Újvidéken 1255, Óbecsén pedig 248 áldozat volt, ami összesen 3928 fő.

Forrás: <http://www.delvidekitragedia.hu/>, Vajdasági Levéltár

## Rendelet

A most folyó razziaival kapcsolatban az alábbiakat rendelem el:

1. Aki fegyvert, lőszer, robbanó anyagot engedély nélkül magánál vagy lakóhelyén (lakás, ház, kert stb.) tart vagy rejtget,
2. aki idegen személyt hatósági bejelentés nélkül lakóhelyén tart, meglát vagy rejtget ezt a hatóságnak **azonnal** jelentsse be, mert különben **katonai rejtőnítélési bíróság** elé kerül a bűnössége esetén **halálal** büntetődik.

Ugyanígy eljárás alá kerül az is, akinek csak **tudomása** van arról, hogy valakinél fegyver, lőszer stb. van, vagy idegen személy tartozkodik és azt a hatóságnak **azonnal** be nem jelenti.

**Állomásparancsnok.**

Rendelet a razzia bevezetéséről, Újvidék, 1942. január 21.

Nála is a legtöbb áldozat szerb és zsidó. A Sajti Enikő szerint voltak olyan nem hivatalos adatok is, amelyek 6000–7000-re tették az áldozatok számát, míg az V. hadtest hivatalos adatai 3340 áldozatról beszélnek. Az 1943-ban Budapesten lefolytatott bírósági tárgyaláson a razziaért felelős főbűnösök számlájára összesen 3309 áldozatot írtak, meghozza helységenként a következőképpen: Zsablya 653, Csúrog 869, Óbecse 168, Temerin 47, Mozsor 195, Tündéres 32, Dunagárdony 74, Újvidék 879.

### Út a kollektív bűnösség felé

1942 tavaszán a miniszterelnöki székben Bárdossy Lászlót Kállay Miklós követte. Kállay lazítani szeretett volna a német köteléken, de egyben a nyugati szövetségesekhez is közeledni akart. Ugyanakkor Kállay miniszterelnök változtatni kívánt a belpolitikában is, meghirdette, hogy a visszakerült területeket „békésen kell beolvasztani” az anyaország területébe. Ez Bácska esetében azt jelentette, hogy engedelmény-

ket tettek az itteni nem magyar lakosságnak, elsősorban a délszlávoknak. Annak ellenére, hogy 1942-ben és 1943-ban, az úgynevezett „hintapolitikának” köszönhetően, egyre jobban odafigyeltek a bácskai razzia kivizsgálására, perbe fogták a bűnösöket, részben kártalanították az áldozatok családjait, az újvidéki székhelyű Szerb Matica újraindította tevékenységét stb., komolyabb és mélyrehatóbb eredmények a nemzetek közötti megbékélés terén nemigen voltak érezhetőek.

Magyarország 1943 végére a német szövetséges szemében megbízhatatlanná vált, s néhány hónap múlva, 1944. március 19-én bekövetkezett az ország német megszállása. Ahogyan országos szinten szűkre szabottá váltak a magyar vezetés cselekvési lehetőségei, úgy Bácskában is egyre jobban felülkerekedett a helyi németesség. A „kemény kéz” politikájához való visszatérés magával hozta a zsidók tömeges deportálását is (csak Bácskából 1944 áprilisa és augusztusa között 16 034 zsidót deportáltak).

Ahogy a harc vonalak közeledtek a Bácskához, illetve a Délvidékhez, a helyzet egyre zavarosabbá vált. Már 1944 szeptemberében megkezdődött a magyar helyi hatalomban részt vevők és családtagjaik evakuációja, és velük együtt sokan elhagyták e vidéket, olyanok, akik vagy okkal, vagy ok nélkül is félték a partizánok bosszújától. Ezt tetézte, hogy a JKP-nak a magyarokkal szemben még 1944-ben sem volt világos álláspontja. Ugyanis a németeket még 1943 novemberében az AVNOJ (Jugoszláv Népfelszabadító Antifasiszta Tanács) kollektív háborús bűnösöknek nyilvánította, a magyarokkal nem ez volt a helyzet. Hamarosan kiderült viszont, hogy a magyarokra is nagyrészt az a sors vár, mint a németekre: a kollektív bűnösség terhe.

A mai Vajdaság nagyobb részén, 1944. október 17-én a Bácskában (Baranyával együtt) és a Bánságban bevezették a katonai közigazgatást, amelynek élén Ivan Rukavina vezérőrnagy állt. Ez az állapot 1945. január 27-ig állt fenn. A bevezetés második napján

1944 végén magyarok ezreit kényszerítették a partizánok Petőfi-brigádjába, amelynek 90%-a 1945 márciusára a harcokban megsemmisült





döntés született arról, hogy a helyi németek vagyona az új hatóságok ellenőrzése alá kerüljön, ami gyakorlatilag egyenlő volt a vagyonekzárással, a német lakosság részére pedig mintegy negyven gyűjtőtáborot hoztak létre a mai Vajdaság területén – miközben megfosztották őket állampolgárságuktól –, közülük jó néhány egészen 1948-ig fennállt. Ezekbe a táborokba e területről körülbelül 140 ezer német került. Amikor a jugoszláv állam megszüntette ezeket, mindössze 24 491-en kapták vissza állampolgárságukat. A legismertebb gyűjtőtáborok a Bácska területén Apatinban, Bácspalánkán, Verbászon, Szikicsen, Újvidéken, Hód-ságon, Zomborban, Szabadkán, Járekon, Gákován voltak.

### Adatok az áldozatokról

Kezdetben úgy tűnt, hogy a magyarokra is, mint a németekre, a *kitelepítés* sorsa vár, mivel a JKP és az új jugoszláv kormány vezető köreiből ennek az elképzelésnek igen magas rangú képviselői voltak. Mihelyt azonban a partizánhadsereg bevonult a Bácskába, hajtóvadászat indult az 1941-es, 1942-es és egyéb, vélt háborús bűnökben részt vettek, illetve a magyar szervezetek tagjai ellen.

A háború végéig a *magyarságot érte a legnagyobb közvetlen vérvesztés*, a legtöbben közülük lelték halálukat a saját szülőföldjükön. Erről ma is vitáznak a szakmabeliek itthon és külföldön. Az áldozatokról szóló első adatok 1945 januárjában jelentek meg, amikor a debreceni magyar ideiglenes kormány adatgyűjtést folytatott a bácskai vérvesztéséről. Ezekben 20 ezer–40 ezer fő áldozatról esik szó. A téma sok kutatója ezekből az adatokból indult ki (Aleksandar Kasaš, Mészáros Sándor és A. Sajti Enikő eredményei). Habár a témával foglalkozó legjelentősebb kutatók sem egyeznek meg teljes egészében a számokban, hármuk adatai szerint mintegy 5 ezer–20 ezer ártatlan magyar áldozat halálát lehet igazolni. Más kutatók szerint az áldozatok száma több tízezer. Ezt mind magyar, mind szerb oldalon régi és újabb történetészek – ki-ki a saját szempontjai alapján – próbálják felülvizsgálni. Azonban a legújabban megjelent források sem

adnak még ez idáig igazolható alapot az adatok felülvizsgálására, főleg kollektív szinten nem. Az új adatok is csak egyénekre szólnak. Ahhoz pedig, hogy egyéni adatok alapján egész népcsoportokra vonatkozóan újabb információval szolgálhassunk, még sok kutatásra van szükség. Ezt mindvégig hangsúlyozták a bizottság munkájában részt vevők is, mivel ha valamit évtizedekig elhallgattak, elferdítettek, ahhoz ugyanúgy évek és évtizedek kellene, hogy valóban igazság is legyen belőlük, ha lehet egyáltalán.

A magyar áldozatok kilétének felderítéséhez a Vajdasági Tartományi Igazságtételi Bizottság sem tudott érdemlegesen hozzájárulni, amelyet több mint fél évszázaddal a II. világháború után Vajdaság Autonóm Tartomány Képviselőháza 2000 októberében létrehozott azzal a céllal, hogy feltárja az 1941 és 1945 közötti események ártatlan, polgári áldozatainak adatait. Hozzátéve: áldozatok nemcsak 1945-ig voltak, hanem a háborút követő években is, egészen 1948-ig, ameddig a mai Vajdaság területén léteztek a gyűjtő- és haláltáborok, elsősorban az ellenségnek kikiáltott magyarok és németek részére. Az Igazságtételi Bizottság mai, „ellenőrzött” adatai szerint a Bácskában, a Bánságban, a Szerémségben és Baranyában 1941 és 1948 között a mai Vajdaság területét számítva 86 881 áldozat számolható össze. Legtöbb közülük szerb volt: több mint 40 ezer. Őket követték a németek (20 ezer), a zsidók (15 ezer), a magyarok (5 ezer), a horvátok (2700), szlovákok (1 ezer) stb. A nemi megoszlottság szerint a vajdaságiak közül 56 089 (66,87%) volt férfi és 27 719 (33,05%) nő. Az adatokban kutatva feltűnő a zsidók között a női áldozatok nagy aránya (49,90%) a férfiakkal szemben (50,10%), csakúgy, mint a németeknél, ahol szintén több nő esett áldozatul. Náluk az arány 60% a 40%-kal szemben. A magyarok vonatkozásában ez az adat egészen más: esetükben az áldozatok 90%-a férfi volt és mindössze 10%-a nő. A szerbeknél ez az arány: 80% (férfi), 20% (nő).

A területi megoszlás szerint a legtöbb vajdasági Bácskában vált áldozattá (21 533), majd Horvátországban (11 074), Szerbiában (10 374), Szerém-

ségben (9582), Németországban (9788), a Bánságban (7084), Szlavóniában (4763), Magyarországon (2030), a Szovjetunióban (1307), Ausztriában (611), Romániában (155), Montenegróban (149), Szlovéniában (135), Norvégiában (102) stb. Vajdasági áldozatok voltak még Lengyelországban, Franciaországban, Csehországban, Olaszországban, Macedóniában, Boszniában, Finnországban, Görögországban, Albániában, Bulgáriában, Hollandiában stb. Ha összehasonlítjuk a nemzeti hovartartozást és a régióban való áldozattá válást, akkor azt állapíthatjuk meg, hogy a vajdasági szerbek legnagyobb részét a Szerémségben, Horvátországban, a Bácskában, Szerbiában, Szlavóniában, Boszniában, a Bánságban és Magyarországon váltak áldozattá. A zsidók közül legtöbben Németországban, Szerbiában, Horvátországban, a Bácskában, a Szovjetunióban és a Bánságban haltak meg. A németek közül legtöbben a Bácskában, Szerbiában, a Bánságban és Szerémségben váltak áldozattá. *A legtöbb magyar áldozat viszont Bácskában, Szlavóniában és Baranyában volt.*

A vajdaságiakat tekintve a legnagyobb részben a bácskai lakosság esett áldozatul (16 293 fő), őket a szerémségi (9852), illetve a bánsági (7084) és a baranyai (1558) áldozatok követik. Ha az életkorukat vizsgáljuk, akkor azt állapíthatjuk meg, hogy a férfiak közül a 20 és a 35 év közötti korosztály vált áldozattá, míg a nők közül a 60 és 70 év közötti korosztály volt a legveszélyesebb helyzetben.

### PÁL TIBOR

#### Irodalom

Csuka Zoltán (szerk.): A visszatért Délvidék. Bp., 1941; A. Sajti Enikő: Délvidék 1941–1944. Bp., 1987; Horthy Miklós: Emlékirataim. Bp., 1990; Mészáros Sándor: Holttá nyilvánítva. Délvidéki magyar fátum 1944–1945. I. Bácska. Bp., 1995; Aleksandar Kasaš: Madari u Vojvodini 1941–1946. Novi Sad, 1996; A. Sajti Enikő: A délvidéki tragédia eljelentéktelenítése. A magyarellenes megtorlások és a magyar kormányok politikája 1944–1947. In Csorba Béla–Mataska Márton–Ribár Béla (szerk.): Rémuralom a Délvidéken. Újvidék, 2004. 35–42.; Živković, Dragoljub (szerk.): Na putu ka istini. Imenik stradalnih stanovnika AP Vojvodine 1941–1948. Novi Sad, 2009 (i elektronsko izdanje u PDF-u). Magyarul: Úton az igazság felé, Vajdaság AT áldozatainak névlistája 1941–1948. Újvidék, 2009. (megjelent PDF formátumban is). Živković, Dragoljub: Stradanje Vojvodana 1941–1948. In: Na putu ka istini. Novi Sad, 2009. 54–73.



# A vajdasági zsidóság

1920–1945

Az új jugoszláv államalakulatban élő zsidóság nem alkotott homogén közösséget. Az északon (Szlovénia, Horvátország, Bácska, Bán-ság) található askenázi közösségek mind kulturális, mind pedig gazdasági szempontból egy ideig jól elkülönültek a délebbi szefárd közösségektől (Bosznia-Hercegovina, Koszovó, Macedónia). Igen nehéznek tűnt tehát elérni az általuk kitűzött cél: egységes jugoszláviai zsidó közösséget összekovácsolni.

## Integrálódás az új délszláv államban (1920–1940)

A szerbiai zsidóság 1918 előtt – már csak kis létszámánál fogva is – viszonylag sikeresen integrálódott, az új államban tehát egyfajta etalonként használták a más területeken élő zsidó közösségek felé. Ilyen értelemben a legnehezebb feladat a vajdasági zsidóság integrációja volt, hiszen *igen erős magyar identitással* rendelkezett, anyanyelvének még sokáig a magyart tartotta (1931-ben 43% magyarnak, 29% németnek, s csupán 13% vallotta magát szerb anyanyelvűnek), az idősebbek inkább Pest, mint Belgrád felé tekingettek, de a fiatalok is (például egyetemi tanulmányaikat tekintve) inkább fordultak Zágráb, mint Belgrád felé. Ezért a hatalom szívesebben tartotta számon a zsidókat nemzeti kisebbségként, tudniillik ha már nem integrálhatja őket mózeshitű szerbként vagy horvátként, akkor legalább segítse leválásukat a német vagy magyar közösségről. Emiatt aztán jóindulattal szemlélte (helyenként pedig támogatta is) a cionista mozgalmakat. A zsidóság válasza pedig igen ambivalens volt: a cionizmus rendkívül népszerű

lett, de ez sok tekintetben csupán „szalacionizmus” volt, hiszen kevesen szánták rá magukat az alijára.

A zsidóság gazdasági életbe való integrálódása kezdetben nagy nehézségekbe ütközött, különösen északon: a korábbi üzleti kapcsolatok helyett újakat kellett kiépíteni, emellett küzdeni ama állami törekvés ellen, amely nem szívesen investált a határhoz közel eső területekbe, inkább segítette az itteni vállalkozások délre (Belgrádba vagy még délebbre) való átköltöztetését. A zsidó vállalkozók egy része ezt meg is tette, annál is inkább, mert tartott egy esetleges határrevíziótól. Mások viszont néhány év alatt alkalmazkodni tudtak az új helyzethez, játékszabályokhoz, s nemcsak hogy folytatták megkezdett vállalkozásaikat, hanem újakat is létrehoztak, elsősorban Újvidéken, de Szabadkán, Nagybecskerekben, illetve néhány kisvárosban is. A két világháború közötti időszakban is az úgynevezett nem produktív vállalkozásokat, illetve foglalkozásokat részesítették előnyben (kereskedelem, szolgáltatások, értelmiségi pályák), de talánunk közöttük ipari üzemek, műhelyek tulajdonosait is, elsősorban a mező-

Zsidó internáltak érkeznek a Belgrádhoz közeli sajmištei koncentrációs táborba



gazdasági termékeket feldolgozó ipari szférában. Az agrárreform, amely nem javította komolyabban a nincstelenség helyzetét (leginkább a Jugoszlávia fejletlen vidékeiről Vajdaságban letelepített szerb és montenegrói „kolonisták” jártak jól), nem okozott nagy kárt a zsidó földbirtokosoknak, hiszen kevés nagybirtokos volt közöttük (csak ezt a kategóriát érintette érzékenyen, mivel birtokuk egy részét elvették).

A Vajdaságban élő zsidóság körében is egyre inkább tapasztalható volt a trend, hogy a nagyobb városokba költözzenek, de 1941-ig még mindig elég magas azoknak a száma, akik falun vagy a kisvárosokban élnek. Külön színt foltot képeztek az ortodox közösségek, amelyek egész Jugoszláviában szinte csak itt voltak megtalálhatók (miattuk külön országos szervezet jött létre); itt is elsősorban a Tisza menti kisvárosokban, településeken (Magyarkanizsa, Zenta, Ada, Péterréve, Mohol).

Az új politikai hatalom követte a Szerbiából hozott hagyományokat, hivatalos, állami szintű antiszemitizmus nem létezett, bár antiszemita irodalmat szabadon nyomtathattak és terjeszthettek. Ez nem jelenti azt, hogy az antiszemitizmusra „nem volt igény”: de igazi szenzációnak számított az 1928. évi péterrévei vérvád, amikor az ottani zsidó közösséget azzal vádolták meg, hogy egy cselédlányt megöltek, s véré a Zentán épülő ortodox kis zsinagógához használták fel. A karhatalom erőlyes közbelépése megakadályozta az egyébként valószínűsíthető pogromot. Mindennek nyomán a jugoszláviai – vele együtt a vajdasági – zsidóság viszonylag biztonságban, jól érezhette magát, egészen 1940-ig. Ekkor a mind jobban erősödő német gazdasági és politikai nyomás, illetve befolyás következtében október 5-én a minisztertanács két rendeletet hozott: az egyik korlátozta a zsidóságnak az élelmiszerkereskedelemben való részvételét, a másik pedig a zsidó tanulók számát a közép- és felsőfokú oktatásban (numerus clausus), s további hasonló rendeleteket helyeztek kilátásba.



## Vajdasági zsidóság három államban (1941–1945)

1941. március 25-én a Cvetković–Maček-féle kormány aláírta a háromhatalmi egyezményhez való csatlakozási szerződést. Ekkor az események váratlan fordulatot vettek: a két nappal későbbi belgrádi tüntetések és a végrehajtott puccs következtében megdöntötték az aktuális kormányt, s bár az új kormány nem bontotta fel a csatlakozási szerződést, Hitler Jugoszlávia lerohanása mellett döntött. Ebben számított Olaszország, Bulgária és Magyarország részvételére is.

A magyar 3. hadsereg a gyorshadtesttel április 11-én lépte át a magyar határt, s a várakozásoktól eltérően (a jugoszláv hadsereg gyors felbomlása miatt) sehol nem ütközött nagyobb ellenállásba. A katonai részvételért cserébe Magyarország visszakapta Bácskát, a baranyai háromszöget és a Muraközt. A Bánságot viszont (tekintettel a románok ellenkezésére, illetve az itt nagyobb számban élő németsegre) Szerbiához hasonlóan német katonai igazgatás alá helyezték. A Szerémség az április 10-én kikiáltott Független Horvát Államhoz került. Így a vajdasági zsidóság területileg háromfelé szakadt, ettől függően a bácskai, bánsági és szerémségi zsidóság sorsa a továbbiakban eltérően alakult, a végkimenetel azonban mindenhol ugyanaz a tragédia.

A Független Horvát Államhoz csatolt Szerémségben hivatalos zsidóellenes rendelkezések csak április 30. után léptek életbe. Az intézkedések 1941-ben „csupán” a zsidóság gazdasági el-

lehetetlenítésére és kifosztására irányult, deportálásukra viszont csak 1942 júliusában került sor, mégpedig a Vinkovciban felállított internálótáborból, ahol előzőleg összegyűjtötték őket. Zömmel Auschwitzba, illetve a horvátországi Jasenovácba kerültek, ahol – más horvátországi táborokhoz hasonlóan – nemcsak zsidók, hanem szerbek, cigányok, haladó beállítottságú horvátok fizikai likvidálása folyt. A militáns szélsőjobboldali usztasák s vezetőjük, Ante Pavelić ugyanis nemcsak fajilag, hanem nemzeti szempontból is „tisztá” (szerbek nélküli) Horvátországot képzelte el. A horvátországi táborok felállításához, megszervezéséhez és működtetéséhez, valamint a deportálásokhoz hathatós német segítséget is kapott.

A bánsági zsidóság esete is a maga módján egyedinek tekinthető, hiszen itt 1941. április 14-től a németek vették át a hatalmat. A zsidóság összegyűjtését három helyen végezték: Nagybecskerekén, Törökbecsén és Pancsován. Innen szállították őket Belgrádba 1941. augusztus 18. és szeptember 20. között, ahol egyelőre ideiglenesen helyezték el őket, majd december 8-án a sajmístei táborba vitték át őket, ahol egy részük az éhségtől vagy betegségtől halt meg, másokat erre a célra átalakított teherautó kipufogógázával öltek meg, megint másokat agyonlőttek.

### A magyar kormányzat Bácskában

Bácska nemcsak magyar vonatkozása miatt érdekes számunkra, hanem azért is, mert a helyzet itt jóval össze-

tettebb volt, s egészen Magyarország német megszállásáig a magyar kormányzat viszonylag önállóan ténykedett.

A katonai bevonulást kisebb-nagyobb incidensek kísérték. A komolyabb ellenállásra számító honvédek lélektanilag nem voltak eléggé felkészülve, és a szörványos ellenállást-lövéldözéseket túlreagálva nem egy helyen ártatlan civilek (szerbek, zsidók) is áldozatul estek. A katonai közigazgatást 1941. augusztus végétől váltja fel a polgári, év végéig pedig Bácska visszacsatolása formálisan is megtörténik.

A zsidóság elleni diszkriminatív intézkedések már az első hónapokban megkezdődtek. Ezek egy része kimondottan ellenük irányult, például hadikárpótlás címén meghatározott összegek kizsarlása, megalázó közmunkák végeztetése. Emellett vizsgálatot indítottak a honosság kérdésében, s csupán azok maradhattak a Bácskában, akik honosságukat 1918 előtti időkre tudták visszavezetni. A honosságukat igazolni nem tudókat vagy a Bánságba, vagy Szerbiába vitték: mindkettő egyenlő volt a halálos ítélettel.

A kommunista pártnak, illetve a népfelszabadító mozgalomnak a Vajdaságban viszonylag sok tagja, szimpatizánsa volt, köztük több zsidó származású is (1941-ben 271). A Szovjetunió elleni támadást, illetve a népfelkelés kitörését követően – bár sík vidéken kicsi volt a mozgástér – szabotázsakciókat szerveztek, néhol sikerrel. A rendőrség októberben és

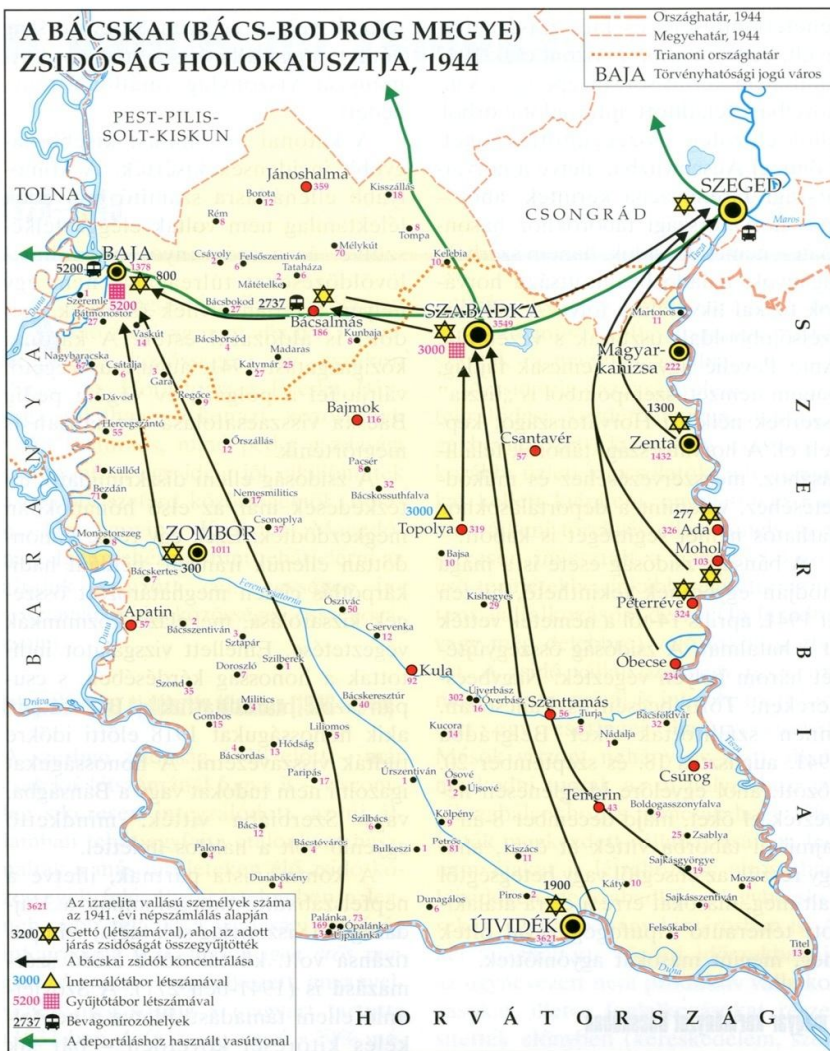
Magyar csendőr felügyelete alatt dolgoznak a kivezényelt zsidó közmunkások. Zenta, 1941



Munkára vonulnak a munkaszolgálatos zsidók. Zenta, 1941







novemberben sikeres akciót indított, elfogta a kommunisták és az ellenállók jelentős részét, és a rögtönítélő bíróságok halála vagy különböző időtartamú börtönbüntetés letöltésére ítélték őket. Feltűnő volt a halálraítéltek között a zsidók aránya; ezzel lényegében a magyarok részvételének súlyát igyekeztek csökkenteni, kidomborítva a mozgalom „judeo-bolsevista” összeesküvés jellegét.

Miután a Bácskát ténylegesen is visszacsatolták, ide is kiterjesztették a zsidótörvényeket, s a helybeli zsidóság fokozatos gazdasági-társadalmi jogfosztása mellett sor került a munkaszolgálatosok behívására is (zömmel a bori bányákba és Ukrajnába vitték őket).

1942. január 4. és 29. között a Sajkás-vidéken, Óbecsén és Újvidéken került sor arra a partizánvadász akcióra

Zsidósors Jugoszláviában		
Terület	Zsidóság száma 1941-ben	Holokauszt áldozatainak száma
Szerbia	12 500	11 000
Bánság	4 200	3800
Bácska, Baranya	16 000	13 500
Horvátország, Szlavónia, Szerémség	25 000	20 000
Szlovénia, Muraköz, Muravidék	1 500	1 300
Dalmácia	400	148
Bosznia-Hercegovina	14 000	10 000
Macedónia	7 762	6 982
Sandžak	300	260
Koszovó-Metohija	550	210
Crna Gora (Montenegró)	30	28
<b>Összesen:</b>	<b>82 242</b>	<b>67 248</b>

(„újvidéki razzia”), amelynek több ezer – elsősorban zsidó, szerb civil – esett áldozatul. Az akció ténylegesen az ellenállás letörése ellen is irányult, de teljesen célt tévesztett, nagy morális kárt okozva Magyarországnak. Egyik következménye pedig a partizánok által 1944 végén magyar civilek ellen elkövetett vérfürdő lett, melynek során – legalábbis helyenként – ténylegesen kimutatható, hogy a razzia megbosszulásáról volt szó.

1944 áprilisáig megtörtént a bácskai zsidóság teljes jogfosztása (is), s ezután – a német megszállás következményeként – osztozott a magyar vidéki zsidóság sorsában. Április 26-án, illetve az ezt követő napokban sor került a bácskai zsidóság összegyűjtésére, majd május és június folyamán Szegedről-Bajáról – összesen négy transzporttal – Auschwitzba szállították őket. Sajnos mindez a helyi közigazgatás és csendőrség határozott asszisztálásával történt.

A mellékelt táblázatból nem lehet pontosan megállapítani a mai értelemben vett Vajdaság (Bácska, Bánság, Szerémség) zsidó lakosságának számát, sem emberveszteségeiket (a többféle forrás inkább bonyolítja, mintsem egyszerűsíti ezeknek az adatoknak az értékelését, mi több, megbízhatóságát). A mintegy 20 ezer vajdasági zsidóból 3000-3500 élte túl a soát.

A túlélők közül voltak, akik haza sem jöttek, sokan pedig az 1948 és 1952 között szervezett alijákkal Izraelbe vándoroltak ki. Ezek után mintegy 1000 zsidó maradt a Vajdaságban, főleg a Bácskában, és itt is a nagyobb városokban (Újvidék, Szabadka); számuk a következő évtizedekben sem nőtt, sőt inkább valamelyest csökkent.

#### PEJIN ATTILA

##### Irodalom

Romano, Jaša: Jevreji Jugoslavije 1941–1945. Žrtve genocida i učesnici NOR. [Jugoszlávia zsidósága. A népirítás áldozatai és a népfelszabadító háború résztvevői.] Beograd, 1980; Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji. [A fasiszta megszállók és segítők által a zsidók ellen elkövetett bűntettek Jugoszláviában.] Beograd, 1952; Popović, Nebojša: Jevreji u Srbiji 1918–1941. [A zsidóság Szerbiában.] Beograd, 1997; Pejcin Attila: A zentai zsidóság története. Thurzó Lajos Közművelődési Központ, Zenta, 2003.



## A zsidóság összegyűjtése és táborba szállítása

A délvidéki zsidóság összegyűjtésére és elszállítására a Kárpátalján és Észak-Erdélyben élő zsidók elhurcolásával nagyjából egy időben került sor. 1944. április 12-én Endre László belügyi államtitkár elnökletével Munkácson tanácskozást tartottak Északkelet-Magyarország zsidóinak gettóba gyűjtéséről. Április 19-re a Belügyminisztériumba rendelték a szegedi, a pécsi és a szombathelyi csendőrkerületek parancsnokait. Baky László államtitkár arról tájékoztatta a megjelenteket, hogy a szerb határ mentén is meg kell kezdeni a zsidók kitelepítését. Az értekezlet után a helyi vezetők írásos „Tájékoztatót” is kaptak a végrehajtandó intézkedésekről. Ezek között szerepeltek a következő utasítások is: „A zsidók lakásait [...] át kell adni olyan tisztéknek, köz- és magántisztviselőknek, valamint munkásoknak, akik megfelelő egészséges lakással nem rendelkeznek. [...] Elvül szolgáljon, hogy minden zsidóvagyon az állam tulajdonába megy át, nemzeti vagyont képez... Különös gondot kell fordítani arra, hogy a készpénzt és értéktárgyakat, ékszereket a zsidók el ne rejtsek. Ezért szigorú személyi motozást kell tartani nemcsak akkor, amikor a lakásokról őket összeszedik, hanem akkor is, amikor az ideiglenes gyűjtőhelyről őket elszállítják.” A végrehajtási intézkedésekből a helyi vezetők levonhatták azt a következtetést, hogy a zsidókat a Szegeden, Baján és Szabadkán létesítendő táborokból majd ismeretlen helyre fogják szállítani, és az elhurcoltak nem fognak otthonaikba visszatérni.

Bács-Bodrog vármegyének a Ferenc-csatornáig terjedő alsó területén, valamint a Tisza menti településeken a zsidók összegyűjtése április 26-án kezdődött. A régió középső és északi területén május elején hurcolták el őket.

A lakóhelyéről elhajtott, elszállított délvidéki zsidóságot Szabadkán, Szegeden és Baján létesített ideiglenes gyűjtőtáborokban helyezték el. A szabadkai gettó területét április 27-én a vasútállomás mellett jelölte ki a város vezetése. Május 10-ig kellett ideköltöznie a Szabadkán élő mintegy 3000 zsidónak. A város többi részétől kerítéssel elválasztott területen akkora volt a zsúfoltság, hogy a helyi hatóságok, a tisztiorvos javaslatára – tartva a járványveszélytől – 2000 tifusz elleni szérumot utaltak ki. Szabadkán egy internálótábor is működött, amelyet egy háromemeletes gabonamalomból alakítottak ki. Idekerültek a topolyai, titeli és újvidéki járásokból elhurcolt zsidók. Az újvidéki zsidóság összegyűjtésére április 26-án és 27-én került sor. Közel 1900 főt kényszerítettek a zsinagóga, az iskola és más hitközségi épületek területére. Mintegy 300, különösen veszélyesnek ítélt zsidót ideiglenesen a Szabadság Szálló pincéjében helyeztek el. Az itt, valamint a hitközségi épületekben őrzött zsidókat folyamatosan szállították internálótáborokba, elsősorban a szabadkaiba. Április 29-én Újvidéken már csak 48 zsidó maradt. A szabadkai internálótáborban nemcsak a tisztálkodási lehetőséget, hanem az ivóvízellátást, a szennyvízelvezetést és a szemét elhordását sem biztosították. A helyzet tarthatatlanságát látva a helyi vezetés az itt fogva tartottakat május 15-én a szegedi és bajai gyűjtőtáborokba szállította. A szabadkai gettóban őrzött helyi



Az 1873-ban épült zentai Nagyszinagóga. A zsidóság deportálása után kifosztották, megrongálták. Állapota miatt 1957-ben lebontották

zsidókat június közepén Bácsalmásra vitték át. Innen június 26-án szállították őket tovább német munka- és haláltáborokba.

Baján már április 24-re elkészültek a két magtárhelyiségből és két iskolából kialakított internálótáborok. Az elhurcoltak első, 309 fős csoportja április 27-én érkezett Zomborból. A mintegy 1000 fős zombori zsidóságot április 26-án a helyi selyemgyár területén gyűjtötték össze, majd több transzportban valamennyiüket Bajára szállították. A Palánkáról érkező csoportokkal együtt április 29-én már 971 fő volt a Baján összegyűjtött délvidéki zsidók létszáma. Május közepére a bajai gyűjtőtáborban őrzöttek száma már meghaladta az 5000 főt. A létszámnövekedést részben az idézte elő, hogy a szabadkai és a szegedi internálótáborokból jelentős számban irányítottak ide foglyokat – főleg újvidékieket –, továbbá folyamatosan érkeztek zsidók Bács-Bodrog vármegye Duna menti, valamint a Ferenc-csatornától délre elhelyezkedő településeiről.

A zsúfoltság következtében fokozatosan romlottak az életkörülmények. A tisztiorvos már április végén jelentette a helyi rendőrkapitányságnak, hogy a jó ivóvízű kút kimerült, és új kút ásásáról kellene gondoskodni. A zsidók helyzetén a város vezetése nem könnyített, sőt május közepétől szigorú zárlat alá helyezték a tábor. Ez a rendelkezés már a gyűjtőhely felszámolását készítette elő. A bajai gyűjtőtáborban elhelyezett több mint 5000 zsidó deportálására május 28-án, pünkösdvasárnap került sor. A deportáltakat szállító vonat két nappal később ért az ausztriai Gänserndorfba. A munkabírókat ott tartották mezei munkára, a többieket Auschwitzba szállították.

A Magyarországhoz visszakerült területen, ahol a vézskorszak előtt mintegy 17 ezer zsidó élt, a Vajdasági Területi Bizottság 1946-ban csak 3532 túlélőt számolt össze. *A népiirtás áldozatainak száma meghaladja a 13 ezer főt.* A bevonulás alkalmával, valamint az 1942. évi „razzia” során a magyar fegyveres alakulatok mintegy ezer zsidót gyilkoltak meg. A 10 ezer deportált közül mintegy 8500 ember pusztult el a haláltáborokban, és 3500 főre tehető a munkaszolgálat során meghalt személyek száma.

STARK TAMÁS



# A leszámolás, „likvidálás” korszaka, 1945–1948

## Politikai elnyomás Szerbiában a II. világháború után

A politikai elnyomás mértékét Szerbiában 1944 és 1953 között több társadalmi, történelmi és politikai-ideológiai tényező befolyásolta. Más kelet-európai országokhoz hasonlóan a II. világháborúban győztes forradalmi erők Jugoszláviában is igyekeztek a szovjet példát követni a szocialista társadalom kiépítésében. Ez az ideológián és a pártállami intézményeken keresztül folytatott elnyomáson alapult. Azonban mindegyik ország külön eset, ezért az állami elnyomást egyrészt szélesebb kelet-európai jelenségként, a kor összefüggéseiben elhelyezve, másrészt a sajátos szerbiai és jugoszláviai társadalmi és történelmi viszonyok termékeként is kell vizsgálni.

### Erőszak – intézményeken keresztül

A Jugoszláv Kommunista Párt (JKP) az antifaszizmus eszköztárával megszerzte a fegyveres erők feletti kizárólagos ellenőrzést, és a Vörös Hadsereg támogatásával kivívta a győzelmet a felszabadító és polgárháborúban. Az ezt követő elnyomás a leninista-etatista szocialista forradalom gyors és biztos megvalósításának eszköze volt az

elmaradott agrárországban, ahol nem adottak – a Marx elmélete szerinti – feltételek a proletárdiktatúrára. Az erőszakot a pártállam gyakorolta saját intézményein keresztül: a politikai szervezetein (AVNOJ – Jugoszláv Népfelszabadító Antifaszizta Tanács, NKOJ – Jugoszláv Nemzeti Felszabadító Bizottság, OZNA – Népvédelmi Osztály) keresztül a különböző társadalmi-politikai szervezetek (Népfront, Jugoszláv Antifaszizta Nők Frontja, ifjúság, szakszervezetek és szakmai egyesületek) ideológiai propaganda-támogatásával. Az alapcél a szovjet társadalmi modell átvétele, a parlamentarizmus megszüntetése és az egy-pártrendszer diktatúrájának bevezetése, az állami szocializmus létrehozása a gazdaságban (a piaci viszonyok megszüntetésével és a magántulajdon eltörlésével), valamint a szocialista realizmus kulturális modelljének bevezetése, illetve a szellemi élet és szellemi termékek kiadása feletti ellenőrzés megszerzése a hatalmat kiszolgáló agitprop szolgálat révén.



AVNOJ-pecsét

Forrás:  
<http://www.delvidekitragedia.hu>  
Leksikon 1941–1945

A forradalom kulcsfontosságú szerve az OZNA volt, amelyet a szovjet minta alapján alakítottak ki olyan megbízható kommunista káderekből, akik át-estek az NKVD (a szovjet belbiztonsági szolgálat) kiképzésén. A totalitárius rendszer kiépítésével együtt járt az ellenzék teljes megszüntetése, ellenzéki pártok vezetőinek üldözése, az ellenállás megtörése, az egyházak ellehetetlenítése és a papságra gyakorolt nyomás, a régi polgári réteg, a parasztság és más, a rájuk kényszerített változá-

sokkal és a JKP hatalmi monopóliumával szemben ellenállást tanúsító társadalmi rétegek elnyomása. A politikai elnyomás intenzitása, módszerei és formái alapján az 1945–1951 közötti periódus kiemelkedik Szerbiában, az elnyomási módszerek soha nem látott intenzitását, összetettségét, brutalitását és megjelenési formáját hozva. Ezt támasztja alá a politikai elitéltek és a szigorú büntetések (tárgyalás nélküli kivégzések vagy bírói úton kimondott halálos ítéletek) számának összehasonlítása, illetve az emberi jogok és szabadság korlátozásának mértéke is.

### Az elnyomás korszakai

Jugoszláviában a pártállami elnyomás jellemzői alapján – intenzitás, módszerek és célok – három korszakot lehet megkülönböztetni.

A nagy proletárforradalmat életető jugoszláv plakát, 1945 körül



Az újívidéki helyőrség. Marko Jokić, az OZNA tisztje, a helyőrség parancsnoka és Radivoj Golubević-Techničar, 1944. december



Forrás: <http://www.delvidekitragedia.hu>, Vajdasági Múzeum



1. A „nép ellenségeinek” likvidálása, 1944–1946. Ez a legelső és legintenzívebb szakasz, amelynek során a JKP leszámolt a politikai és az osztályellenességgel, a háborús bűnösökkel és a kollaboránsokkal. A párt magához ragadta a hatalmat, és ellehetlenítette a népfronton kívüli ellenzéket.

2. A forradalom „társutasainak” kiiktatása, 1946–1948. A népfronton belül háttérbe szorították a reformok és az egypárti diktatúra ellenzőit. A bolsevikok példáját vették alapul, azt, ahogyan ők szabadultak meg az eszerektől, létrehozva az egységet, *de facto* bevezetve az egypártrendszert. A hidegháború elmélyülésével a kollaborálás és a háborús bűnök vádpontjait felváltotta a Nyugat érdekében végzett kémkedés és összeesküvés szervezésének vádja.

3. Leszámolás a „párton belüli ellenességgel és egyéb ellenzékkel”, 1948–1953. A Sztálinnal való szakítást követően bezárult az erőszak köre. A párt eretnekei ugyanannak a politikai kultúrának váltak áldozataivá, amit maguk is hirdettek: „a politikai másként gondolkodó egyenlő az állam ellenségével.” Az újra fokozódó elnyomás járulékos kárvallottjai most a parasztok lettek, akik ellenálltak a kollektívizálásnak és a kényszerbeszolgáltatásnak, illetve a polgári ellenzék maradványai.

A saját útnak, a „szocializmus demokratikus formájának” a meghirdetése csak az 1950-es évek elején kezdődött. A Nyugathoz való közeledés és a sztálinizmus tagadása jegyében a demokratizálódás és öngazgatás címszó alatt folytatott kampány során „az ellenőrzött szabadság rendszerében” foko-

zatosan csökkent az elnyomás mértéke. Kifinomultabbak lettek módszerei és formái, kevésbé voltak brutálisak és többnyire törvényi keretek között maradtak. Mégis az a politikai elv, miszerint a politikai másként gondolkodó egyenlő az állam ellenségével, a szocialista korszak végéig érvényben maradt.

### Megszabadulás a nép ellenségeitől, 1944–1946

1944 őszén Szerbia egyes területeinek felszabadulásával egyidejűleg elindult a nép ellenségeitől való megszabadulás folyamata. A vád: *háborús bűnök* elkövetése és *kollaborálás* volt. Ebben az antifasiszta retorikával álcázott osztály- és politikai forradalom elemei voltak a meghatározók, de megjelent motivációként a személyes bosszú, haszonvágy, karrierizmus is. A felszabadulás miatt érzett öröm sokak számára nem sokáig volt felhőtlen. Az új forradalmi hatalom célkeresztjében a bizonyítottan bűnös és kollaboráns elemek mellett elsősorban a *régi polgári réteg* – polgári politikusok, tisztviselők, kereskedők, iparosok, egyházi személyek, falusi gazdák (kulákok) – és mindazok kerültek, akik a háború előtti időszakban vagy a háború alatt valamilyen módon részt vettek az állami adminisztrációban, vagy jelentőséggel bírtak a közéletben és nem voltak kommunista meggyőződésűek. Már az is elégnek tűnt, ha valaki ismerőse vagy netán rokona volt a gyanúsított személyeknek. A politikai elnyomás közvetlenül Szerbia felszabadulása után két fázisban történt. Az 1945 márciusáig tartó szakaszban intézményesült keretek nélkül,

úgynevezett *vad tisztogatás* keretében (leggyakrabban bírósági tárgyalás nélkül vagy képmutató és titkos bírósági eljárás során) történtek likvidálások és vádemelések, míg az 1945 márciusától 1946 második feléig tartó második periódusban több tízezer nyilvános perben katonai bíróságok és az úgynevezett becsületbíróságok előtt, valamint polgári bírósági eljárásokban.

Az elnyomás mértéke és intenzitása az első szakaszban volt a legnagyobb, amikor annak legfőbb gyakorlója az OZNA és különböző katonai egységek voltak. A törvénytelen, időnként vad és anarchikus tisztogatás később törvényileg szabályozottá és intézményesültté „szelídült”. A katonai bíróságok 1945 őszéig folytattak eljárásokat, amikor is a folyamatba bekapcsolódtak a civil bíróságok. A már publikált források tanúsága szerint az OZNA politikai utasítással és határozatokkal rendelkezett a politikai ellenlábások és osztályellenességek, illetve kollaboránsok és háborús bűnösök likvidálásáról. Gyakori forgatókönyv volt, hogy a nép ellenségeit előbb likvidálták és csak utólag hoztak ítéletet a tekintélyesebb polgárok esetében.

A hatalom teljes együttműködést várt el a pártaktivisták és a polgárok részéről a „reakció” likvidálásában, és nem tanúsított semmilyen megértést a „kispolgáriság” és a „hogy árulhatnám el a szomszédomat!?” kérdéssel szemben. A pártdirektíva létezéséről tanúskodik az I. sumadijai partizánbrigád parancsnokának visszaemlékezése is: „Egységem Sumadijában maradt, hogy megtisztítsa a terepet. Dušan Petrović-Sane 1944 őszén kiadta a parancsot, miszerint sietni kell a likvidálásokkal, mindenekelőtt a csetnikekkel, mielőtt feláll a legális hatalom és a törvény, mert, mondta, akkor sokan büntetlenül megúszhatják.” Különösen a párt hatását hangsúlyozza, amit néhány politikai biztos testesített meg: „Én katonaként hűségesen végrehajtottam, amit a politikai biztos és a párt helyi képviselői, a járási bizottságok elhatároztak... A Párt volt számomra az isten, élet-halál ura volt a terepen. Az egység parancsnokaként nem kérdezhettem meg, honnan vannak a biztosoknak az adatok és a listák, hogy kiket kell likvidálni.” Ezt alátámasztja

Áttörik a szerémségi frontot a Vörös Hadsereg és a Jugoszláv Népfelszabadító Hadsereg csapatai, 1945. április 12.



Forrás: <http://www.rainakronikaespipla.com/kronika/1945>



Aleksandar Rankovićnak az a publikált távirata is, amelyet a Horvátország területén működő OZNA-nak küldött 1945. május 15-én. Ebben a következőket írja: „Az önök tevékenysége Zágrábban nem kielégítő. Zágráb felszabadítása óta eltelt 10 nap alatt mindössze 200 banditát lőttek agyon. Utasításainkkal ellentétesen tevékenykedik, mert azt parancsoltuk, hogy gyorsan és határozottan dolgozzon és mindennel végezzen az első napokban.” Ugyanebben a szellemiségben íródott Edvard Kardelj távirata is Boris Kidričnek egy hónappal később: „Legkésőbb 3 héten belül feloszlatták a becsületbíróságokat, és a katonai bíróságok csakis katonák ügyében ítélezhetnek, minden más ügyet a rendes bíróságok vesznek át. Semmilyen magyarázata nem lehet arra, hogy ilyen lassan halad a tisztogatással.”

### Az elnyomás „technológiája”

A tervezett és válogatás nélküli leszámolás a nép ellenségeivel és a kollaboránsokkal a felszabadulás utáni első napokban bizonyos társadalmi-történelmi körülmények miatt (a monarchista mozgalom erőteljesebb volta, a német, a magyar és az albán kisebbség nagyobb létszáma) különösen intenzív volt Szerbia területén. Az eddig vizsgált dokumentumok alapján megállapítható, hogy az elnyomás és a likvidálás forgatókönyve többé-kevésbé azonos volt minden szerbiai városban és községben, ám az erőssége függött a helyi viszonyoktól és az elnyomó apparátus-



Palánkai partizánok, 1944. november

ban közreműködők személyiségétől. Az OZNA élén egész Jugoszláviára kiterjedő hatáskörrel Aleksandar Ranković állt. A szervezet szovjet minta alapján 1944. május 13-án jött létre, szerbiai osztálya pedig 1944 júniusában Vis szigetén alakult meg. A felszabadulást követően Szerbia-szerbe megalakultak az egységei, majd kialakították a megbízottak hálózatát s ezzel megvalósult az OZNA mindenre kiterjedő ellenőrzése Szerbia lakossága felett.

Az ítélethozatal az első időkben titkos és teljesen fiktív volt. Nyilvános bírósági eljárásra csak a tekintélyesebb polgárok esetében, megrendezett körülmények között, a pártaktivisták által irányítottak üvöltözése mellett került sor, hogy a nép szeme előtt bemutathassák: kollaboránsokról és gonoszte-

vőkről van szó. Megfelelő börtönkapacitás híján Szerbia számos részén ideiglenes gyűjtőtáborokat emeltek a kollaboránsok, a nép ellenségei és az árulók részére (Slavnik Leskovácon, Metino brdo Kragujevacnál, Vistad Valjevóban, Banjica Belgrádnál stb.). Emellett a Vajdaságban tucatjával épültek táborok a német Volksdeutsch-tagok és a magyarok részére (Járek, Gakovo, Tomaševac).

A „likvidálási folyamatban” számos szabálytalanságot követtek el, ezért 1945. február elején megérkezett a parancs, hogy ebben a munkában nagyobb felelősséggel és több fegyelemmel járjanak el, és a gyanúsítottakat adják át a magasabb bírósági szerveknek. 1944 végén érkeztek az első jelek a legmagasabb OZNA-tisztségviselőktől arra vonatkozóan, hogy az eddigi gyakorlatot fel kell adni, és át kell térni az elnyomás intézményesült formájára. A bírósági ítélet nélküli kivégzések idővel politikailag is célszerűtlenné váltak, ezért 1945 júliusának végén az OZNA vezetőségi ülésén ismét figyelemztettek: „Eltársak, fejezzék be végre a likvidálásokat! Nem azért, mert sajnálom az ellenséget, nem sajnálom a saját apámat sem, hanem mert a nép körében rosszállást kelt. Arra kell törekednünk, hogy új módszert találjunk, amelynek segítségével ugyanazt az ellenséget eltávolíthatjuk.” Vagyis a bírósági eljárás nélküli kivégzések megszüntetését nem humanitárius érvekkel indokolták, vagy azzal, hogy gonoszított, hanem a nép körében keltett nyugtalansággal és szűk pártterdek-

Partizánegységek vezetői támadás előtt Obrežában. Bal oldalon Žarko Veselinov, a Jugoszláv Kommunista Párt Vajdasági Tartományi Bizottságának politikai vezetője, 1944. május



Szimpatiatüntetetés Tito és a partizánok mellett, illetve II. Péter jugoszláv király ellen. Split, 1944



Forrás: <http://www.deliwikitragedia.hu>, Vajdasági Múzeum

Forrás: <http://www.ratnakomikaspilita.com>



kel. Đilas emlékirataiban hasonló figyelmeztetést adott Tito szájába, aki 1945 őszi állítólag a JKP Politikai Bizottságában követelte, hogy hagyják abba a likvidálásokat, mert a halálbüntetésnek már nincs hatása. Az OZNA-jelentésekből láthatjuk, hogy voltak olyan esetek, amikor pszichopatológus jelenségek fordultak elő a végrehajtók körében. „Többnyire az első brigád petrinjei zászlóaljának harcosai voltak azok, akik szadistaként kínozták a banditákat, akiket elvezettek a kivégzésre. Ez már szenvedélyükké vált, olyannyira, hogy immár nem csupán a banditákról és az esetleges politikailag kellemetlen következményekről volt szó, de az illető harcosok és parancsnokaik morális egzisztenciája vált kérdésessé.”

A polgárok és a helyi hatóságok kezdeményezései közvetlenül a felszabadulás után, hogy aláírásgyűjtéssel, petícióban kérjék bizonyos tekintélyes polgárok megmentését, rendszerint nem jártak eredménnyel.

### Tömeges kivégzések a katonák által

Az OZNA mellett, Koszovó és a Vajdaság egyes területein, ott, ahol katonai közigazgatás volt, a katonaság is tömeges kivégzéseket hajtott végre (a legtöbbit Szlovéniában és részben Boszniában). Ezeket a *nagyobb tömegesség* jellemzi, de gyakori a háborús bosszú anarchikussága, jellemzők a túlzások a likvidálásoknál, a hadifoglyok felkoncolása és hasonlók. A kivégzettek holttestét elrettentés céljából *gyakran közszemlére tették*, de voltak olyan esetek is, amikor a civileknek engedték át a kínzást és verést. Az eddig feldolgozott iratok alapján egyfelől megállapíthatjuk, hogy Szerbiában sokkal nagyobb volt a civil áldozatok aránya, mint Szlovéniában. Másfelől a likvidált személyek többségükben annak a környéknek a lakói voltak, ahol kivégezték őket, így beazonosításuk lényegesen könnyebb, mint Szlovéniában. Az OZNA igen jó nyilvántartást vezetett a kivégzésekről, míg a katonaságra, amely ezt a feladatot Szlovéniában végezte, ez nem volt jellemző.

A Szerbia területén található *titkos tömegsírok* méreteit tekintve kisebbek, leggyakrabban 100 körüli az ott elhan-

tolt áldozatok száma. Kezdetben, amíg a rendszer nem alakult ki teljesen, a kivégzettek családjai felkeresték a helyszínt, ahonnan erőszakkal zavarták el őket. A rokonság számára szigorúan tilos volt a maradványok tisztességes eltemetése, mint ahogy a helyszín megközelítése is. *A kivégzettek kihantolása szigorú bűnténynek minősült.* A Belügyminisztérium 1253. számú rendeletével 1945. május 18-án valamennyi temetőt, ahol a nép ellenségei és fasiszták voltak, titkosnak nyilvánítottak, amiket álcázni kellett és minden nyomot eltüntetni létezésükről, valamint megtiltani a megközelítésüket.

### Adatok és kimutatások

A mindmáig elterjedt nézettel ellentétben, a kivégzettekről és szökevényekről mégis *részletes és pontos kimutatások* készültek. Először rendszerint a helyi népfelzabardító bizottságok vették nyilvántartásba a kivégzetteket, később jelezték a belső biztonsági szolgálatoknak is. A nevek mellett általában csak betűk álltak: DM (Draža Mihailović mozgalma) SDS ZBOR (nép ellensége, rejtegető, kollaboráns). A nők esetében leggyakrabban az állt, hogy kémnő, rejtegető, prostituált. Volt olyan eset is, hogy tévedésből végeztek ki azonos nevű személyt, majd a jelentésben azt írták, hogy „nem számít, ő is napjaink ellensége”. Később, 1946 folyamán, különösen a Kominformmal történő szakítás után, az OZNA helyi szervei azt a feladatot kapták, hogy

minden listát rendezzenek, és jelentéseiket juttassák el a magasabb szervekhez, vélhetően a belső ellenség feltérképezéséhez a nagy szakítás idején kialakult politikai instabilitás idején.

A tehetösebb és tekintélyesebb polgárok esetében 1945–1948 között az államosítás és vagyonek Kobzás legalizálása érdekében ítéletet hoztak a konfiskálásról. Gyakori volt, hogy a leölt személyekről hamis híreket terjesztett a biztonsági szolgálat, s hogy a tömeges kivégzések hatását enyhítsék, hamis reményeket ébresztettek az áldozatok családjai körében: „Oroszországba távozott”, „Vorosilovból jelentkezett”, „Triesztből jelentkezett”, „Szi-bériában van táborban” stb. híreket továbbítottak. A nép ellenségeinek családtagjait hosszú időre megbélyegezte az új hatalom, az anyagi és más társadalmi járandóságok osztásakor leghátul álltak a sorban.

**SRDAN CVETKOVIĆ**  
(Fordította: Hornyák Árpád)

Irodalom

Ulam, R.: Nedovršena revolucija. Beograd, 1990; Cvetković, S.: Između srpa i čekića – Represija u Srbiji 1944–1953. Beograd, 2006; Petranović, B.: Jugoslavija na razmeđu 1945–1950. Beograd, 1995; Vodušek Starić, J.: Kako su komunisti osvojili vlast 1944–1946. Zagreb, 2006; Dedijer, V.: Novi prilozi za biografiju druga Tita. Beograd, 1983; Jackson, France J.: The Dark Years 1940–1944. New York, 2003; Partizanski zločina i komunistička represija u Hrvatskoj 1945–1946 – Dokumenti. Zagreb, 2006; Cvetković, S.: Godišnji izveštaj 2010 – Državna komisija za tajne grobnice ubijenih posle 12. septembra 1944. Beograd, 2010.

## História

### KEDVES OLVASÓINK!

Köszönetünket fejezzük ki mindazoknak, akik a 2010. évi személyi jövedelemadójuk 1%-át alapítványunknak ajánlották fel.

A befolyt 924 562 Ft-ot nyomdaköltségre fordítottuk.

Örömmel fogadnánk, ha adójuk 1%-ával lapunk megjelenését továbbra is támogatnák.

**Adószámunk: 19654243-2-41**  
**História Alapítvány**

Köszönjük felajánlásait!

## Köszönet

A Rodostó Alapítvány köszönetét fejezi ki mindazoknak, akik 2010. évi személyi jövedelemadójuk 1%-át alapítványunknak ajánlották fel.

A befolyt 64 010 Ft-ot működési költségre fordították.

Adószámuk: 18232785-1-43



# Kisebbségi sors a II. világháború végén

## Magyarok és németek Jugoszláviában

A magyarok és a németek Jugoszlávia legnépesebb kisebbségei közé tartoztak. Az északi területeken szétszórva éltek Szlovéniában, Horvátországban és Szlavóniában, a Bácskában, Baranyában és a Bánátban, míg egyes csoportjaik 1878 után Boszniában telepedtek le. Az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása után e két nemzet tagjai akarattal ellenére kisebbségi sorsba kerültek.

### A délszláv állam kisebbségpolitikája

A hatalom új birtokosai diadalmas nacionalizmussal eltelve nem tettek különbséget az egyes kisebbségek között, mint ahogy a kisebbségi lakosság egyes rétegei között sem. Kollektíven hibáztatták őket mindazokért a valós és állítólagos sérelmekért, amiket az államalkotó nemzetek (szerbek, horvátok és szlovének) elszenvedtek a Habsburg Monarchiában eltöltött évszázadok során. Emiatt sem a németek, sem a magyarok helyzete nem volt kielégítő a két világháború közötti korszakban. Különösen rossz volt a sorsa a németeknek Szlovéniában és a magyaroknak a Vajdaságban. Emiatt aligha lehet csodálkozni azon, hogy e két kisebbség tagjaiban nem alakult ki az új délszláv állam iránti lojalitás érzése, és sokan közülük anyaországaik propagandájának hatása alá kerültek, amelyek igyekeztek felhasználni őket külpolitikai céljaikra.

A jugoszláv hatalom sokáig nem volt kész arra, hogy lényegi kérdésekben kedvezzen a nemzeti kisebbségeknek. Bizonyos engedményeket kaptak ugyan az 1930-as években és az 1940-es évek elején, amelyeket a jugoszláv kormányzat a Németországgal és Magyarországgal való kapcsolatainak javítása érdekében igyekezett kihasználni.

Miután az engedményeket külpolitikai kényszer eredményeként szerezték meg, mindez megerősítette a kisebbségeket abban a hitükben, hogy helyes úton járnak, amikor az anyaországra kívánnak támaszkodni – és ez nem növelte lojalitásukat azon állam irányába, amelyben éltek.

### Kisebbségek a bevonulók oldalán

1941 áprilisában is, amikor Németország és szövetségesei megtámadták Jugoszláviát, mindkét kisebbség egy része eleget tett a mozgósításnak, de többségük szívében, vagy gyakorlati tetteiben is, a támadók oldalán állt. Fegyveres vagy fegyvertelen csoportjaik több helységben még a jugoszláv katonaság visszavonulása előtt átvették a hatalmat, lefegyverezve a visszavonuló egységeket, néhány helyen fegyveres összetűzés is kialakult.

A jugoszláv állam feldarabolása azonban a magyar és a német kisebbség feldarabolásához is vezetett, amelyek a regionális eltérések miatt éppen ekkorra kezdtek volna egységes nemzeti csoporttá válni. A németek egyes csoportjai által lakott területek Olaszországhoz kerültek, ahonnan kitelepültek, másokat közvetlenül a Harmadik Birodalomhoz csatoltak (például a stájer területen élők). A Független Horvát Államban (NDH) élők autonóm státust kaptak saját fegyveres egységek állításának jogával. A magyaroknak ez nem sikerült. Az ő helyzetüket mindvégig beárnyékolta az NDH feszült viszonya Magyarországgal a Muraköz miatt. Hasonlóan a Bácskához és Baranyához: az ottani németek csatlakoztak a Magyarországi Népi Németek Szövetségéhez s az erdélyi szászok mellett a Volksbund legradikálisabb részét alkották. A Bánátban és Szerbiában a németek széles körű sze-

mélyi és kollektív autonómiát kaptak, egyidejűleg a német megszállók közigazgatásának a gerincét alkották. Az ottani magyar kisebbség másodrendű lett, miután anyaországuk nem volt abban a helyzetben, hogy diktálhassa a feltételeket.

### Bosszú a kisebbségeken: a partizánok

Azok a gonoszítottak, amiket a megszálló hatalmak követtek el a háború idején, s amelyek egy részében a kisebbségekhez tartozók is részt vettek, súlyos bosszúálláshoz vezettek a háború végén. Végrehajtói a Jugoszláv Kommunista Párt (JKP) által vezetett partizánok voltak. Bár elsősorban nemzeti színezete volt, mégis internacionalista ideológiai előjelet is felfedezhetünk benne, és egy sokkal szélesebb terrorhullám részét képezte, amely a politikai és osztályellenséggel való leszámolást célozta. Paradoxonnak hathat, de éppen a politikai, ideológiai és osztályalapon álló internacionalisták voltak a kisebbségekkel szembeni „etnikai tisztogatás” fő szószólói.

Tisztogatási tervek már a béke utolsó évtizedében felmerültek, de a háború kitöréséig a politikai spektrum szélén helyezkedtek el. A háborús veszteségek és áldozatok – beleértve a szerb és a szlovén lakosság tömeges elűldözését a német és a magyar, illetve az usztasa hatóságok részéről – azonban nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy a kisebbségi kérdésnek e „megoldási formájával” mint reális lehetőséggel számoljanak. A csetnikektől függetlenül, akik etnikailag homogén Nagy-Szerbiáról álmodoztak, a szlovének az évszázados nemzeti harcuk betetőzéseként hasonló terveket dolgoztak ki a németektől való megszabadulásra a szlovénlakta területeken. A kommunista pánszlávizmus, polgári nacionalizmus és a háborús veszteségek és szenvedések feletti bosszúvágy, valamint az új hatalom anyagi érdekei (különösen a jómódú Volksbund-tagok esetében) jelentős kihatással voltak a német és a magyar kisebbség sorsának alakulására a háború utolsó szakaszában és a béke első hónapjaiban.

A partizánmozgalom volt az egyetlen olyan harcoló fél a feldarabolt Jugoszláviában, amely nem csak névleg



http://www.dvvh.org/batschka



A Kopp család. Bácsszentiván, 1937

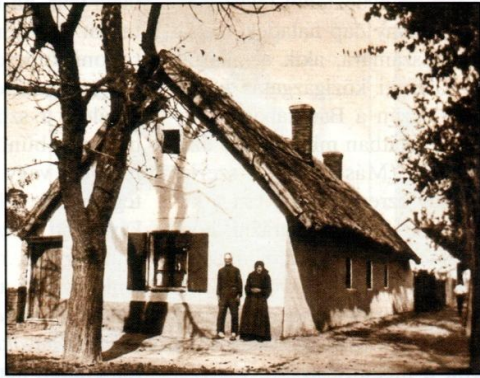


Német parasztnő szüreten, 1941



Bánati német lányok ünneplőben, 1941

## Bácskai és bánati németek, 1920–1941



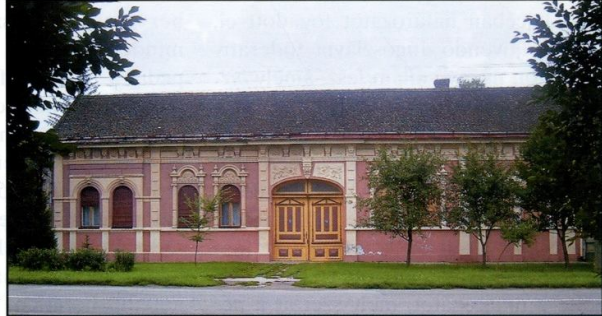
1780-ban épült bácskai német parasztház



A Sella lányok kedvenceikkel. Csátalja, 1941



Tanóra egy bácskai német iskolában, 1930-as évek



Régi német polgárház Tiszaistvánfalván, más néven Járeken vagy Backi Jarakon

Bevonuló bánati népi német férfiak, 1941 körül



Bácskai németek a Waffen-SS kötelékében a „hazait” kószolják, 1941



volt többnemzetiségű. Szociális forradalmat és nemzeti egyenjogúságot ígérve igyekezett megnyerni a nemzeti kisebbségek tagjait is, akik a háború előtt az ország északi részein nagy hányadát tették ki a JKP párttagságának, de akiknek jelentős része azonban már a háború első éveiben elpusztult. A későbbi kísérletek, hogy a kisebbségek tagjait, különösen a németeket és a magyarokat nagyobb számban nyerjék meg a népfelszabadító mozgalomban való részvételre, kevés eredménnyel jártak. A partizánmozgalom vezetése azonban nem hagyott fel e törekvésével, bár a későbbi felhívásokból már egyre inkább kihallatszott a kollektív büntetéssel való fenyegetés is mindazok számára, akik „szláv vérrrel szennyezték be kezüket”.

Ez összhangban volt a partizánmozgalom vezetésében is jelen lévő ellentétes áramlatokkal. A JKP Központi Bizottságának Politikai Irodája 1943 októberében tette közzé, hogy a népfelszabadító mozgalom a délszlávok (beleértve a bolgárokat is) föderációjáért harcol. Ezzel egyértelműen kifejezésre juttatta a mozgalom (pán)szláv jellegét. A partizánmozgalom *ad hoc* parlamentje, az AVNOJ, 1943. november 29–30-án megtartott második ülésén, Jajcában határozatot fogadott el, hogy a jövőndő Jugoszlávia föderatív alapokon nyugvó állam lesz, amely *biztosítja valamennyi délszláv nemzet egyenjogúságát és a nemzeti kisebbségek jogait*. Közvetlenül ezt követően Rodoljub Čolaković, az AVNOJ titkára meglátogatta a szlovén népfelszabadító bizottság végrehajtó bizottsága mellett működő tudományos intézetet, és közölte a határozatot, mely szerint a németeket (a magyarokat nem!) a háború után kiűzik az országból. A következő évben is számos alkalommal foglalkoztak a németek elűzésének és kitelepítésének a kérdésével.

### **Katonai közigazgatás a visszafoglalt területeken**

1944 októberében elkezdődtek azok a folyamatok, amelyek előrevetítették, mi lesz a német és részben a magyar kisebbség további sorsa. A Vörös Hadsereg és a Népfelszabadító Bizottság Hadseregének egységei október közepéig elfoglalták a Bánátot és a Bácskát. Bánátban a német népcsoportok

vezetése részletesen megtervezte a kiűritést, de az utolsó pillanatig nem merte végrehajtani, miután Belgrádból, illetve Berlinből nem érkezett meg a jóváhagyás. Emiatt az ott tartózkodó népi németek 90%-a partizán fennhatóság alá került. Kiszámú német lakossággal együtt a magyarok egy kisebb csoportja is visszavonult, ám a többség, úgy gondolván, hogy nem követett el semmilyen bűnt, sem a szerbek, sem a zsidó lakosság ellen, a helyén maradt. A Bácskában nem voltak tervek a német lakosság kitelepítésére, nehogy megijessék a magyar hatóságokat, de a terület nyugatabbi fekvése lehetővé tett néhány nap haladékot a távozásra azok számára, akik el akartak menni. A katonai közigazgatás adatai szerint 1944 őszén a Bácskában, Baranyában és a Bánátban mintegy 155 ezer német maradt. (Más források szerint mindössze 100 ezren voltak.) Ezt a különbséget azzal lehet magyarázni, hogy *a kritikus pillanatokban sokan magyaroknak vallották magukat*, különösen az értelmiség és a tehetősebb rétegek közül, abban a reményben, hogy könnyebben elkerülhetik a megtorlást.

A Vajdaság Népfelszabadító Bizottságának főparancsnoksága már október 9-én megfosztotta a németeket minden joguktól, hat nappal később pedig a helyi népfelszabadító bizottságoknak elrendelte valamennyi olyan, döntően német-, magyar- és románlakta település összeírását, amelyek segítették a megszállókat. Az új hatalomnak minél sikeresebb és gyorsabb megszilárdítása érdekében e heterogén lakosságú és a háború folytatásához nélkülözhetetlen, gazdag nyersanyagforrásokkal (döntően élelmiszerrel) rendelkező területen, a Bácskában, a Bánátban és Baranyában október 17-én bevezették a katonai közigazgatást Ivan Rukavina tábornokkal az élén. Ennek nem titkolták a szláv karakterét, s deklarált célja volt a megszállás és a kisebbséghez tartozók működése következményeinek megszüntetése, illetve a terep előkészítése a népfelszabadító bizottságok számára a hatalom átvételére. A kisebbségekkel szemben egy sor korlátozó intézkedést léptettek életbe: például a szabad mozgás, anyanyelvhasználat tilalmát, illetve bevezették a kényszermunkát.

Már az első napokban és még az új hatalom helyi szerveinek létrejötte előtt történtek visszaélések, letartóztatások, rablások és nemi erőszak a kisebbségi közösségek tagjaival szemben. Előfordult a német és a magyar lakosság csoportos és helyenként tömeges kivégzése is. Ezek kivizsgálása még messze nem tekinthető befejezettnek, de a túlélő szemtanúk és a megőrzött források szerint egyértelmű, hogy az elkövetők túlnyomórészt a Népfelszabadító Hadsereg és a Népvédelmi Osztály tagjai közül kerültek ki. Életével fizetett valaki, ha valamilyen „fasiszta szervezet” tagja volt, ha részt vett a megszálló hatalom közigazgatási apparátusában, rokoni kapcsolatban állt a megszálló katonasággal, elkövetett valamilyen visszaélést a szláv lakossággal szemben, háborús bűnökben marasztható el, fegyvert vagy katonai felszerelést rejtgetett, de a leszámolásokban szerepet kaphatott a személyes ellenszenv, bosszú, irigység, nyereségvágy is. A visszaemlékezések alapján kitűnik, hogy *a kivégzettek száma nagymértékben függött a helyi viszonyoktól*, a lakosság hangulatától, emberi kapcsolatoktól, vagy egy-egy jobb indulatú jugoszláv, illetve szovjet katonai parancsnoktól.

### **A kivégzettek számáról**

A kivégzettek számáról mind a németek, mind a magyarok esetében nagyon eltérő adatok találhatóak a szakirodalomban. Törvényszerű, hogy azok a számok, amelyek először jutnak el a nyilvánossághoz, felnagyítottak – akár az átértelt események hatására, akár félelemből vagy propagandisztikus célokból. Az 1960-as évek elején a német kormány által végzett számítások szerint a bosszú első hullámának 5777 népi német esett áldozatul, főleg a Bácskában és a Bánátban. A népi németeknek az 1990-es években végzett számításai szerint ez a szám megközelítette a nyolcezret. Az OZNA nemrégiben megjelentetett adatai szerint a Vajdaságban 1944 őszén *6763 németet végeztek ki*. Az erőszaknak és a bosszúnak e hullámában váltak áldozattá a magyarok is. A velük kapcsolatos számok 5000 és 45 ezer között mozognak. Aleksandar Kasaš a korántsem teljes listák alapján *5000–8000 fő közé teszi a magyar áldozatok számát*.



Forrás: Szabó Róbert



Magyar-szerb polgárcsalád. Újvidék, 1924



Cséplés a gazdaságban, 1930-as évek

## Vajdasági magyarok, 1924–1944



Magyar parasztasszony. Bácska, 1944



Családi ünnep a kertben, 1940-es évek



A Magyar Állami Hitelbank épülete Zomborban, 1930-as évek



Csúrogi diákok, 1926

Bukovinai csángó gyerekek lakodalmast játszanak. Bácska, 1944



MNM Történeti Fényképtár

Bácskába telepített bukovinai székely házaspár új portáján, 1941 nyara



MNM Történeti Fényképtár



Az OZNA szerint 1776 magyart végeztek ki, de ez semmiképpen sem tekinthető teljesnek.

A magyar és a német, illetve néhány helyen a „megbízhatatlan” román lakosságot is kényszermunkára vitték. Ehhez kapcsolódott a német és részben a magyar lakosság internálása, aminek során regionális és nemzeti eltérések figyelhetők meg. A németeket tekintették a fő bűnösöknek a Bánátban, míg a többi kisebbséget „csak” bűnrészességgel és passzív megfigyeléssel vádolták; ugyanakkor a Bácskában a magyarokat egyformán bűnösnek tartották a németekkel, akikkel azonos büntetést érdemelnek. A német lakosság részleges internálása a Bánátban már a katonai közigazgatás (1944. október) másnapján megindult, míg ugyanez a folyamat a Bácskában csak november derekán kezdődött el. A bácskai magyarok internálása ugyanakkor már október 19-én megkezdődött. Bár eleinte úgy tűnt, hogy a két kisebbség sorsa azonos vagy legalábbis nagyban hasonló lesz, igen rövid időn belül jelentős különbségek alakultak ki.

### Németek a táborokban

A népi németek internálása 1945 derekáig elhúzódott, ekkor a Jugoszlávia területén maradt németek döntő többsége táborba került. Ezután kezdődhetett meg a partizán önkéntesek betelepítése a németek birtokaira, amiket az AVNOJ elnökségének 1944. november 21-i határozata alapján kisajátítottak. A táborokba került mintegy 90 ezer-100 ezer németből a Szovjetunió kérésére több ezret szállítottak kényszermunkára a Szovjetunióba, főleg 17–35 év közötti nőket és 15–45 év közötti férfiakat, akik 1949-ig dolgoztak ott igen nehéz körülmények között.

A Jugoszláviában kialakított internálótáborokban embertelen körülmények uralkodtak, fontos azonban megjegyezni, hogy a körülményeket a jugoszláv hatóságok nem szándékosan idézték elő. A visszaemlékezések és az újabb kutatások szerint a szerény lehetőségek határain belül igyekeztek javítani is azokon, ám „odakint” a civil lakosság is nagy nélkülözésben élt.

A népi németek internálását nem a kommunista hatalom genocídiumvágya

vezérelte, nem megsemmisíteni akarta őket – ahogy azt a népi német publicisztikában gyakran olvashatjuk –, hanem az *országból való eltávolítás* szándéka. A jugoszláv hatóságok többször fordultak a nagyhatalmakhoz, hogy engedélyezzék a németek kitelepítését, ám miután az általuk megszállt német és ausztriai területeken már túl sok menekült tartózkodott, nem kapták meg az engedélyt, így a németek maradtak a táborokban. Annak érdekében, hogy mégis csökkentsék a táborokban őrzött németek számát, 1946 nyarától enyhítették az ellenőrzésen, így könnyítve meg a szökést a táborból és az országból. Ezt a politikát folytatták 1947 végéig, amikor döntés született arról, hogy a táborokat feloszlatták és a maradék népi németet fokozatosan integrálják a jugoszláv társadalomba. A változás hátterében egyfelől a németek radikálisan csökkent létszáma állt, másfelől az, hogy a birtokaira betelepített, úgynevezett kolonisták ekkorra már szilárdan birtokba vették az elkobzott vagyont.

A németeknek ezt követően bányákban, gyárakban és mezőgazdasági birtokokon kellett dolgozniuk, nem hagyhatták el lakhelyüket, de már fizetést kaptak és minden munkavállalói joggal rendelkeztek. E periódus után visszakapták teljes szabadságukat és lehetőséget a társadalomba való beilleszkedésre. Ám az átélt borzalmak és megaláztatások, továbbá az elvesztett vagyonuk miatt – és mert sokuk rokonsága külföldön élt –, többségükben úgy döntöttek, hogy legálisan külföldre távoznak.

### A magyarok sorsa

Az új hatalom első napjaiban úgy tűnt, a magyarok sorsa a németekéhez lesz hasonló. Gyilkosságok mellett a kollektív bosszú is fenyegette őket. A magyarok részére egy nappal később kezdték felállítani a táborokat, mint a németeknek. Azonban a *velük szembeni álláspont nagyon gyorsan megváltozott*. A katonai közigazgatás már 1944. november 20-án azt tanácsolta az alsóbb szerveknek, hogy a magyarok között különbséget kell tenni attól függően, hogy miként viszonyultak a szláv lakossághoz. A történész Vaso Čubriović egy memorandumban ekkoriban

terjesztette elő még a háború előtt kidolgozott nézeteit a nemzeti kisebbség kiűzésének szükségességéről és módjáról. Úgy vélte, erre a legalkalmasabb idő akkor van, amikor a háború még tart. A magyarok tömegesebb elbocsátása a táborokból 1944 novemberének végén elkezdődött, és december 1-jén Rukavina tábornok elrendelte szabadon engedésüket. Ez azonban a gyakorlatban nem történt meg egyik napról a másikra.

A magyarok rehabilitálása és beilleszkedése az új rendbe számos kitérővel valósult meg. A Sajkás körzet szerb lakossága, amely 1942-ben elszenvedte a „razziát”, követelte a teljes magyar lakosság kitelepítését erről a környékről. Emiatt a csúrogi, zsabylai és morszori magyarokat internálták (az utóbbiakat 1945 áprilisában!). Nem lehet tudni, pontosan mikor engedték őket szabadon, legvalószínűbb, hogy 1945 kora őszén, de az bizonyos, hogy megtiltották nekik a visszatérést korábbi lakhelyükre.

1945-ben a magyar lakosság számának csökkentésére irányuló erőfeszítésekkel párhuzamosan zajlott a magyarok integrálása az új rendszerbe. Egymás után léptek be a JKP-ba, 1945 júliusában megalakult a Magyar Kultúrszövetség, iskolákat nyitottak, egyesek földet kaptak az agrárreform keretében és részt vettek a választásokon is 1945 novemberében. Nincsenek biztos forrásaink arra vonatkozóan, hogy mi váltotta ki ezt a kedvező fordulatot. Feltehetően szerepet játszott benne az a vélekedés, hogy a magyarok kevésbé bűnösök a németeknél, s hogy Magyarország soha nem lehet olyan veszélyes, mint Németország, illetve az a tény is, hogy Magyarország szocialista állam lesz – amit a szovjetek már bejelentettek. Csak miután a lakosság egy részének bosszúvágya teljesült s a kisebbségek száma (főleg a német, de a magyar is) csökkent, társadalmi és gazdasági súlyuk pedig jelentősen meggyengült, kezdte el a JKP a nemzetek „valódi” egyenjogúságán alapuló politikáját. Ez az integrációs folyamat nem volt sem könnyű, sem gyors, s alsóbb szinteken még évek múltán is érezhető volt a bizalmatlanság irányukba.

ZORAN JANJETOVIĆ

(Fordította: Hornyák Árpád)



# Helyreállítható-e a multietnikus társadalom?

## A jugoszláviai háborúktól a délkelet-európai stabilitási paktumig

Vajon mitől függ, hogy bizonyos nemzeti mozgalmak békés stratégiát folytatnak, míg mások tevékenysége vérfürdőbe és tömegvilkosságokba torkollik? A társadalomtudományok körében erre a kérdésre alapvetően három elméleti válaszkiértéket léteznek. Az első, a modernizáció történeti érveit használó szemlélet szerint a *nacionalizmus és erőszak* ugyanazon érem két oldala. A második felfogás képviselői úgy tartják, hogy az erőszak eskalációjának lehetőségében benne rejlik minden nemzeti-nemzetiségi összeütközésben, de *nem tör törvényszerűen a felszínre*. A harmadik típusú megközelítés szerint elvi megkülönböztetést kell tenni az *erőszakos és erőszakmentes etnikai konfliktusok* között.

### Nemzeti mozgalmak és az erőszak

Az elsőként említett iskola egyik legkiemelkedőbb képviselője Lewis Namier brit történész, aki az 1848. évi európai forradalmakról írt, 1946-ban megjelent híres tanulmányában arra mutatott rá, hogy nemzetek nem a szabadságra hivatkozó nagylelkű érvek és ellenérvek hatására szabadulnak fel, egyesülnek vagy hajlanak igába, hanem „vas és vér” által; „a nemzeti mozgalmak eszköze az erőszak”.

A társadalomtudományi nacionalizmus-kutatás közkeletű megállapítása, hogy a nemzeti államok diadalmenetét Európában és a világon mindenütt erőszak kísérte. Alapkérdésünk, hogy a multikulturális társadalmak helyreállíthatóak-e, e szemlélet szerint egyértelműen *nem* a válasz; a multikulturális társadalmak modernitás előtti képződmények, amelyeknek a nemzeti elv érvényesülésével visszavonhatatlanul pusztulniuk kell.

### Az összetűzések kiterjedtsége

A második iskola az erőszakos etnikai összetűzéseket a konfliktusok kiterjedésének mértékével hozza összefüggésbe, ha a feszültség eléri vagy túllépi egy bizonyos határt. David Laitin Baszkföld, Katalónia, Ukrajna és Grúzia esetét vizsgálva úgy véli, hogy a *nacionalizmusnak nem önmagában rejlő sajátossága, hogy erőszakos legyen*. „Az erőszak mint eszköz nem történeti vagy kulturális meghatározottságú, megjelenése esetlegesen érvényesülő makroszociológiai vagy ideológiai tényezőkre vezethető vissza.” Ha egy helyzet eskalálódik, azt vissza lehet terelni a normális mederbe. A címben feltett kérdésre tehát az lenne a válasz, hogy egy erőszak által szétrombolt társadalmat az erőszak visszaszorításával helyre lehet állítani.

### Erőszak és erőszakmentesség

A harmadik típusú társadalomtudományi iskola az erőszakos és az erőszakmentes etnikai konfliktusokat azonos szinten kezeli, teljesen különböző jellegű összetűzésnek tekintve őket. E felfogás szerint az erőszak nem kísérőjelenség, nem is csak eszköz, hanem *sui generis* társadalmi tény. Peter Waldmann, neves augsburgi szociológus, etnikai radikalizmusról írt könyvében kifejti, hogy az erőszak nem egy extrém feszültségi állapot szükségszerű következménye, hanem „a konfliktuskezelés önálló módja, amelynek alkalmazása elsődlegesen az ellenfelek érdekeitől és a rendelkezésre álló forrásaiktól függ”.

A konfliktuskezelés e formája különösen olyan, az államhatalmon kívül álló szereplők számára tűnik vonzóknak, akik *politikai és materiális eszközei-*



Az új nemzeti hősök: Sava Kovačević és Vojin Popović, 1942

ket tekintve lényegesen gyengébbek ellenfelüknél, mint például az UCK (a Koszovói Felszabaddítási Hadsereg) 1997 és 1999 között a jugoszláv hadsereggel, a szerb belügyminisztérium különleges egységeivel és a szerb paramilitáris alakulatokkal szemben.

E felfogás szerint tehát az erőszakos etnikai konfliktusok sajátos kategóriát alkotnak, nem csupán az etnikai ellentétek bizonyos fokozatát jelenítik meg. Thomas Scheffler Közélelet-kutató ebben az értelemben alkotta meg az „etnoradikalizmus” és az „etnikai vállalkozó” fogalmát, amellyel arra utal, hogy bizonyos, korlátozottabb erőforrásokkal rendelkező nemzeti mozgalmak vezetői az erőszakban vélik felismerni a megoldás kulcsát, céljaik megvalósítása érdekében. A főkérdésre adandó válasz tehát ebben az esetben az, hogy ahol az „etnoradikalizmus” eszközeivel élnek, ott a multikulturális társadalomra rövid időn belül a visszafordíthatatlanságig menő pusztulás vár.

Saját kutatásaim alapján, amelyeket az egykori Jugoszláviában – Koszovóban és Macedóniában –, illetve a volt Szovjetunióban – a Dnyeszteren Túli Területen, Gagauziában és Kárpátalján – végeztem, az erőszakos etnikai konfliktusokra vonatkozó három elmélet közül a legutóbbival értek a leginkább egyet. Etnikai konfliktusok során



nem egyszerűen „fellép” az erőszak, hanem az egyik vagy több érintett fél részéről *célzottan alkalmazzák*.

### A Koszovó-konfliktus

Az aszimmetrikus Koszovó-konfliktus példája jól mutatja a különféle „etnikai vállalkozók” működését célcsoportjuk polarizálása, radikalizálása és mozgósítása érdekében. A koszovói válság az 1980-as évek kezdetétől vált akutná és 1998-ban érte el forráspontját. Koszovó esetében *nemzeti-nemzetiségi háterű területi konfliktusról* beszélhetünk, amely 1913-ban a terület Szerbia által történt bekebelezésével kezdődött és az I., majd a II. világháború során folytatódott. Multi-etnikus társadalom egyfajta szerb–albán szimbiózis értelmében itt soha sem létezett – eltekintve néhány „szigettől”, mint például Prizren városa, amelyre a hosszú török hódoltság nyomta rá bélyegét. Koszovóban mindazonáltal nemcsak háborúskodás, terror és nacionalista gyűlöletbeszéd hatotta át évtizedekig a szemben álló feleket, hanem „személyre szabott” etnikai, kulturális és vallási sérelmeket is okoztak egymásnak, illetve ilyenek áldozatának tűntették fel magukat.

Propagandisztikusan felnagyított/eltorzított cselekmények már 1998–1999 előtt is jellemzőek voltak, de ezek a háború során még inkább teret nyertek. A kollektív trauma ma már mindkét oldalon olyan mélyen gyökeredzik, hogy sem a maradni akaró vagy tudó szerbek (az elmene-kültekről és elüldözöttekről nem is beszélve), sem az albánok nem tudják elképzelni az 1980 előtti, relatív erőszakmentes egymás mellett éléshez való visszatérést.

### „Internet-generáció”

Nem szabad alábecsülni a koszovói albán társadalom sajátos strukturáltságát, amely hatással lehet a további fej-

## Háború, erőszak, partizánok a jugoszláv filmekben



Lordan Zafranović *Pad Italije (Olaszország bukása, 1981)* című filmjének plakátja



Jelenet Vojdrag Berčić *Prvi splitski odred (Az első spliti különítmény, 1972)* című filmjéből



Jelenet Vojdrag Berčić *Prvi splitski odred (Az első spliti különítmény, 1972)* című filmjéből

leményekre. A koszovói albán népesség körében  *meghaladja a 60%-ot a 25 évesnél fiatalabbak aránya*; ez Európában a legkiemelkedőbb érték. A „Tito-generáció” – a 40 év feletti, akiket

személyes, szakmai és politikai tapasztalataik leginkább a második Jugoszláviához kötnek, és a szövetségi államra nem csak negatív emlékekkel gondolnak – lassan kiöregszik. A meghatározó korosztály jelenleg a 25 és 40 év közöttieké, ez az „élmény-” vagy „UCK-generáció”. A 25 év alattiak alkotják azt az „elvezett generációt”, amelynek tagjai 1990 és 1998 között a koszovói albán „árnyékállam” párhuzamos iskolarendszerében vagy emigránsgyermekként valamely nyugat-európai ország tanintézményében nyilvánvalóan töredékes, de elsődlegesen gyakorlat-orientált és a változások következtében csak mérsékeltan átpolitizált képzésben részesültek. Ezt a korosztályt akár „internet-generációnak” is lehetne nevezni, amelyhez hasonló Macedóniában, Montenegróban, Szerbiában és részben Albániában is felfedezhetünk.

### Erőszak és emlékezete

Az újabban Koszovóban tapasztalható kedvező tendenciák mellett az egykori Jugoszlávia területén vannak olyan régiók, ahol a konfliktusfenntartó erőszak továbbra is egyfajta jelentőséggel bír, elsősorban a horvátországi Kelet-Szlavónia és Krajina korábban szerbek lakta területein. Ezzel ellentétben más, szintén multi-etnikus körzetekben, mint a Vajdaságban, Nyugat-Macedóniában vagy Dél-Montenegróban nem rombolták szét háborúk az interetnikus kapcsolati hálókat. Azonban ezeken a helyeken is felbukkant az elmúlt években itt-ott az etnikai indíttatású erőszak, ami azt mutatja, hogy bizonyos szereplők legalábbis fontolgatják a konfliktuskezelés e módjának alkalmazását.

Ma már a múlt örökségének szokás tartani a partizánmítoszokat mint a titói Jugoszlávia alapítási legendájának évtizedeken át nyúló ébrentartását. Ez a mítosz nagymértékben az (etnikai) *erőszak emlékezetére* támasz-



kodott. Különösen nagy nevelő jelentőséggel bírtak ebből a szempontból az úgynevezett partizánfilmek. Jőszerint valamennyi egész estét betöltő partizánfilm Dávid és Góliát harcát mesélte el, és a közepe táján tartalmazott egy részt, amelyben a kommunista főszereplők ellenségeik kezére jutnak, akik katonai titkok kicsikarása érdekében szörnyen megkínózzák őket. Míg a „Jugoszlávián kívüli” – német, bolgár, magyar, olasz – verőlegényeket e jelenetekben rendszerint brutálisnak, de ostobának ábrázolták, addig a „belföldi”, tehát csetnik, usztasa vagy bosnyák SS-ellenséget kegyetlenül fortélyos vonásokkal ruházták fel.

Az erőszakközpontú megközelítést jól illusztrálja a jugoszláv filmipar egy késői, de annál kifejezőbb terméke, Lordan Zafranović horvát rendező 1979-ben bemutatott „Megszállás 26 képben” című alkotása. A cselekmény egyszerű: egy csoport „vad” – tehát nem a Pavelić vezette horvát állam kötelékébe tartozó – usztasa egy vöröskezes busszal járja az országot és részben válogatás nélkül, részben céltottan számukra ellenszenves személyeket – főként kommunistákat, demokratákat, cigányokat, muszlimokat, zsidókat vagy szerbeket – rángatnak a buszba, ahol megkínózzák és megölik őket. A film lényegében csak a felszínen hordozza a korban megkövetelt politikai mondanivalót, tehát hogy az usztasa rezsim antikommunista, raszszista, törvénytelen és bűnöző volt, valamint azt a bűjtott „etnikai” üzenetet, hogy Horvátországban a nem horvátok jobb, ha kitérnek a horvátok útjából. Igazából sokkal hangsúlyosabb annak az ábrázolása, hogy milyen sok és változatos módon lehet egy embert a leghétköznapibb tárgyakkal megkínózni és megölni. Úgy tűnik, mintha az lenne a film célja, hogy tudat alatt közvetítse: megfelelő politikai keretfeltételek mellett a kínzás és a gyilkolás egyfajta könnyen elsajátítható mesterség.

### **A gyilkolás mestersége – filmen és a valóságban**

Ez a kifejezetten gyakorlatias megközelítésmód felveti a kérdést: mi az ilyen filmek értelme? Eltérően a hagyományos horrorfilmekétől, ahol a cél

az ember ősi borzongási vágyának kielégítése, itt a *technikai ismeretközvetítés* áll a középpontban. A közkeletű megállapítást felidézve, miszerint abban a társadalomban, ahol sok fegyver van forgalomban, gyakran lőnek, mintegy párhuzamosan felbukkan egy olyan társadalomnak a képe, ahol a kínzási és ölési technikák a mindennapi tudás részei.

Hangsúlyoznunk kell, hogy ezek a megfigyelések kizárólag a titói Jugoszláviára vonatkoznak és nincs köztük sem a „tömegmészárlási tradíció” elméletéhez a Balkánon, amelyet egyes német történészek hangoztatnak, sem valamiféle hősiesség-erőszakos közhagyományhoz a Nyugat-Balkánon, amelyről bizonyos osztrák szociálintropológusok beszélnek. Véleményem szerint a jugoszláv iskolákban, médiában és a kultúrában az 1950-es évektől az 1970-es évekig az ideológia örve alatt az *erőszak gyakorlati alkalmazásának széles körű propagálása* folyt. A kérdés, hogy ez a tudás szerepet játszott-e az erőszakos cselekmények valóságos kivitelezésekor, nehezen megválaszolható. Mivel a környező balkáni államokban szerencsés módon nem került sor erőszakos etnikai konfliktusokra, nincs összehasonlítási alapunk.

### **Soknemzetiségű társadalom helyreállítása?**

Az egykori Jugoszlávia háború sújtotta területein az elmúlt években jelentős lépésekre került sor a multietnikus társadalmi viszonyok helyreállításának érdekében, nemzetközi együttműködésben. Példaként említhető a délkelet-európai stabilitási paktum keretei között létrehozott úgynevezett „Task Force 1”, amely az Európa Tanács és Szlovénia irányítása alatt az emberi jogok és a nemzeti kisebbségek ügyével foglalkozik. E szervezet életre hívott egy különleges delegációt, amelyet nyolc politikai, nemzetközi hivatalnok és tudós – köztük e sorok szerzője – alkot. A szóban forgó bizottság feladata először is egy jelentés elkészítése volt, amely az egykori Jugoszlávia és a szomszédos államok interetnikai viszonyait tárgyalta. A jelentés helyszíni szemlék és tárgyalások alapján feltárta azokat a „pozitív intézkedéseket” és „pozitív fejleményeket”, amelyek adott

esetben a multietnikus társadalmi rend megőrzése vagy helyreállítása érdekében történtek, valamint ajánlásokat fogalmazott meg.

A legfontosabb javaslat a „*demokratikus állampolgárság*” bevezetésére vonatkozott. Ennek lényege, hogy a bizottság véleménye szerint az olyan statikus jellegű fogalmak, mint „nemzetállam”, „névadó nemzet”, „nemzeti kisebbség vagy kisebbségek” a hozzájuk kapcsolódó jogi szabályozási mechanizmusokkal együtt elveszítették kizárólagos létjogosultságukat. Ehelyett célszerűbb lenne a „demokratikus állampolgárság” dinamikus koncepciójának alkalmazása, amelynek értelmében az etnikai hovatartozás kategóriája – hasonlóan a vallási hovatartozáshoz – az állampolgár személyes ügyének tekintendő. A jelentés konkrét intézkedéseket javasol a koncepció népszerűsítésének céljából, mindenekelőtt egy széles körű felvilágosító kampány elindítását Délkelet-Európa országaiban, amely elsősorban civil, nem kormányzati szervezetekre támaszkodik.

\*

Amennyiben a címben feltett kérdésre – a multietnikus társadalom helyreállítására vonatkozóan – egyáltalán pozitív válasz adható, a siker záloga a *civil-társadalmi projektek megvalósíthatósága*, és ezen az úton még számos akadály tornyosul. Válaszunk az alapkérdésre ennek fényében inkább a következő lenne: a háború és erőszak által szétrombolt multietnikus társadalmat *nem lehet helyreállítani*, kedvező feltételek megléte esetén is legfeljebb *újraépíteni lehet*, éspedig hosszú távon. Ez szükségszerűen egy – vagy több – generációváltást igényel, kitartást és mindenekelőtt az anyagi források biztosítását. Amennyiben a feltételek kedvezőtlenül alakulnak – például ott, ahol „etnikai vállalkozók” az erőszakot mint végső eszközt vetették be –, kudarccal kell számolni. Ott pedig, ahol multietnikus társadalom a háború és az erőszak alkalmazása előtt sem létezett, nincs esély arra, hogy újat hozzanak létre.

**STEFAN TROEBST**

(Fordította és szerkesztette:

Dömötörfi Tibor)



## Együttéléstől a tömeggyilkossáig

⇒ folytatás a 2. oldalról

nyebb folyamvölgyi mezőgazdálkodási színtere: a Duna–Tisza, a közép-kelet-európai két nagy vízi folyosó találkozási pontja. (Ez az úgynevezett Vajdaság – ahogy nálunk hívták: Délvidék – térsége.) Egyedülálló élelemtermelési és kereskedelmi adottságokkal. Merthogy nemcsak a birodalmak határtérségében virágzó kereskedő-csempész népesség nevelődött itt évszázadokon át, de a térség az ipari-technikai forradalmak korában, a 19–20. században is kereskedelmi-közlekedési „folyosó” volt (és lehetne ma is). A Földközi-tenger keleti medencéjéből a keleti áruk szárazföldi útja az európai fejlett régiók irányába. (Lehetne holnap is.) Szociálisan – munkamegosztást, tulajdonviszonyokat, foglalkozást tekintve – is a világ egyik különösen sokszínű társadalmá.

### A Délkelet-Európa iránti érdeklődésről

A délkelet-európai térség – és ezen természeti-emberi sokszínűség – iránt a Nyugat érdeklődése a világhatalmi szempontokat követve fordult. (Merthogy a végtelen történelem egyes mozzanataira az aktuális érdeklődés révén válnak a kutatás témáivá...) Anglia a földközi-tengeri és a dunai hajózás szabaddá tétele miatt jelent meg a térségben a 19. század derekán. Természetesen a területet – a 15. század óta – uraló Török Birodalom ellenségeként. (Világszerte – és természetesen itt is – a szabad hajózás és kereskedelem bajnokaként lépve fel.) Követte a politikát tudósainak érdeklődése. Oroszország (1853–1856) ugyancsak a Földközi-tengerhez kívánt kijáratot, s figyelt fel a balkáni népek szlávjaira és az oroszokkal azonos – pravoszláv – hitvallás közös érdekeire. Ekkor alakul ki a máig erős „balkanisztika” mint kutatási irány Péterváron, majd Moszkvában. Megjelenik az Osztrák–Magyar Monarchia a törökellenes orosz szabadtó háborút követően (1877–1878) a maga új Balkán-politikájával, amelyet követ a Balkán népei iránt a századvégen a bécsi kulturális-tudományos érdeklődés intézményesedése. (Az új Balkán-politikában meghatározó szerepet játszik a közös osztrák–magyar külügy- és pénzügyminisztériumban a magyar „lobbi”. Kállay Benjámín és a közösügys tisztviselő-levéltáros Thallóczy Lajos a délkelet-európai osztrák–magyar tudományos-kulturális kapcsolatok építője. 1900–1916. Ehhez az időhöz köthető az első magyarországi tudatos délkelet-európai kultúr- és tudománypolitikai akció-sorozat.) S a századelőn megjelenik az új világhatalom, Németország, amely szintén a Földközi-tengerhez akar kijutni, Keletre világkereskedelmi utakat törni magának. (Nem utolsósorban a Duna-térségben és nem utolsósorban támaszkodva a 18–19. században a délkeleti élelemtermelési és ipari övezetbe lehúzó német népességre.) Nyomában megjelenik a német tudományosság, elsősorban a délnémet

kereskedővárosok hagyományait folytatva (München). Ez az érdeklődés felerősödik a hitleri Németország világpolitikai terveinek részeként (1934 után) és lesz ennek következtében az egész délkelet-európai térség az egyik világháborús ütközési pont Németország, Anglia és az erősödő Olaszország között. Balkán-specialisták sorának ad munkát a helyi társadalmak tanulmányozása. Különösen a népi németek kutatásában érdekelt Németországban. Élénkül a világhatalmi terveket kovácsoló Szovjetunió érdeklődése, legalábbis 1939 után. S ez megmarad részben még a világháború után is. Tegnapi. Tegnapi, amikor a térség iránti figyelem – mind a politikában, mind a gazdaságban – megújul. Az Európai Unió délkeleti kibővítése fordítja ide a figyelmet (2004) részben a kereskedelmi, katonai, stratégiai, részben a természetgazdálkodási politikában. (A meg-megújuló etnikai konfliktusok és a Duna-völgye, 2008–2010.) Érdekes módon a társadalomtudományok most lemaradnak. (Nem így az oroszországi műhelyek.) Talán kiemelhetők a szerény magyar törekvések, amelyek az akadémiai nemzeti stratégiai kutatások keretében igyekeznek a társadalomtudományok, a víz- és természetgazdálkodás, vidék- és kereskedelempolitika figyelmét a térség felé fordítani (2005–2011).

### A Vajdaság (Délvidék) mint „történelmi esettanulmány”

A múltról beszélünk, miközben a jelenre, a jövőre gondolunk.

Délkelet-Európa egyik kis térségével, a bizonyos Duna–Tisza vidék dél-alföldi térségével, az úgynevezett Vajdaság történelmével foglalkozunk most. Hajt bennünket e téma felé a szerb–magyar együttélés kutatásának aktualitása: mindenekelőtt igény a két nép 20. századi konfliktusainak feltárására. (Merthogy az együttélés a kutatók vagy a korabeli utazók számára a csodálatos nyelvi-kulturális sokszínűséget mutatja – ennek bővületében élt az utóbbi másfél száz esztendőben a nyugat-európai–amerikai társadalomtudományos irodalom. Tegyük hozzá: joggal. De...) A mindennapokban e sokhitű, soknemzetiségű és sokérdekű – multikulturális, mondanánk ma – társadalom telve folytonos súrlódásokkal, kölcsönös bizalmatlanságokkal. (Amelyeket azután „rendszerbe” – nemzeti, vallási rendszerekbe – foglalt a modern értelmiség: a hívekért versengő papság éppúgy, mint az igazgatási, iskolai állásokért versengő világi értelmiség.) E konfliktusok természetesen „nemzeti”, „vallási” kereteket kaptak a Habsburg Monarchia belüli nagy állami összeütközések idején, a két államtest, a Magyar Királyság és a Habsburg örökös tartományok ütközésének idején. De legkegyetlenebb formáját, a népiirtásba hajló tömeggyilkosság-sorozatot a II. világháború időszakában éri el, 1942-ben, majd 1944–1945-ben. A történetstéma: hogyan fordulnak sokkultúrájú létben felnőtt nemzeti közösségek egy generáció alatt egymás ellen s jutnak el a kollektív népiirtás programjához? S mindezt a legkegyetlenebb gyilkolási módokkal; köztük a szoros értelemben vett agyonveréssel. A modern történettudo-



mány egyik máig legizgatóbb kérdése! És még csak nem is szerb–magyar népiirtásról van szó, hanem szerb–német, szerb–horvát, román, szlovák, zsidó etnikai tisztogatásról. S hogy az etnikai-felekezeti népiirtást mennyire fogja keretbe a mindent eluraló „politikai népiirtás”: részben a nemzetállami szállásterület „megtisztításának” vágya a más etnikumú népektől, részben a kommunista politikai rendszer ellenségeinek „likvidálása”. (Hiszen az eddig ismert jugoszláviai áldozati listákon több mint 50% bizonyíthatóan szerb nemzetiségű volt, királypárti, megszállókkal kollaboráló stb. szerb ember.) Ezért is mondjuk: a szerb–magyar téma csak nemzetközi környezetbe ágyazva értelmezhető, kutatható. Ezért is mondjuk: a népiirtások okainak megértéséhez szükséges a politikai rendszerek tanulmányozása is. Mind a háború előtti jugoszláv, mind a magyar és német megszállási rendszerek, mind az 1944-ben felülkerekedő kommunista rendszerek elemzése. És ezért mondjuk: ahhoz, hogy feltárjuk és megértsük a Jugoszlávia területén az 1944–1945. évben mintegy milliós nagyságrendű (egyedülálló nagyságú) bosszúállás okait, ahhoz tanulmányozni kell a *világhatalmi tényezők* térségbeli politikáját is. A német–angol–olasz–szovjet világpolitika imperialista érdekét. Mert jogos a kérdés: ha nem jelennek meg a világhatalmi érdekek, már az I. világháború idején, ami határmódosításokhoz vezetett 1918-ban, majd 1941-ben, majd ismét 1945-ben, miközben emberek százezreit fosztották meg tulajdonuktól, telepítették vagy üzték el szülőföldjükről vagy frissen megszerzett javaikból... Ha mindez nem következik be egy generáción belül, 1918–1945 között, vajon...? Vajon ha a háborús modern nemzetállami népiirtás, a propaganda, a sajtó, a városi központosított tömeggyűlések technikája nem mozgósul 1914–1945 között...? Vajon önmauktól a lappangó etnikai-vallási, szociális súrlódások eljutnak egyszer a tömeges kivégzésekre, a helyi indulatokból is fakadó agyonverések, folyóba lövések akcióihoz? Amelyek a sokkultúrájú társadalom több évszázados rendjét néhány évtized alatt szétrombolták. Egyetemes *kihívás a nemzetközi történettudomány* felé ennek a kérdéssorozatnak a megválaszolása. Ezért is szerb–magyar történezen kívül horvát, német, osztrák, román, szlovák kollégákkal, a zsidóság történelmét is bevonva tárgyaljuk a vajdasági sokkultúrájú társadalom tragédiáját a 20. század első felében, kiemelten a II. világháború idején.

## Szerb–magyar közös tervek és feladatok

A múltról beszélünk és közben a jelenre, a jövőre gondolunk. Kiemelten mi, *szerbek és magyarok*.

Ismét elmondjuk: *a második világháborút a lelkekben is be kell fejezni*. Itt a Kárpát-medencében is. És a befejezéshez tartozik: *az áldozatoknak az igazság megítélése*. (Ezért alakítunk akadémiai vegyes bizottságot, kezdjük az írásos és szóbeli emlékek tervszerű kutatásának programját, építünk ki magyar–szerb kutatásszervezetet a Vajdaságban, szervezünk konferenciákat, indítunk közös szerb–magyar honlapot, indítunk könyvsorozatokat és így tovább.)

A világháború befejezéséhez tartozik: a kollektív felelősség elvének vitatása. Amely *kollektív felelősség* elve alapján a győztesek a veszteseket – főként a német és magyar népeket, no és a gazdagabb helyi népeket – 1944 után sokfelé megsemmisítették, vagy kiűzték, azután még évtizedekig megkülönböztették. (Ezért is a jelen konferenciánkon is szereplő nemzetközi történészcsapat már felemelte szavát a cseh és szlovák, valamint lengyel kollektív felelősségre vonások mai érvényre juttatásával szemben, és amely kollektív felelősségre vonás elve a szovjet megszállási övezetben a kollektív társadalmi felelősségre vonásokhoz is vezetett osztályalapon. Mint tudjuk, 2004–2007. évi szakmai akcióink eredménytelenek voltak. Még Európa legerősebb politikai hatalma, Németország sem merte felvállalni a hírhedt Beneš-dekrétum mai fenntartásának vitatását.) Megjegyzésem: nagy elégtétel lenne a szerb politikai nyitásnak, ha az európai mércével is kiemelkedő nemzetiségpolitika részeként, el tudná végre határolni magát a hajdani Jugoszláviában is érvényesített kollektív felelősség elvétől. Először Európában! És egy kis sikerélmény lenne nekünk, szerb és magyar akadémikusoknak is... Talán sikerül.

A világháború befejezéséhez tartozik: *az áldozatok eltemetése és a kárpótlások megítélése*. Amit – fura, de nem meglepő módon – az akadémiai bizottságtól várnak el az egykori elszenvetők utódai. Hogy ugyanis bontassunk el akár pályaudvarokat a tömegsírok felett, hogy ugyanis járjunk el a hatóságoknál a helyi emlékhelyek építése és őrzése ügyében. S hogy találjuk meg a szeretteik neveit azokon a bizonyos listákon, csontjaikat a névtelen sírokban. Jogos elvárások, de talán nem tőlünk kellene ezt számon kérni. (Ezért is mondjuk: az akadémiai történész bizottság mellett szükség volna egy *államközi politikai-közéleti vegyes bizottságra*, amelyiktől indokoltan kérhetnék számon ezeket az elvárásokat a volt áldozatok. Reméljük, egyszer a politika is meri vállalni a szembenézést az emberekkel...)

## A sokkultúrájú Európa építése

A jelenről, a jövőről is gondolkodunk, miközben a történelmet kutatjuk.

Választjuk a Vajdaságot, mint kutatási témát. Részben (először) azért, mert lokális kötelességünknek érezzük, hogy a világháborút befejezni segítsük a térségben, az emberek érzelmeiben is. Részben (másodsor) azért, hogy elősegítsük a történelmi megbékélést a Kárpát-medencében, mert a történelmi konfliktusok tisztázása és feldolgozása nélkül képtelenek vagyunk felismerni az itt élő népekkel közös lehetőségeinket a planetáris és az európai színtereken. És (harmadszor) mint a történészszakma egyetemes témáin, módszerein dolgozó kutató, úgy látjuk: a Vajdaság a modern kori emberiség egyik újra és újra felbukkanó konfliktustípusát segít talán megérteni: miért következnek be tömeggyilkosságok, pogromok a sokkultúrájú társadalmak egyik csoportjában, míg más népesség körében, más időkből a „sok-kultúra” (multikulturalitás) szinte csak az előnyeit mutatja. (Különböző, történelmileg kialakult készsége-



gek, szakértelmek cseréje, a másság gondolatilag megtermékenyítő hatása. Ahogy ez például a magyar történelem emelkedő szakaszainak egyik alapja volt.)

És van mindezekon túlmenően témaválasztásunknak negyedik oka is. Izgalommal figyeljük, öt évtized óta, mi történik Európában: az európai félkontinens lakosságának gyorsuló átváltozása. A fehér ember mellett az afrikai (Franciaország, Svájc, Hollandia), indiai, pakisztáni (Anglia), török (Németország), valamint roma lakosság tömeges megjelenése. Ma már a becslések 50 millió muszlim vallású európairól beszélnek. (Oroszországban a muszlim térfoglalás már az 1960-as évektől értelmiségi körökben nem hivatalos téma volt.) A 2004–2008. évi statisztikák szerint: az unió vezető tagállamaiban (Anglia, Franciaország, Németország, Olaszország) a lakosság 8–10%-a volt külföldön született, és egyes államokban ennél is magasabb az arány (Svájc, Hollandia 17-18%, Svédország 12%). (A 15 milliós roma népességre csak az elmúlt években kezd figyelni a demográfiai irodalom, amikor az EU 2004., majd 2007. évi, legutóbbi kiterjesztése – Románia, Bulgária – után tömegesen megjelentek vendégmunkásként Spanyolországban, Franciaországban.) Először az iszlám mecsetek, a keleti-afrikai olcsó divatickek, étkezési-ruházzkodási szokások a tarkaság színes látványával nyűgözték le az európai és az amerikai társadalmat. (Ahol a délről északra vándorlás hasonló jelenségeket idézett elő...) Majd, amikor kiderült, hogy a nyugati társadalom szegénysége „etnizálódik”, és amikor a városi szegénység már etnikai-vallási alapon fogalmazza meg a maga szembenállását a „gazdagok” fehér társadalmával szemben s követel magának kollektív jogokat – Nyugat-Európa megretten. (Hiszen a befogadó társadalom beszélt az etnikai-vallási pozitív diszkriminációról, külön jogokról, a multikulturalitás szépségéről. És beszélt arról: csak az előítéletet kell feladni a betelepülők, de elsősorban a befogadók oldaláról, és a piac majd automatikusan elrendezi a demográfiai folyamatokat.) 2010-ben azután – elsősorban Németországban, ahol különben már 2004-től szabályozták a bevándorlást – kirobbant az úgynevezett „multi-kulti” vita, elannyira, hogy a német kancellár asszony 2010 októberében elhíresült nyilatkozatában kijelentette: a multi-kulti politikájának vége. (Amihez mi hozzátettük és hozzátesszük ma is: Európa mindig is a multikulturalitás kontinense volt, ennek eredménye a több mint húsz egyenrangú nemzeti kultúra kiépülése. És hozzátettük: a sokkultúrájú fejlődésnek egyáltalán nincs vége: egy új típusú multikulturalitás feltartóztatatlannal éppen most bontakozik ki. És hozzátettük: ahogy fel kellett dolgoznia a 7–8. század Európájának a szlávok elszaporodását, majd keletről például a magyar-türk népelemeket, úgy a mai Európának is meg kell barátkoznia a kontinensen kívüli népcsoportok idevándorlásával, letelepedésével.) A nagy kérdés: milyen szabályokat állapítson meg Európa a kontinensre beáramló és itt gyorsan szaporodó új népek és a csökkenő hagyományos lakosság együttélésében?

És ez a kérdés is a Vajdaság felé fordítja figyelmünket.

## Tanulságok a konfliktusok megelőzéséhez

Röviden utalunk arra, mi is történik. Először: a nyugati jóléti társadalmak a szociális gondoskodó államban (1962–2011) a jólét jeleként csökkentik a termelő munkában való részvétel idejét, a polgár korán nyugdíjba megy, a szó régi értelmében elkényelmesedik. Munkakultúrája és társadalmi értékrendje változik: a szolgáltató és fizikai munkára kevésbé vállalkozik, ugyanakkor a szolgáltatások iránti igénye nő. Az izzasztó vagy az utcai munkát, ugyanígy a gondozást-ellátást a kisebb anyagi igényű bevándorlóknak engedi át. Másodszor: a gyarmati birodalmak felszabadulásával (1960-as évek ugyancsak) a francia-angol, holland, helga volt gyarmatokról – Észak-Afrikából, Indiából, Pakisztánból – szabaddá válik a bevándorlás a „jobb lét” ígérének földjére, elsősorban Nyugat-Európába. Harmadszor: az euroatlanti világon kívüli térségben – éppen a fehér ember félszázados jelenlétének eredményeként – javul az egészségügy, a higiéniai feltételek és jelentős szaporodás indul meg. Jóslatok forognak közkezen: 2030-ra az újszülöttek 75%-a az euroatlanti világon kívül jön a világra. Óriási túlnépesedés alakul(t) ki napjainkra. És ezek a népek megindulnak többek között az Egyesült Államok és Európa – vízben, élelemben, infrastruktúrában gazdag központok – irányába. Akárhogy is lesz: az új típusú sokkultúrájú népesség az európai kontinensen máris jelen van. Akárhogy is értékeljük a folyamatot: kutatnunk kell a *multikulturális együttélés szabályait* és kutatnunk kell a *történelmi példákat*. Tudjuk, hogy nem ismétlődhet meg a történelem, de a hasonlóság elgondolkodtató. Ahogy a különböző vallású, etnikumú népek azért jöttek a Vajdaságba az évszázadok folyamán, mert a térségben szükség volt a munkaerőjükre, vagy mert világpolitikai hatalmi átrendeződések népcsoportokat löktek arrébb akár ezer kilométerrel is, ugyanúgy a mai Nyugat-Európában (és Észak-Amerikában) is a világhatalmi átrendeződések taszítják-vonzzák, a helyi munkaerőpiac igénye pedig szívja a bevándorló lakosságot. Amely letelepszik, két generáció után otthonosan érzi magát és kezdi a maga elképzelései szerint módosítani a többségi társadalmat. (Amelyet addig idegennek érzett, mint vendég, most pedig már magáénak érez, mint adófizető polgár.)

\*

A végtelen történelem egyes mozzanatait épp a jelen érdeklődése emeli kutatási témává. Amikor a Vajdaságot mint a különböző kultúrák együttélésének példáját emeltük nemzetközi kutatás témájává, akkor a mai Európa – az euroatlanti kultúrák – mozgásának figyelése is hajtott bennünket. Figyeljünk arra: ne hogy váratlan világpolitikai-hatalmi mozgások (akár a Közel- vagy Táv-Keletről, Afrikából induló) az új, alakuló euroatlanti sokkultúrájú társadalmakat is katasztrófába sodorják. Figyeljünk arra, hogy a sokkultúrájú társadalmakban a belső együttélési szabályozottság hiánya ne hogy beláthatatlan kimenetelű összeütközésekbe sodorja az új európai népességet...

GLATZ FERENC



# A 183-as fond

## Kutatási lehetőségek a Vajdasági Levéltárban

A Vajdasági Levéltár kutatható anyagai között több fond is tanúskodik az 1944–1945-ben elkövetett magyarellenes atrocitásokról, egyúttal karképet adva a titói éra korai szakaszáról. A 183-as fond tartalma azokba a bűncselekményekbe enged bepillantást, amelyet Tito partizánjai követtek el Vajdaság-szerte. A fond neve: Megszállók és Támogatók Büntetteit Kivizsgáló Vajdasági Bizottság. A benne található iratok többségéről kevesen írtak eddig. Csupán néhány kutató – közöttük Aleksandar Kasaš – kapott bepillantást a dokumentumokba, illetve néhány szerb nyelvű könyv – többek között Vlado Njegovan munkái – tartalmazza a feljelentések alapján háborús bűnössé nyilvánított személyek névsorát, az eredeti dokumentumokat. Ezeket az iratokat azonban sajnos forráskritika nélkül veszik át a szerzők, azt sugallva ezzel, hogy mindenki háborús bűnös, akit ezzel 1944 végén, 1945 elején megvádoltak.

### Irattípusok

A fond tartalmazza a háborús bűnöket vizsgáló bizottságok iratait, melyek a történészek számára jelenleg kutathatóak. A dokumentumok között az újvidéki háborús bűnöket vizsgáló bizottság iratai mellett a régió településének az anyaga is – több-kevesebb hiánnyal – megtalálható. A fond iratanyagában emellett számos helységgel kapcsolatban olvashatók a *likvidáltakról készített lajstromok*. Óriási hiányosságként meg kell azonban említeni, hogy az Újvidéken likvidált személyek névsora nincs meg. Hasonló a helyzet más településekkel is.

A névsorok mellett egyéb érdekes/értékes iratok is vannak. Ilyenek például a *háborús bűnösség kérdésével foglalkozó iratok*. A dokumentumokat vizsgálva kimondható, hogy a háborús bűnök megállapítása hasonlóképpen folyt az egész régióban. A háborús bűnöket vizsgáló bizottság szinte minden délvidéki településen gyűjtötte a feljelentéseket, ami alapján „háborús bűnössé” vagy a nép ellenségévé nyilvánítottak helyi lakosokat. A 183-as fond egy jelentős részét ezek az iratok képezik. Településekre lebontva a feljelentések döntő többsége megtalálható, a hiányzók egy része elveszett, más része pedig egyéb iratokhoz csatolva lelhető fel a kutatások során (például a határozatok, bírósági ítéletek iratcsomagjában).

### Feljelentések – utólag

Átvizsgálva Magyarkanizsa és Martonos települések dokumentumait, megállapítható, hogy a feljelentések sokszor minden alap nélkül íródtak. Martonoson például 1944. december 6. és 1945. november 5. között a lakosság részéről összesen 843 feljelentés érkezett a háborús bűnöket vizsgáló bizottsághoz. (Ez a lakosság számához viszonyítva igen magas szám. A településnek az 1948. évi adatok szerint 3361 lakosa volt, míg Magyarkanizsának – ahol a feljelentések száma 538 – ugyanekkor 11 139 fő.)

A feljelentettek között számos olyan martonosi van, akit már előzőleg, 1944. november 21-én kivégeztek. Az iratok valóságátartalma ennek tükrében erősen megkérdőjelezhető, hiszen az *ítélet megelőzte a feljelentést*. Tragi-

Az 1990-es években a jugoszláv állam felbomlási folyamatának részeként indult meg a volt jugoszláv állam keletkezése (1944–1945) iránti történelmi érdeklődés. Amely évek történelméről, a gyilkosságokról, törvénytelenégekről korábban beszélni sem lehetett. A kommunista állam keletkezéstörténelmének része volt a helyi magyarság elleni bosszúhadjárat történelme. Először a visszaemlékezés-írók és -gyűjtők (Teleki Júlia, Mataska Márton és a többiek), majd – a demokratikus erők felülkerekedését követően – a szerb, horvát, magyar történész-levéltáros kutatás indult meg. Ezekre az alapokra épít a Szerb–Magyar Akadémiai Vegyes Bizottság. Alább felidézünk a visszaemlékezés-gyűjtést, bemutatunk néhány „kalászatot” a legújabb kutatásokból és közöljük a vegyes bizottság immáron szervezett kutatási programjának egyes részletét, az adatbázis-építést, a levéltári kutatás tudományosságát biztosító mutató elkészítését. (A szerk.)

kus íróniára adhat okot, hogy 1944. december 10-én egy helyi rendőr esetében a feljelentéshez mellékeltek, hogy ügyét a szabadkai katonai bíróság elé utalják további intézkedésre. A nevezett rendőrt azonban már 19 napja kivégezték. Mivel az említett iratok a kivégzések után íródtak, elképzelhető, hogy bizonyos személyek ellen csupán azért történt feljelentés, hogy a már elkövetett gyilkosságokat megindokolják.

### „L” = likvidált

A martonosi feljelentések iratkezeléséhez képest kaotikus a magyarkanizsai. Itt az említett 538 feljelentést iktatták. A 176. feljelentésig a számozás nem időrendi sorrendben történik. Az első sorszámú 1944. december 8-i keltező-

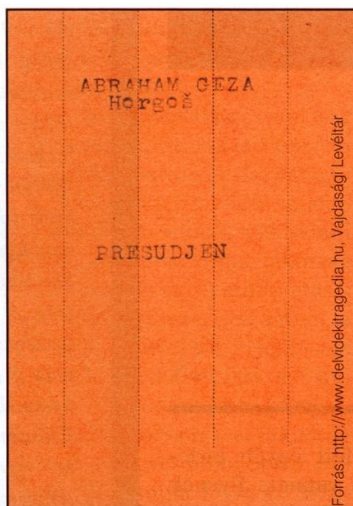


sű, a második 1944. október 22-i, a harmadik 1944. december 12-i, és így tovább. Dátum szerint az első két feljelentés Kanizsán 1944. október 19-én történt (13. és 14. sorszámú). Két helyi magyar feljelentése történt ekkor: Cseszkó Istváné és Remete Péteré. Közülük Cseszkó neve szerepel a Magyarokanizsán kivégzettek listáján. Dátum szerint az utolsó feljelentést (511.) Magyarokanizsán 1944. szeptember 18-án adták le. Megállapítható Magyarokanizsával kapcsolatban is, hogy a likvidált személyek elleni feljelentések döntő többsége a gyilkosságok után történt. A kutatások több helyen is igazolják, hogy a likvidálások megelőzték a feljelentéseket. A likvidálást követően feljelentett áldozatok feljelentési formanyomtatványán a jelenlegi tartózkodási helyként az „L” jelzés van megadva. Az „L” jelzés jelenti a likvidáltakat – ez több iratban visszaköszön.

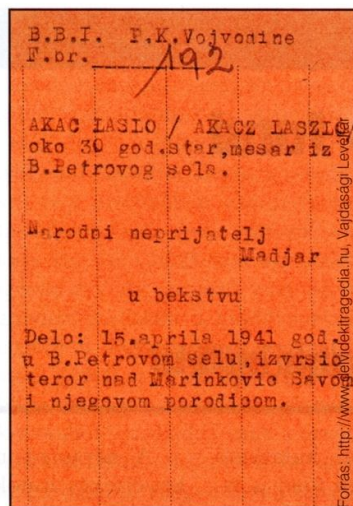
Érdekes ezzel kapcsolatos dokumentum az a levelezés, amelyben a martonosi háborús bűnöket vizsgáló bizottság tájékoztatja a zentai Községi Statisztikai Tanácsot, hogy nincs minden kivégzetre (az iratban itt is „L” betűvel jelölik az úgynevezett „Likvidirani” személyeket) feljelentés a birtokukban; ezeket a személyeket valószínűleg az OZNA-nál jelentették fel. Igazán meglepő a válasz: a kivégzetteket úgyis háborús bűnösnek nyilvánították, és ezért amennyiben nincs rájuk feljelentés, akkor azzal nem kell foglalkozni, mert az ügyük ezzel lezárult. *Az irat gyakorlatilag elismeri, hogy a kivégzettek egy részére vonatkozóan nincs is feljelentés!*

**Bűncsoportok**

A feljelentések formanyomtatványa maga is kordokumentum. A korabeli partizán-iratkezelés nem ismeri a gyanúsított fogalmát, a nyomtatványokon a beírandó nevek elé a bűnöző (zločinac) szó kerül, mintegy megelőlegez-



Nyilvántartó karton magyar áldozatról. „Presudjen” – ítélet nélkül kivégezve



Nyilvántartó karton magyar áldozatról. „Narodni neprijatelj” – népellenség

ve azt, hogy akit feljelentenek, biztosan bűnös is.

A bizottság a következő bűncsoportokra osztotta a vélt vagy valós bűnöket: 1. *Bevonulás* (Ulazak) – A magyar hadsereg bevonulása során a helyi magyar lakosság által elkövetett bűnök; 2. *Hadsereg* (Armija) – A magyar hadsereg által elkövetett bűntények; 3. *Razija* (Racija) – Az Újvidéken és környékén 1942-ben elkövetett bűnök; 4. *Táborok* (Logori) – A különböző táborokban elkövetett bűnök; 5. *Erőszakos mozgósítás* (Prisilno mobilisanje) – A katonai mozgósítás során elkövetett bűnök; 6. *Kényszermunka* (Prisilni rad) – A kényszermunka során elkövetett bűntények; 7. *Kitelepítés* (Iseljivanje) – A kitelepítéssel kapcsolatos bűntények; 8. *Vagyon elleni bűncselekmények* (Protiv imovine). Aki az említett bűncsoport valamelyikébe nem fért bele, de valami miatt bűnösnek ítélték, az a *népellenségek* listájára került.

#### A bizottságok tevékenysége

A feljelentések begyűjtését követően a helyi bizottság összeállította a háborús bűnösnek vélt személyek bűncsoportokba sorolt névsorát és megküldte a felsőbb szerv számára, Martonos és Kanizsa esetében Zentára. A háborús bűnöket vizsgáló bizottság a feljelentések mellett kihallgatásokat végzett, tanúvallomásokat gyűjtött, exhumálásokat végzett (az 1941–1944 közötti időszakban kivégzett – többnyire szerb

– áldozatokat exhumáltak), számba vett minden olyan eseményt, amely a szláv lakosság ellen irányult, összegyűjtötte – olykor hatalmas túlzásokkal – az 1941–1944 közötti áldozatok névsorát, átvizsgálta a magyar közigazgatás hátramaradt iratait, összegyűjtötte a magyar éra alatt tartott ünnepek – így a bevonulás kapcsán rendezett – képanyagát és beazonosította a rajta szereplő személyeket, pártlisták után kutatott, számba

vette a megrongált kulturális értékeket stb.

Az átvizsgálás után elkészült egy új névsor – amelyre a helyi listához viszonyítva új nevek kerültek fel, illetve tűntek el. Esetünkben az anyag Zentáról Szabadkára került, majd az előbbihez hasonló tortúra után Újvidékre. Érdekes, hogy néhány martonosi likvidált esetében hiányzik a feljelentés, ők a későbbiek során felsőbb szinteken (Szabadka, Újvidék) mégis feltűnnek a listán, nemegyszer képtelen – olykor sablonszerű – vádakkal illetve. Több likvidált személy esetében pedig felsőbb szinteken sor kerül a vádak/bűnök feltupírozására, hogy az eredeti – többnyire jelentéktelen – feljelentések mellett igazolást találjanak a népiirtásra.

Az említett ügymenet során azoknál a személyeknél, akiknél szükségesnek találták, további nyomozást indítottak tanúk kihallgatásával. Úgynevezett zapsznikok, vagyis *jegyzőkönyvek* készültek, amelyek a feljelentett polgárok tetteit vizsgálják részletesebben. Jellemző, hogy ezekben a jegyzőkönyvekben nem található meg minden feljelentett neve, annál lényegesen kevesebb személyt érint.

A következő iratanyag az úgynevezett F-odluka, vagyis a *határozatok*. Ezekben az iratokban a jegyzőkönyvekre hivatkozva gyakorlatilag háborús bűnössé nyilvánítanak embereket. Itt is jellemző, hogy nem minden jegyzőkönyvben említett név mellett van határozat. A továbbiakban vannak, akiket



a határozatok értelmében bíróság elé állítanak, vagy a távollétükben – sok esetben a likvidálásukat követően – indítanak ellenük *eljárást*. Ezek egy jelentős részénél nem születik bírósági határozat, hanem egyszerűen ezen a ponton leáll az ügy. Néhány esetben születnek csak *ítéletek*, sokszor azonban a tárgyalás anyaga nem hozzáférhető, csupán az ítélet áll rendelkezésre, illetve sok esetben csak egy hivatkozás az adott személy elítélésére.

### Bűn nélkül

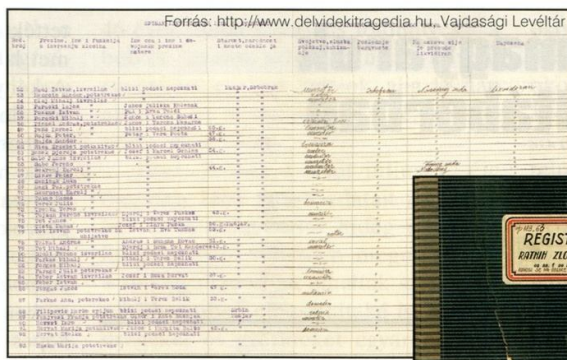
A listákra került helyi magyarok döntő többsége nem követett el olyan bűnt, ami miatt halálbüntetés járt volna. Ezt bizonyítja, hogy akiket a feljelentettek közül a vérengzés napjaiban nem sikerült megtalálni, azokat később nem vonták felelősségre, vagy csupán néhány hónap, esetleg néhány év börtönbüntetést kaptak.

Az iratok között megtalálhatóak azok a jelentések, amelyek tartalmazzák a *likvidált személyek névsorát*. Ezekből a jelentésekből sok és sokféle van, a partizán-iratkezelés kezdeti szakaszára jellemző rendezetlenséggel, sok elírással, tárgyi tévedéssel. Valószínűleg nem az utókor számára készültek, hanem alapot szolgáltatottak a meggyilkoltak vagyonának elkobzására.

### A vagyon szerepe

A magyarok elleni atrocitásoknak legfőképpen *etnikai* alapjai vannak, ellenében a szláv lakosság elleni atrocitásokkal, ahol inkább *ideológiai* alap játszott közre. A hasonlóság abban mutatkozik, hogy mindkét esetben a háborús bűnössé nyilvánított személyek vagyonára szívesen tette a kezét a partizánhatalom, tekintet nélkül a nemzeti hovatartozásra. Srdan Cvetković kutatásaiból tudjuk, hogy Vajdaságban a népellenességnek minősített szerb népesség is súlyos retorziókon (kivégzések, vagyonelkobzások) ment keresztül.

Ez történt a magyar lakosság esetében is. A magyar haderővel elmenekült polgárok javait azonnal, majd sok esetben a likvidáltak vagyonát is elkoboz-



A szenttamási kivégzettek névsora, a háromból a második oldal, 1945. július 11. – A Háborús Bűnösök Regiszterkönyve, az első kötet borítója (jobbra)

ták. Vannak azonban olyan esetek is – például Martonos –, ahol a likvidált falusiak vagyonára is megkezdődött a vagyonelkobzási eljárás, de akinek volt hozzátartozója (felesége, gyermeke), azoknál ezt később megszüntették és „csak” az ingó vagyonukat vették el, amit a megtorlás napjaiban egyszerűen elvettek tőlük. (Meg kell jegyeznünk, hogy más helységekben viszont teljes vagyonelkobzásra ítélték a likvidáltakat és hozzátartozóikat.) Csúróg és Zsablya lakosságát *kollektíven háborús bűnössé nyilvánították*, ami teljes vagyonelkobzással járt együtt.

Itt kell említést tennünk arról a le-  
vélváltásról, amelyben a Zentai Statisztikai Hivatal tájékoztatást kér a Szabadkai Háborús Bűnökét Vizsgáló Bizottságtól: a vagyonösszeírást a likvidált személyeknél is alkalmazni kell, vagy csak azoknál, akiket a bíróság elítélt? Ez az irat is egyértelművé teszi, hogy az áldozatok nagy részét bírósági ítélet nélkül likvidálták.

### Egy példa: Adorján

Hasonló, de ettől talán még konkrétabb bizonyítékot szolgáltat a következő irat. Átvizsgálva a Vajdasági Levéltár Adorjánra vonatkozó iratanyagát, sikerült megtalálni azt az ítéletet, amely kétségtelven egyedinek mondható az egész térségben. A korábbi – főként oral history módszerrel végzett – kutatások említették a faluval kapcsolatban, hogy az adorjáni népiártást végzők közül többieket elítélték.

Az irat egy részletének fordítása:  
„Kelt 1945. március 12-én  
Ítélet a jugoszláv nép nevében!

*Oluški Aleksandar népfelszabadító mozgalom ellensége, Kanizsán, rögtön a felszabadulás után képmutató módon beépült a mozgalomba és visszaélt a kanizsai népi rendőrség egyik vezetőjének bizalmával. Adorján átvizsgálásakor rábeszélte Nikola Radakovićot és Svetozar Kneževićet, hogy megjártsza egy fegy-*

*veres támadást, azt a látszatot keltsék, mintha a faluból valaki Radakovićra támadt volna. Ezután elfogtak 50 magyart a helységből, akiket a Tisza mellett fasiszta módon kivégeztek.*

*A katonai bíróság Oluški Aleksandar golyó általi halálra és teljes vagyonelkobzásra, Nikola Radakovićot egy év, Svetozar Kneževićet pedig hat hónap kényszermunkára ítéli.”*

Ez a dokumentum tulajdonképpen 66 évvel ezelőtt kimondta, hogy az adorjáni embereket mindenféle ítélet nélkül, törvénytelenül likvidálták 1944. október 31-én. Az adorjáni áldozatok az irat szerint sem lehetnek semmiképpen háborús bűnösök, hanem inkább a háború ártatlan áldozatai.

Megbízható információ az ítéletek végrehajtásáról nincs. A zentai járási népbíróság 1945. október 15-én érdeklődik a kanizsai helyi népbizottságtól, hogy Aleksandar Oluškit az illetékes hatóság valóban kivégezte-e, illetve ha nem, akkor nevezett hol tartózkodik. A Kanizsáról érkezett jelentés szerint a helyi népbizottság előtt ismeretlen ifjabb Aleksandar Oluški tartózkodási helye. Csupán azt tudják, hogy nevezett szerepelt februárban nyilvános plakátokon mint halálraítélt, de hogy az ítéletet végrehajtották-e, arról nincs tudomásuk.

A Vajdasági Levéltár 183-as számú fondja 82.5 iratfolyóméterből áll (549 doboz rendezett, 24 doboz rendezetlen irat, 79 könyv). Ezen iratok átvizsgálása a kutatók részéről még nem fejeződött be. A további kutatások során új adatok kerülhetnek elő.

### FORRÓ LAJOS

A szerző a Szerb–Magyar Akadémiai Vegyes Bizottság tagja, kutató.



# Németek és magyarok a járeki haláltáborban

1944–1946

Az 1944 őszen a Vajdaságban berendezkedő jugoszláv kommunista partizánhatalom a táborok létrehozásával kettős célt kívánt elérni: kíméletlenül meg kívánta büntetni a németeket s részben magyarokat is, ugyanakkor a legyőzött nemzetek munkaképes felnőtt lakosságát rabszolgaként kívánta alkalmazni, mindenekelőtt a mezőgazdaságban – az első időkben az őszi terménybetakarítás során.

## Teljes, majd részleges kitelepítési tervek

A Jugoszláv Népfelszabadító Antifasiszta Tanács (AVNOJ) a boszniai Jajcában 1943. november 21–29-ig ülésezett, s ekkor alapozták meg a titói Jugoszláviát. Moša Pijade aláírásával már az első napon dekrétumot adtak ki, amelyben a német kisebbség tagjait megfosztották minden polgári és kollektív joguktól, teljes vagyonelkobzásra ítélték őket, s megtiltották számukra a bírósági jogvédelmet és jogorvoslatot. Moša Pijade járt az élen azon alapelvek (1944. április 17.) kidolgozása terén is, amelyekkel a nemzeti és polgári jogokat kívánták szabályozni: hazaárulónak nyilvánítottak mindenkit, aki „az ellenség fegyveres erőinél szolgált” – ez képezte egyik alapját az 1944. őszi magyarelles vérengzésnek is.

A jugoszláv kommunisták egy része kezdetben a magyarok teljes (később már csak részleges) kitelepítésének gondolatát dédelgette. A kisebbségek kiűzésének álma Szerbiában jóval korábbi keltű: a németek kitelepítését Nikola Pašić, „a nemzet atyja” már 1918-ban tervbe vette, később a bácskai magyarok és németek Macedóniába

telepítésének ötlete merült fel, de ehhez hiányoztak mind az anyagi, mind a politikai feltételek. A szélsőnationalista Vasa Čubrilović – Gavrilo Princip terrorista társa –, aki évtizedekkel később köztiszteletben álló akadémikusként majd részt vesz a miloševići törekvések eszmei előkészítésében is, a II. világháború végén részletes tervezetet juttatott el Titóékhoz arról, hogy miként szabaduljanak meg a magyaroktól. A magyarok ügyében a kezdeti drákói szigor és a teljes, majd részleges kitelepítési tervek fokozatosan enyhültek, a németek kérdésében azonban az új jugoszláv vezetés hajthatatlannak bizonyult.

## A táborokról

A németeket, illetve a magyar lakosság megbízhatatlannak nyilvánított csoportjait rabszolgamunkára kényszerítették az úgynevezett *munkatáborokban*. Több településen egy ideig a magyaroknak megkülönböztető jelzést – fehér karszalagot – kellett viselniük. Hallgatólagosan ilyen jellegű munkatábornak tekin-

tették azokat a településeket, ahol a német lakosság létszáma elérte a 300 főt. A kényszermunkára mozgósított lakosság aludni ugyan hazajárhatott, de napközben ingyenmunkát végzett a környék nagybirtokain vagy egy-egy szerb nagygazda földjén. Ez sok helyen a magyarokra is vonatkozott. Egy-egy nagyobb településen és járási központban *központi munkatábor*t hoztak létre, elsősorban a távolabbról internált munkaképes férfiak részére.

*Különleges státusú táborokat* a német (és később a csürogi, zsabylai és mozsori magyar) lakosság munkaképtelennek nyilvánított csoportjai számára létesítettek. E „lógerok”-ba zsúfolták a beteget, az öreget, a kisgyermekes anyákat és a gyerekeket. Itt mindennapos volt az éhezés, a gyógyszer- és sóhiány, nem volt téli tüzelő, a fogva tartottak egy idő után rongyokban jártak, megtetvesedtek, s járványos betegségek pusztítottak közöttük. Jovan Mirković professzor szerint a Vajdaságban összesen hat különleges státusú láger működött (nyugodtan nevezhetjük ezeket haláltáboroknak): Szerémségben a mitrovicai, Bánságban a molini (németül molindorfi, magyarul molyfalvi) és a kničanini (németül rudolfsgnadi, magyarul rezsóházai), Bácskában pedig a körtési (kruševljei), a gádori (gakovói) és a járeki (Bački Jarak-i).

## A járeki tábor

A járeki (Bački Jarak-i) tábort eredendően az *Újvidék környéki némettség deportálása céljából* hozták létre, s 1944. december 2-tól 1946. április 15-ig működött. A körzethez hat járás (az újvidéki, a titeli, a zsabylai, a palánkai, a kúlai és az óbecsei) tartozott, valamint egy város: Újvidék. A táborot önálló parancsnokság működtette, amelyet az újvidéki körzeti parancsnokságnak rendeltek alá.

A tisztaistvánfalvi (vagyis helybeli) németek többsége – engedelmessé a Wehrmacht felszólításának, amit Románia katonai átállását követően adtak ki s terjesztet-

Asszonyok és gyerekek a Stara Gradiška-i internálótáborban





tek a Délvidéken – már októberben szekerekre rakta legfontosabb ingóságát, s kalandos utakon visszaindult ősei 18. században elhagyott hazájába. Azonban a felszólítások ellenére nem kelt mindenki útra. Elsősorban a legöregebbek maradtak itthon. Hogy közülük később hányan váltak az október végi véres napok áldozataivá, azt nem tudjuk. Feltételezhetően nem sokan, hiszen egy ideig maga Tolbuhin szovjet marsall főhadiszállása is Járekon volt (állítólag az impozáns főtcai Wallraabenstein-házban), s az oroszok jelenléte – erre több példa akad a Vajdaság más településein is – nemegyszer gátat szabott a zabolátlan partizánterrornak.

### Anyakönyvi bejegyzések

Az első áldozatokra vonatkozó adatokat a koncentrációs tábor halotti anyakönyvébe, a 300 számozott lapot tartalmazó kötetbe jegyezték be. A első adat Lotbrajn Jovanra (nyilván Lotbrein Johann) vonatkozik. A 68 éves földműves még 1944. december 2-án hunyt el, ha hihetünk a bejegyzésnek, agyhártyagyulladásban. Halálát Valrabenstein Jovan (Wallraabenstein Johann) jelentette, vagyis még nem a később kötelezően bejegyzett 107. § alapján anyakönyveztették, amiből arra lehet következtetni, hogy ő még nem volt lágerek lakó.

December 31-ig a kíméletlen bánásmód, az éhezés és a betegségek következtében az anyakönyv tanúsága szerint 85-en haltak meg, zömmel idősebb, a nevük alapján német nemzetiségű személyek. Az 1944-ben elpusztultak között palánkait, újvidékit, újsóvéit, ókérít, bulkeszít, torzsait, ó- és újfutakit, titelit, csébit, dunabökényit, sajkásszentivánit, kiskérít, sidit, szépligetit, bácsfeketehegyit, kátyit, tiszakálmánfalvit egyaránt találunk. De már az első napokban meghal két temerini is, hiába a szülőfalu közelsége és segítsége: december 17-én leheli ki lelkét Gráf Leopold 75 éves római katolikus kőműves – állítólag végelgyengülésben –, két nappal később pedig Wolpert József

46 éves római katolikus földműves – a beírás szerint szívbjában. A szívbjagy egyébként gyakori halálok, alig 18 nap alatt 11-en pusztulnak el tőle, később pedig még 17-en.

1945. január 1-jétől július 17-éig összesen 1602 halott adatait jegyezték be. 1945 példátlanul hideg januárját követően észrevehetően megnövekszik a tüdőgyulladásban elhaltak száma, de a bélhurutban elpusztultaké is. Köztük öregeket és gyermeket egyaránt találunk. Elsőként a pici, mindössze két éves Perbj Anna halt meg december 18-án légsőhurutban. Január 23-ától megsaporodnak a magyar elhunytakra vonatkozó bejegyzések. Kezdetben Csúrogy és Zsablya, később Mozsor is gyakran szerepel, de kerültek a koncentrációs táborba magyarok meghalni más településekről is.

1945 áprilisától nagymértékben növekedett az elhalálozottak száma: inentől kezdve havonta százával hullanak az emberek. A gyermekek között 1945 júliusa és augusztusa végzi a legnagyobb aratást, mindenekelőtt különböző járványos betegségek képében. A tábor egyetlen orvosa (maga is internált rab), a tiszakálmánfalvi (budisavai) Hans Müller által összeállított, és a tábor parancsnoka, vagyis a hírhedt „Komandant Đoka” által aláírt, az újvidéki körzeti népegészségügyi osztály számára készült statisztika szerint még 1946 januárjában is vezető halálok a nem megfelelő élelmezés (dystrophia)

okozta hasmenés (180 fogoly halt meg ilyen tünetektől), s ezt követi az éhezés okozta kimerültség (77 áldozat). Az 1945. december 31-én bejegyzett utolsó elhunyt az 5442-es sorszámot kapta, tehát csupán 1945-ben ennyien pusztultak el Járekon.

Az anyakönyv III. kötetét a szerb nyelvű, latin betűs címlap szerint 1946. január 8-tól április 15-ig vezették. Ez azonban nem igaz, ugyanis az anyakönyvet később újraszámozták, de a folyószámokat már nem lehetett megváltoztatni, így az anyakönyv nem az 1-essel, hanem a 127-essel kezdődik, vélhetően 21 lapot utólag eltüntettek. Ki tudja, miért? Ha arra gondolunk, hogy a szájhagyomány kivégzésekről is tud a táborban, akkor akár ez is lehetett az egyik oka a lapok eltűnésének. 1946-ban a 901., s egyben utolsó áldozat egy 48 éves temerini német asszony, Inhof szül. Reger Terézia, aki – élete virágjában – kimerültségben halt meg. De elgondolkodtató egy másik temerini – az elmagyarosodott, német származású helybeli kovács – sorsa is: Majer András (Andrija), 67 éves római katolikus „napszámot”, vagyis Andrész bácsit (879. bejegyzés) négy nappal a tábor végleges felszámolása előtt lelőtték!

Az adatokat összesítve: *a Bački Jarak-i haláltáborban 1944. december 3-tól 1946. április 15-ig összesen 6429 személy pusztult el a legembertelenebb körülmények között.*

A körzeti katonai elöljáróság képtelen volt megoldani ilyen jelentős embertömeg élelmezését – de hát a táborokat nem is azért hozták létre. 1945 februárjában a körzeti parancsnok 100-100 mázsa krumplit és babot, és 10 mázsa hagymát utalt ki a tábor számára, ezenkívül a gyerekeknek 100 kiló szappant és – írđ és mondd: – 25 darab fésűt! Nem csoda, hogy ilyen körülmények között mind a felnőttek, mind a gyermekek pszichofizikai ellenálló képessége gyors iramban romlott.\*

### CSORBA BÉLA

\* Részlet a szerző Szétszórt csontjaink. Cikkek, tanulmányok 1944–45-ről című kötetéből (Temerin, 2011).

Kereszt a járeki tábor helyén





# A délvidéki áldozatok adatbázisa mint történeti forrás

## Adatfeltárás – adatmentés

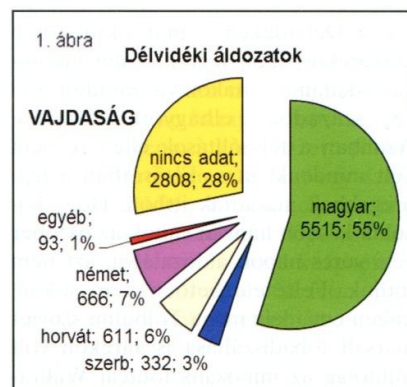
A Tartományi Igazságtételi Bizottság 2000-ben azt a célt tűzte ki maga elé a Vajdaságban, hogy összegyűjtse az 1941 és 1948 közötti időszak vajdasági áldozatainak adatait, és valóságghűen feltárja az ebben az időszakban a Vajdaságban lejátszódott eseményeket. A levéltári forrásokon alapuló adatbázis összeállítása érdekében a Vajdasági Levéltár azon fondjában végeztem kutatást, amelyek az 1944 szeptemberétől elkövetett bűntettek áldozatainak neveit tartalmazza. Ide nemcsak azoknak a nevei kerültek be, akiket bírósági ítélet nélkül végeztek ki, hanem azoké is, akiket a hadbíróóság ítél el. A Tömegsírokat Feltáró Országos Bizottság alapelve szerint ugyanis ezek a kivégzések ideológiai alapon történtek. Azonban már a dátum meghatározásánál is problémák merültek fel. Igaz, hogy a tömeges kivégzések a katonai közigazgatás alatt zajlottak (1944. október 17. és 1945. február 15. között), de már előtte is történtek atrocitások. Különösen a Bánát és a Szerémség területén, ahol a partizánegységek elfoglalva egy helységet azonnal megkezdtek a tisztogatásokat a lakosság körében, az általuk „népellenségnek”, „együtműködőnek”, „besúgónak” megbélyegzett személyeket puskacső elé állították. A Bánátban többször is talákoztam olyan hadbíróági ítéletekkel, amelyek keltezése 1944 nyarára – július, augusztus – esett. Ugyan- ez történt a Szerémségben is.

A szerző a Vajdasági Tartományi Levéltár levéltárosa, a Szerb–Magyar Vegyes Bizottság tagja. Az előadás, amely a levéltári kutatások lehetőségeivel és a kutatási terv kidolgozásával foglalkozott, elhangzott a február 12-i szabadkai konferencián. (A szerk.)

Az iratok általában egyéni kivégzésekről szólnak, vagy kisebb, 5-10 fős csoportokról.

Jelen írásomban két adatbázist mutatok be. Az első a Vajdasági Levéltár 183-as fondjának, a Megszállók és Támogatóik Bűncselekményeit Kivizsgáló Vajdasági Bizottság adataira épül, és kizárólag e fond irataiban található neveket tartalmazza. A másik, az úgynevezett egyesített adatbázis, ebben felhasználtam a Szerbiai Levéltárból kapott adatokat, a Vajdasági Múzeum levéltári anyagát, a helytörténészek által összeállított listákat. Külön adatbázist képez a gyűjtőtáborokban elhalálozott németek névsora. Ennek alapja a Németországban 1994-ben kiadott *Leidensweg der Deutschen im kommunistischen Jugoslawien* [A németek szenvedései a kommunista Jugoszláviában] c. könyv.

A Vajdasági Levéltárban őrzött iratokban mintegy 7000 áldozat (1. táblázat) neve szerepel (itt még nincs befejezve a kutatás, újabb adatokra is lehetünk). Ami feltűnő, hogy a bírósági ítélettel kivégzettek száma a Szerémségben lényegesen több, mint a Vajdaság más területein (25%). Bár a Szerémségben nem vezették be a katonai közigazgatást, de a hadbíróóságok már június–július folyamán meghozták az



első halálos ítéleteket. Bácskában a bírósági ítéletek nélkül kivégzett áldozatok számához viszonyítva, igen csekély az ítélettel kivégzettek száma (6%), illetve ha az egyesített adatbázist vesszük figyelembe, akkor ez csak 3,6%. Bánátban ez az arány 6,7%, illetve 4,9%.

A jelenleg ismert körülbelül 5500 délvidéki magyar áldozatból hét helységből 2992 estek áldozatul a *katonai közigazgatás első hónapjaiban dúló agresszióknak*, ami az összes magyar áldozat mintegy 55%-át teszi ki (1–2. ábra). A magyarok lakta községekben lényegesen tömegesebb volt a kivégzések száma, mint más településeken. Az újvidéki áldozatok nevei különböző dokumentumokban bukkannak fel. Mivel az OZNA által összeállított névsor még nem került elő, ezért olyan dokumentumokra tudunk jelenleg támaszkodni, mint például annak a kiáltványának egy példánya, amely megtalálható a Vajdasági Múzeumban. Ebben 250 „vérengző” magyar kivégzéséről értesítik Újvidék lakosságát. Sajnos a nevek nincsenek feltüntetve ezen a plakáton. Három helység: Csúrog, Zsablya és Mozsor magyar lakossága körében volt a legszörnyűbb a pusztítás. E felsorolások alapján 1252 magyar esett áldozatul.

Az áldozatok száma a *Bácskában* a következő helységeken meghaladta a 200 főt: Csúrog (767), Szabadka (646), Temerin (410), Zsablya (369), Újvidék (306), Mohol (261), Bajmok (233) – összesen 2992 fő. A következő helységeken 100 és 200 fő közé tehető az áldozatok száma: Óbecse (187), Szenttamás (178), Péterréve (156), Szentfülöp (Filipovo – németek, 155), Verbász

1. táblázat. Az áldozatok száma

Terület	Vajdasági Levéltár – ítélet nélkül/bírói ítélettel	Egyesített adatbázis – ítélet nélkül
Bácska	3733/234 – az összes áldozat 6%-a	6 458
Bánát	1364/92 – az összes áldozat 6,7%-a	1 879
Szerémség	1216/414 – az összes áldozat 25%-a	1 688
Összesen	6313/740 – az összes áldozat 10,5%-a	10 025
Mindösszesen	7053	10 025



2. táblázat. A helységek felosztása az áldozatok számának alapján				
Terület/áldozatok száma	200 felett	100–200 között	50–99 között	50–20 között
Bácska	7	12	21	12
Bánát	1 (pancsovai kerület)	2	3	15
Szerémség		3	4	12

3. táblázat. A kivégzések időintervalluma		
Terület	A kivégzések időpontja és az érintett települések	
Bácska	1944. október 24. – Zombor, Telecska, Csúrog, Verbász	1944. december 2. – Martonos, Cservenka
Bánát	1944. október 10–12–14–15. – Kisorosz, Padéj, Nagykikinda	1944. december 2. – Nagybecskerek
Szerémség	1944. október 29. – Ópázova	1945. február 25. – Szávaszentdemeter

(154), Zombor (154), Bezdán (143), Zenta (131), Hódság (németek, 130), Palánka (németek, 130), Kúla (121), Mozsor (116) – összesen: 1755 fő. A *Bánátban* egyetlen község sincs, ahol az eddigi kutatások alapján több mint 200 áldozat lett volna. Egyedül a Pancsovai körzet kivétel, ennek egységesített adata 407 kivégzetről szól (2. táblázat). Itt a regionális levéltári adatok tudnak segítséget nyújtani abban, hogy ez az összesített adat felbontható legyen helységekre. A következő helységekből volt 100 és 200 között az áldozatok száma: Omlód (Omoljica) (145), Pancsova (149). A *Szerémségben* három községben volt 100 felett az áldozatok száma, az eddig nyilvánosságra került adatok alapján: Zimony (197), Szávaszentdemeter (177), valamint Karlóca (151).

Az OZNA-nyilvántartásban beírták a „likvidáció” idejét is. Ezek a dátumok hozzávetőlegesen kirajzolják azt az időintervallumot, amikor Vajdaság-szerzte a partizánfegyverek osztották a halált a civil lakosság körében.

Az első kivégzések 1944 nyarán kezdődtek a Bánát és a Szerémség falvaiban. A később történt kivégzések összefüggtek egy-egy község felszabadításával, amikor a partizánegységek a Vörös Hadsereggel együtt bevonultak és átvették a hatalmat. Mind Bánátban, mind Bácskában a katonai közigazgatás alatt váltak tömegessé a kivégzések. Ezek nagyjából november végére fejeződtek be (3. táblázat).

Ivan Rukavina tábornok 1944. december 1-jén kelt rendelete a magyarokkal és a németekkel való bánásmódról szól, mivel „több helységben helytelen bánásmódot alkalmaztak” a katonai közigazgatás bevezetése óta. Az első bekezdésben meghatározza a magyarokkal való bánásmódot, akiket jogban és kötelességben kiegyenlít a többi lakossággal. Az a) pont alatt elrendeli, hogy „minden büntetőtábor, ahol magyarokat tartanak fogva, oszlassanak fel, és csak azokat a magyarokat tartsák fogságban, akik ellen bírósági eljárás folyik”. Ekkor sok magyart

4. táblázat A vajdasági német lakosság áldozatai és a helységek száma, ahonnan a táborkba telepítették őket		
Terület	Helységek száma	Áldozatok száma
Bácska	51	16 842
Bánát	63	15 745
Szerémség	33	1 055
Összesen	147	33 642

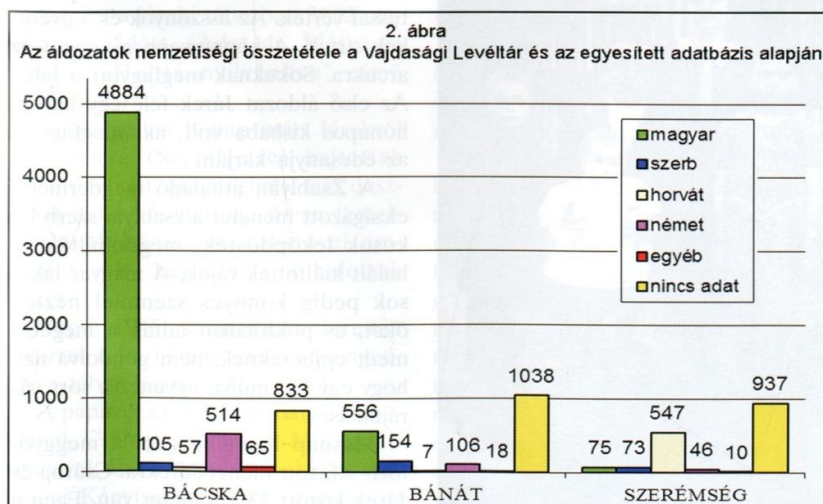
5. táblázat A Vajdaság legnagyobb különleges státusú tábora az elhalálozottak számával	
Település	Elhalálozottak száma
Molin (Bánát)	2 012
Rezsőháza (Bánát)	7 745
Járek (Bácska)	6 429*
Gádor (Bácska)	5 292
Körtés (Bácska)	2 085
Szávaszentdemeter (Szerémség)	1 033
Összesen	24 596

\* Csorba Béla adata.

hazaengedtek. A németek számára azonban ekkor kezdődött a pokol. 1944. november folyamán megnyitották a német gyűjtőtáborok, amelyek egészen 1948-ig álltak fent és több tízezer német civil lelte itt halálát. A csúrogiakat és a szabylaiakat 1945. január folyamán a járeki táborkba internálták, márciusban a mozsori magyarokat is kitelepítették otthonaikból és táborkba kerültek. A táborkban a rettentő életkörülményektől elhalt németek száma az eddig ismert adatok alapján 33 642 személy (4. táblázat). Csorba Béla a járeki tábork halotti anyakönyveit kutatva 109 magyar felnőtt áldozat és 79 gyermekáldozat nevét sorolja fel. Folyamatban van a járeki, a gádori és a körtési halotti anyakönyvek digitalizálása, és utána ezek is kutathatóvá válnak.

Vajdaság-szerzte 1944 novemberétől szinte minden községben, ahol németek éltek, úgynevezett munkatáborokat létesített a partizánhatalom. Később ezeket összevonták és kialakultak a „központi munkatáborok” végül a német lakosság munkaképtelenné vált csoportjai számára létrehozták a különleges státusú táborkokat (5. táblázat), a „lógerek”-et, amelyek valóságos haláltáborra változtak, mert az életfeltételek még a szükséges minimumot sem érték el.

MEZEI ZSUZSANNA





# Magyar holokausz

## A csúrogi magyarok meghurcoltatása

**M**it is jelent csúrogi magyaroknak lenni? Ebben a két szóban benne van az özvegység, az árvaság, a megaláztatás, a meghurcoltatás, a száműzetés.

Sokat hallottunk az 1942-es hideg napokról, annál kevesebbet az 1944-es véres megtorlásokról. Éppen ezért most röviden a túlélők szemével szeretnék rámutatni a megtorlások kegyetlen időszakára.

1944 őszén Vajdaság-szerzte végig-söpört a bosszú, a nemzetgyűlölet. Csúrogot sem kerülte el, sőt talán itt tetőzött.

1944 októberében bejöttek a partizánok, és október végén összeszedték az életerős magyar férfiak többségét, a helybeli szerb lakosok segítségével. Két hét megaláztatás és kínzás után kivégezték őket.

Tíz hónapos voltam, mikor elvitték édesapámat. Soha többé nem jött vissza. Kivégezték. – Én soha nem mondhattam azt a kedves meleg szót, hogy Édesapám. Hiányát egész életemen keresztül érzem.

Két hétig a nővérem hordta neki az ebédet a többi magyar gyerekkel együtt, mivel az asszonyoknak kocsival, lóval dolgozni kellett a szerb gazdáknál, persze térítés nélkül.

Mikor a nővérem utoljára vitte az ebédet, azt mondták neki, hogy – apád már nem éhes.

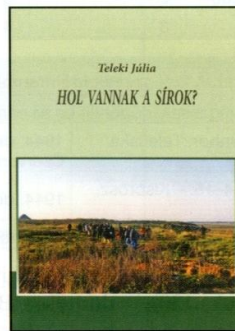
Látta, amint kocsik hagyják el a község háza udvarát, a kocsikról a halott emberek keze, lába lógott. A kocsik aljából csorgott a vér. A nővérem akkor 13 éves volt. A szörnyű látvány élete végéig kísérte. A halottakat a falu szélén lévő sintérgödörben, azaz dögtemetőben földelték el. Ezzel is megalázták őket. A halotthordók vallomása szerint körülbelül 3000 magyart temettek ott el. Ugyanis odahordták a

környékből is a kivégzett magyarokat. Természetesen pontos adatokat a kivégzettekről nem tudunk, csakis a szemtanúk vallomására számíthatunk.

Sajnos a bosszú[vágy], a nemzetgyűlölet túl nagy volt. Egyre többször hallatszott a falubeli szerbek körében, hogy nem akarnak a magyarokkal együtt élni. 1945. január 23-án Tito beleegyezésével kiűzték otthonukból a csúrogi magyarokat.

A reggeli órákban bejött hozzánk egy szerb fiú puskával a kezében és arra kényszerített bennünket, hogy öt perc alatt hagyjuk el a házat, mert különben mindannyiunkat lelővöldöz. Édesanyám nem akart menni. – Lőj le minket is – mondta. Akkor a testvéreim elkezdtek sírni, hogy – anya, gye-

A Szabó család 1940-ben



Teleki Júlia könyvének borítója

rünk, gyerünk – mondták. A bátyám befogta a lovakat, édesanyám a kocsira pakolt, amit tudott, ruhaneműt és élelmet, mivel már arra nem volt ide-

je, hogy minket is felöltöztessen, pokrócba csavart és úgy rakott a kocsira. Én egyéves voltam, az egyik nővérem 4, a bátyám 11 és az idősebb nővérem 13 éves volt. Elindultunk kocsival, azonban két sarok után lezavartak a kocsiról és a kocsit elhajtották, és mi ott maradtunk élelem és meleg ruha nélkül. Az utcákból kis batyukkal a kezükben ballagtak a megrémült magyarok, főleg öregek, asszonyok és gye-

rekek, utánuk puskával a partizánok. A piactérre terelték a népet. Itt mindent elszedtek tőlük. Pénzt, iratokat, ékszereket. Aki nem adta a fülbevalóját, annak kitepték a füléből. Délután négy óráig várták a sorsuk beteljesülését a megaláztatott magyarok. – Tiszába velük – mondták többen is a szerb járókelők közül, akik mindenféle szitkokat szórtak a megrémült, átfázott emberekre.

Már esteledett, mikor az átfázott, megrémült magyarokat elindították Járek felé.

A kisbabás családok egy részét tehervagonba rakták, a többiek pedig gyalog indultak el.

Nagyon hideg volt. Térdig ért a hó és mínusz 20 fok alatt volt a hőmérséklet. Aki nem tudott menni, azt puskatussal verték. Az asszonyok és a gyerekek sírtak. A könnyesepp ráfagyott az arcukra. Sokuknak megfagyott a lába. Az első áldozat Járek felé egy három hónapos kisbaba volt, aki megfagyott az édesanyja karján.

A Zsablyán áthaladó megdermedt, elcsigázott menetet a zsabylai szerb lakosok leköpdösték, megdobálták és halált kiáltottak rájuk. A magyar lakosok pedig könnyes szemmel nézték őket, és pokrócokat adtak a megdermedt embereknek, nem gondolva azt, hogy egy hét múlva ugyanez a sors vár rájuk is.

Másnap hajnalban ért a meggyötört, átfázott menet Járekra. Csúrogi és Járek között 33 kilométer van. Ezen a



hosszú úton kellett átszenvedniük a térdig érő hóban.

Járek német falu volt, előzőleg elűzték a németeket, majd a faluban koncentrációs tábort létesítettek a partizánok.

Itt 25-30 embert raktak egy szobába, nem nézve azt, hogy a családtagok együtt vannak-e.

A szobákban szalma volt leterítve, tele tetvekkal. Másnap mindenki megalázva, szégyenkezve, vakaródzott a tetvektől, a partizánok pedig nevettek. Egy hét után megérkeztek a szabylai magyarok, akik elmondták, hogy Csúrogon a szerb lakosok kifosztották a magyar házakat. Majd tavasszal megérkeztek az otthonukból kiűzött mozsori magyarok is.

Keserű sors várt a tábor lakóira. Kukoricát daráltak, azt főzték só nélkül, és azzal etették az embereket, mint az állatokat. Nagyon sokan megbetegedtek és meghaltak, közöttük sok kisgyermek is. Egy partizán nő volt a parancsnok, aki lóháton járt és verte a tábor lakóit, mondván, hogy mindennap legalább száz embernek meg kellene halni, akkor az életben maradottaknak jobb bánásmódban lenne részük.

A halottakat kocsira rakták, volt, aki még élt, mikor elvitték és a német kriptákba dobálták. Mikor a kripták megteltek, a halottakat lerakták a földre, és mésszel leöntötték. A halottakat elkísérni és gyászolni nem volt szabad. A gyász csak a szívekben volt.

A háború után Jugoszlávia Nemzeti Felszabadító Bizottságának adatai szerint a járeki táborban 3632 magyar sínylődött. (Adat dr. Mészáros Sándor „Holttá nyilvánítva” című könyvéből.)

Öt kegyetlen hónap után Járekről Gajdobrára (Szépligetre) hajtottak bennünket. Itt, aki meghalt, már deszkából ládát készítettek, abban temették el. A bánásmód valamivel emberibb volt. Legalábbis a halottak részére.

Végül 1945. szeptember derekán papírral a kezükben szabadon engedték a tábor lakóit.

A papíron az állt, hogy bárhova mehetnek Csúrog, Zsablya és Mozsor kivételével. Ezt a döntést az akkori Vajdasági Képviselőház Elnöksége hozta



A Szabó család haláltábor túlélő tagjai, Júlia a legkisebb

meg a belügyi szervek javaslatára. (A papír pecséttel és aláírással ellátva.)

Így váltak földönfutókká a meggyötört, megalázott, megkínzott, kifosztott és egy szál ruhában maradt, csontig lesoványodott magyarok. Közöttük az én édesanyám is negyedmagával. A házaikban azóta is mások laknak, a földjeinket mások szántják.

1946 februárjában a zsablyai járási népbíróság döntést hozott, mely kimondta, hogy alkalmazni kell a kimondott kollektív bűnösséget a magyarok felett. Ez a papír is pecséttel, aláírással van ellátva.

Ezzel a döntéssel osztották vagy adták el a magyarok házaikat és földjeit. Az ingóságait már addigra elrabolták, széthúzták.

A kegyetlen poklot túlélő, hontalanná vált magyarok szétszóródtak szerte a világban. Oda mentek, ahova a munkájukért befogadták őket.

Az átélt szörnyűségekre nem emlékezhetek, hisz nagyon kicsi voltam, azonban édesanyám nagyon sokat mesélt róla. Édesapám hiánya és a haláltáborban eltöltött idő, ahol nagyon megbetegedtem, az utolsó kenetet is rám adták, a szegénység, a hontalanság végigkísért egész eddigi életemen. Ezért már gyermekkoromban megértettem, hogy miért nincs apám és miért sírt és dolgozott annyit édesanyám, és miért kell mindig másik házában lakni és miért nincs ágyam,

mint a másik gyerekeknek. Megértettem, és éreztem, hogy milyen borzasztó nagy igazságtalanság történt velünk.

Később még szomorúbbá tett az a tudat, hogy mást tanítottak az iskolában, és mást az édesanyám.

Azóta sok idő elmúlt. Az ártatlanul kivégzett magyaroknak még a mai napig nincs fejfájuk, a sírhelyüket lassan belepi a szemét, amit a környék lakói hordanak rájuk.

Vártam, hogy a történészek feldolgozzák, mi is történt 1944-ben, de sajnos ezt nem tették. Ezért magam kezdtem kutatni a csúrogi túlélők után, és a vallomásaikat leírtam.

A lelki szemeim előtt, mint egy film, úgy peregnek le édesanyám szavai és a túlélők vallomásai. Beigazolódtott, hogy nem mindig az az igazság, amit a győztesek írnak, hanem az, amit a túlélők elmondanak. Bárhol éltek a túlélők, a vallomásuk egy és ugyanaz volt.

1996-ban az összegyűjtött vallomásokból, dokumentumokból könyvet írtam. A címe: „Visszatekintés a múltba”. A könyvet a Logosz Könyvkiadó adta ki, amiért nagy hálával tartozok Utasi Jenő atyának és a megboldogult Keszég Károly újságírónak. Ugyanis a Fórum Könyvkiadó nem volt hajlandó kiadni, így a „Napló” című újság Karcsi vezetésével ezt megtette.

1999-ben megjelent a következő könyvem, „Keresem az apám sírját” címmel.

Ebben a könyvben a csúrogi áldozatok mellett felsorolom a zsablyai és a mozsori áldozatok neveit is, persze az adatok nem teljeseek.

A többéves küzdelmemnek nem sok eredménye lett. Azonban annyi mindenképpen, hogy a Tartományi Képviselőházban több alkalommal is módomban volt szóvá tenni és követelni, hogy vegyék le rólunk a háborús bűnösség terhét. A Vajdasági Képviselőház ezt meg is tette.

Kimondta, hogy nem ismeri el a kollektív bűnösséget. Mégis úgy érzem, hogy ez nekünk nem elég. Ezt ki kell mondani a Szerb Képviselőháznak is. Minket kiűztek a szülőfalunkból, mindenünket elvették, haláltáborba zártak, apáinkat kivégezték, és mindezekért a szörnyűségekért még senki sem kért bocsánatot.



Nenad Csanak, a Vajdasági Képviselet elnökének javaslatára alakult egy ankétbizottság a Képviseletben, melynek az volt a feladata, hogy feldolgozza az 1941-től 1945-ig történő eseményeket. Mint tartományi képviselő a bizottság tagjaként szerettem volna kettéválasztani a háború előtti és a háború utáni időszakot. Ugyanis a háborúban ideológiai alapon történtek a kivégzések, persze nagyon sok ártatlan ember esett akkor is áldozatul. Az úgynevezett felszabadulás után viszont kimondottan nemzeti alapon végezték ki a magyarokat, mindennemű bírósági eljárás nélkül. Ezzel nem azt akarom mondani, hogy a magyarok között nem volt egy bűnös sem, de az összes csúrogi, zsablyai magyar, akit kivégeztek, nem volt bűnös, és azok sem, akiket a haláltáborba zártak.

Azt sem mellékes azonban megjegyezni, hogy a magyar katonaság bevonulásakor a szerbek kezdték a lövöldözést.

A bizottság tagjaként alkalmam volt betekinteni a Vajdasági Múzeum irattárába. Kezembe került az 1944-es kivégzettek egy listája. Azon a listán több mint 400 csúrogi név szerepelt. A címloldal pedig ez volt: „A likvidált háborús bűnösök”. Bírósági végzés sehol. Ezen a listán voltak olyan nevek, akiket én a kutatásom során nem találtam.

Így a kivégzett magyar áldozatok száma, amit sikerült összeszedni, ami természetesen nem teljes, a következő:

Csúrog: 555

Zsablya: 255

Mozsor: 62

A járeki haláltáborban 46 csúrogi felnőtt és 45 gyermek halt meg. Ugyanott a zsablyai áldozatok száma 21 felnőtt és 10 gyermek. A mozsori áldozatok száma Járekon 5 felnőtt és 11 gyermek.

A gajdobrai táborban 14 csúrogi magyar halt meg, ezek közül 4 felnőtt személy, a többi gyermek.

A zsablyai áldozatok száma 8, egy felnőtt van közöttük. A mozsori halottak száma 5, egy felnőtt van közöttük.

A névsor sajnos még nem teljes. Talán soha nem is lesz az. Számomra és azok számára, akik minden évben ott vannak a megemlékezésen Csúrogon, nem a számok a fontosak, hanem az, hogy azon a helyen, ahova valamikor a dögöket dobálták, oda dobálták az ártatlanul kivégzett magyarokat is, ezzel is megalázva őket. Bár a csontjait már eltüntették, de a szereteteinknek nemcsak csontjuk volt, hanem szívük is, és a szívük mégiscsak ott porladt el. Ezért emlékezünk meg minden évben 1994 óta ezen a helyen. Ezek az ártatlanul kivégzett emberek mindannyiunk áldozatai kellene hogy legyenek, nem csak a hozzátartozóké.

1994-ben, a szomorú esemény ötvenedik évfordulója alkalmából mint tartományi képviselő engedélyt kértem, hogy megemlékezhessünk Csúrogon a sintérgödörnél az ártatlanul kivégzett magyarokról. Engedélyt persze nem kaptam. Mégis elmentünk. Mint ahogy azóta is, minden évben. Sajnos a kereszt csak néhány napig állnak, mert valakik mindig eltüntetik.

2002 októberében, a saját felelősségemre, felállítottunk egy kőből készült emléktáblát engedély nélkül, ugyanis engedélyt soha nem kaptunk.

A kőtáblán ez állt: „Akikért nem szólt a harang, 1944/45”.

Egy hét után a táblát ledöntötték. November 3-ára újból felállítottuk. Ekkor tartottuk a megemlékezést.

A megemlékezésen először volt jelen a Vajdasági Képviselet szerb aj-

kú alelnöke, Miroslav Mrnuštik, aki fejtegette az ártatlanul kivégzett magyarok előtt. Azt hittem, azt hittük, hogy új fejezet kezdődik. Talán ezután az emléktábla örökké állni fog.

Nem így történt. Harmadnapra a vandálok újra ledöntötték, és ezúttal kalapáccsal szétverték, hogy ne lehessen újra felállítani.

Azonban a következő évben ismét elhelyeztünk egy keresztet, mint ahogy eddig is tettük.

A 2005-ben felállított kereszt 2006. április 19-ig állt. Ez volt eddig a leghosszabb idő.

2006. április 17-én meghozták a rehabilitációról a törvényt, és utána két napra 19-én már nem állt ott a kereszt, letörték és eldobták, sőt az emléktábladarabokat is még apróbbra verték és szétdobálták. Ezzel a vandál cselekedettel akarják a tudunkra adni, hogy nem értenek egyet a rehabilitációs törvénnyel.

Hatvan év után végre meghozták a rehabilitációról a törvényt, amit már nagyon régen vártunk. Azonban ez a törvény csak azokra érvényes, aki egyénileg kéri a rehabilitációt a hozzátartozójáért vagy önmagáért. A háborús bűnösséget az összes csúrogi, zsablyai magyarra hozták meg, kollektív bűnösnek kiáltottak bennünket, most mégis egyénileg kell kérni, és majd a bíró „jó akaratától” függően veszik le rólunk ezt a terhet.

Remélem, hogy egyszer mégis rehabilitálják mindazokat, akiket ártatlanul meghurcoltak és kivégeztek.

Addig is nekünk minden évben meg kell emlékeznünk az ártatlanul kivégzett magyarokról, hogy az utókor sem feledje el.

2006. október 29-én egy újabb kőtáblát állítottunk fel a következő felirattal: „Kőbe vésett fájdalom, 1944/45”.\*

**TELEKI JÚLIA**

\* Részlet a szerző *Hol vannak a sírok?* (Óbecse, 2007) című könyvéből. (A szerk.)

A csúrogi kis emlékmű, az előzőleg felállított és ledöntött emlékmű darabjaival, 2006





# Szerbiai levéltári források

[1944–1948]

**H**a nehézkesen is, de egyre inkább hozzáférhetővé válnak a titói rezsim megszületésének dokumentumai. E források meglétéről csak kevesen tudtak. A mindenkori politikai vezetés által terjesztett hiedelem ezek megsemmisítéséről olyan eredményes volt, hogy még a levéltárosok és történészek többsége is meglepődött az első nyilvánosságra kerülő adatokon, amelyek a megőrzött iratok mennyiségére utalnak.

Szerbia kormánya 2009. július 9-én döntött az *Állami bizottság az 1944 szeptembere után kivégzettek tömegsíriainak feltárásáról és megjelöléséről* elnevezésű testület létrehozásáról. Ez a bizottság azóta is eredményesen tevékenykedik. Kelet-Szerbiában például hozzáláttak egy tömegsír feltárásához, és sok adatot gyűjtöttek össze a Belgrád körzetében lévő tömegsírokról. A következő év áprilisában egy kormányhatározattal megszüntették a dokumentumok titkosítását.

2009. október 12-én Szerbia és Magyarország államfője megegyezett a *Szerb–Magyar Akadémiai Vegyes Bizottság* felállításában. Feladatául a korszak történéseinek feltárását, értékelését jelölték meg. A bizottság 2010. december 15-én meghatározta az együttműködés és a feltáró munka alapelveit.

Srdan Cvetković, a sírfeltárással foglalkozó állami bizottság titkárának kezdeményezésére 2011. január 4-én a Vajdasági Képviselőház elnöke egy ülést hívott össze, amelyen megegyezés született arról, hogy megalakul az *Állami Bizottság Vajdasági Albizottsága* is.

A vajdasági közlevéltárak rendszerének alapjait a Vajdaság Autonóm Tartomány Népképviselőházának Főbizottsága vetette meg, 1946 novemberében kelt határozatával. Eszerint kilenc vajdasági városban „tudományos intézmények” kialakításába kezdtek. Az intézmények feladata a régi tár-

gyak, könyvek, levéltári és irattári anyag, valamint a műemlékek védelme volt. Hamarosan bebizonyosodott, hogy ebben a szervezési formában az intézmények nem hatékonyak. Előszörként a múzeumok önállósultak, majd 1952-vel bezárólag megalakultak az önálló községek közötti állami levéltárak is. Azóta nyilvános regionális levéltár működik Péterváradon, Mitrovicán, Fehértemplomon (Versecen kezdte meg a tevékenységét), Pancsován, Nagybecskerekben, Nagyikindán, Zentán (óbecsei fiókkal), Szabadkán és Zomborban. A tartományi jelentőségű iratképző szervezetek anyagát a Vajdasági Levéltár gyűjti be Újvidéken, amely a regionális levéltárak szakmai felügyeletét is ellátja.

A Vajdaságra is vonatkozó bőséges dokumentumanyaggal rendelkezik még Belgrád Város Történelmi Levéltára, Szerbia Levéltára, Jugoszlávia Levéltára és a Honvédelmi Minisztérium Katonai Levéltára.

A Vajdasági Történelmi Múzeum is őriz írott dokumentumokat és fényképeket is 1944–1945. évi eseményekről. A BIA (a szerb Nemzetbiztonsági Hivatal) a Belügyminisztériummal karöltve folyamatosan adja át a belgrádi levéltáraknak a korábban titkos levéltári anyagot. Ez kutatható állapotban van, de levéltárilag rendezetlennek számít. Minden levéltár kutatói szabályzata kimondja, hogy csak rendezett anyag adható a kutatóknak. A rendezés sok időt igényel. Az Állami Bizottság és annak Vajdasági Albizottsága kérésére ilyen esetekben az intézményvezető nem követ el törvénytörtést, ha a bizottságok által kijelölt kutatóknak rendelkezésre bocsátja a csak irattárilag rendezett anyagot is.

FODOR ISTVÁN

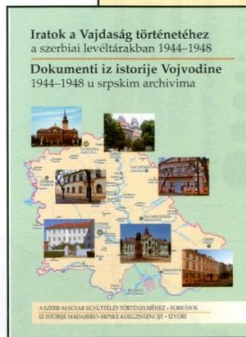
A szerző a Szerb–Magyar Akadémiai Vegyes Bizottság tagja, levéltárigazgató (Zenta).

## A kötet előszavából

**S**zerb–Magyar Akadémiai Vegyes Bizottság alakult 2010. december 15-én. (A vegyes bizottság magyar tagozata 2011. január 6-án, a szerb bizottság március 23-án jött létre.) A két állam köztársasági elnökei javasolták a bizottság létrehozását, a két állam akadémiajainak elnökei jelölték ki a szerb és a magyar tagozat elnökeit, tagjait. A feladatot a szerb–magyar együttélés tanulmányozásának segítése lett, elsősorban a II. világháború időszakában. A célkitűzés szerint a bizottság tervezzék meg és fogja szervezeti keretbe az adatfeltárást – mind az írásos, mind a tárgyi-szövegi emlékek feltárását. (Amelyek immáron az elmúlt két évtizedben először szórványosan, majd 2009-től programszerűen megkezdődtek Szerbiában.) Szervezzék tudományos konferenciákat, kutatói fórumokat. (Amely kutatói fórumok 2005 óta a hazai Balkán-történelmi kutatások részeként már megindultak a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetében.) Adjon ki a témakörben tanulmányokat, forrásokat. (Amelyek munkálatai egyéni és kutatói műhelyek kezdeményezéseként az elmúlt években már elkezdődtek.)

A vegyes bizottság magyar tagozata a 2011. évben két műhelykonferenciát (február 12-én, Szabadkán, március 25-én, Budapesten) és egy nemzetközi konferenciát (szeptember 30-án, Budapesten) szervezett. Megindította áprilisban a magyar tagozat honlapját (amelyen közli a vegyes bizottság, illetve a szerb–magyar történelemfeltárási legújabb híreit és hozzáférhetővé teszi az újabb adatfeltárássokról szóló beszámolókat: [www.magjarszermult.hu](http://www.magjarszermult.hu)). Két sorozatot indított útnak: „A szerb–magyar együttélés történelméhez. Források” és „A szerb–magyar együttélés történelméhez. Tanulmányok” címmel.

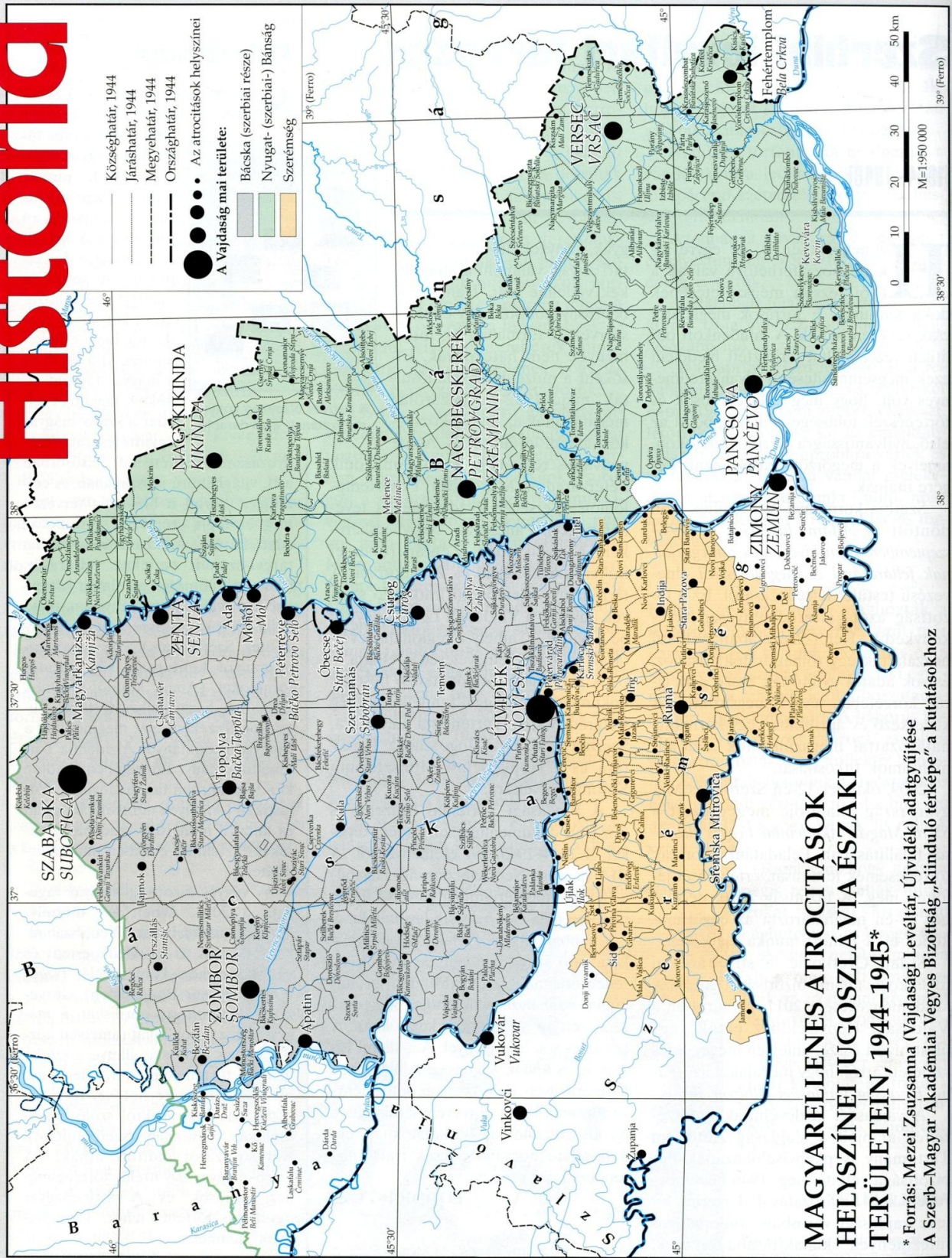
GLATZ FERENC



A vegyes bizottság könyvsorozatának első darabja



# História



## MAGYARELLENES ATROCITÁSOK HELYSZÍNEI JUGOSZLÁVIA ÉSZAKI TERÜLETEIN, 1944–1945\*

\* Forrás: Mezei Zsuzsanna (Vajdasági Levéltár, Újvidék) adatgyűjtése  
A Szerb–Magyar Akadémiai Vegyes Bizottság „kiinduló térképe” a kutatásokhoz

